

Den dolda ekonomin

AGNETA BOQVIST

En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850 - 1950

Utgivare: Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar, Lunds universitet

Text © Agneta Boqvist, 1978

Denna text är licensierad under CC BY-NC-ND, Erkännande-Ickekommersiell-IngaBearbetningar. (Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.sv>.) Enligt licensen får verket spridas utan att tillstånd behövs, men bara i icke-kommersiella sammanhang. Verket får inte bearbetas och den som återanvänder verket måste ange dess upphovsperson.

Om inget annat anges är samtliga foton och bilder undantagna och du måste begära tillstånd från upphovsrättsinnehavaren om du önskar återanvända detta material.

ISBN: 91-40-04638-9

eISBN: 978-91-89213-72-2

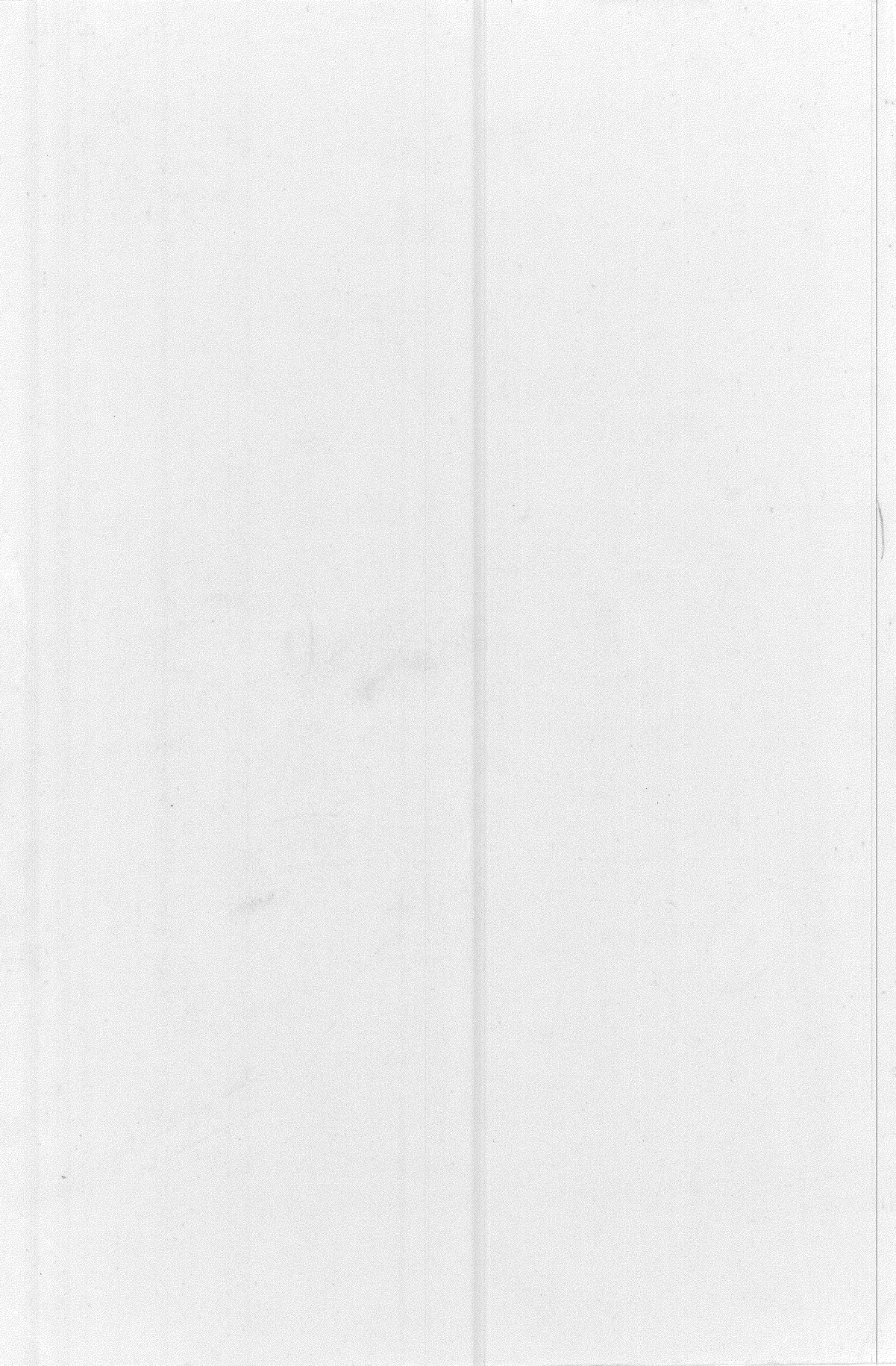
Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, vol. 21

ISSN: 0346-6051

Vid citering: Boqvist, A. (1978). *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850-1950*. Lund: CWK Gleerup. <https://doi.org/10.37852/oblu.98>

Information om Skrifter från Folklivsarkivet i Lund finns här:
<https://www.ht.lu.se/serie/folklivsarkivet>

Volymen är digitaliserad 2020/2021.

**Den
dolda
ekonomin**

Skrifter från
Folklivsarkivet
i Lund nr 21

Den dolda ekonomin

En etnologisk studie
av näringsstrukturen
i Bollebygd 1850—1950

Agneta Boqvist

Folklivsarkivet i Lund 1978
CWK Glerup

CWK Gleerup är produktionslinjenamnet för vetenskapliga skrifter utgivna av LiberLäromedel Lund

Omslagsbilden föreställer Karl och Tilda Johansson i Ljungstorp, Bollebygd. Karl tillverkar skedar och Tilda binder vispar av björkkvistar och kluvna granrötter.

Foto Nordiska museét 1947.

ISBN 91-40-04638-9

Den dolda ekonomin är fotosatt med English Times 10/12
av Typografisk Form AB i Sundsvall och tryckt hos Gotab i Kungälv 1978

© 1978 Agneta Boqvist

Innehåll

Förord

I Inledning

1. Syfte
2. Uppläggning
3. Avgränsning
4. Forskningshistorik
5. Material

II Bollebygd

1. Demografi
2. Ekologi
3. Näringsmönster

III En by i närbild

1. Morjhults by
2. Bosgårdstorp, Baggegården och Skogslund

IV Näringsliv

1. Ekonomiska tillgångar
  - Jorden
  - Skogen
2. Ekonomiska investeringar
3. Marknaden
4. Konkurrens
5. Transportmöjligheter
  - Bära och köra
  - Sjötransport
  - Järnvägsfrakt

V Arbetsliv

1. Arbetskraften

Morjhults by

Bosgårdstorp, Baggegården och Skogslund

2. Arbetsfördelningen

Näringens ställning i området

Ekonomiska och sociala begränsningar

Arbetsplatsen

3. Arbetsorganisationen

4. Socialisation

5. Årscykel

VI Syntes

1. Ett ganska välmående folk trots allt...

2. Välgrundade beslut

3. Befolkningsökning och marknadsbildning

Noter

Summary

Källor och litteratur

Förord

*Jag tackar alla som har hjälpt till,
sa flickan vid barndopet.*

Under den långa period som avhandlingsarbetet pågått, har jag i olika sammanhang lyckats ådra mig en rad tacksamhetsskulder till olika personer i min omgivning. Till en av de sista och mera delikata uppgifterna hör därför detta tillfälle att få framföra mitt tack till dem som genom sina ofta oegennyttiga insatser, på olika sätt bidragit till avhandlingens utformning och i vissa fall till och med till dess existens.

Härvid vill jag först vända mig till alla dem, framför allt i Bollebygd, i Björketorp och i Töllsjö, som välvilligt och utan att knota har ställt upp och svarat på mina frågor. Utan ert bistånd hade inte arbetet kunnat genomföras.

Professor Nils-Arvid Bringéus har varit min handledare och har därmed givits många tillfällen att dela med sig av sina erfarenheter både på seminarierna och i andra sammanhang. Under ett skede av avhandlingsarbetet har jag också fått en konstruktiv hjälp av docent Brita Egardt.

Orvar Löfgren är den person som med sin ljusa optimism har burit mig igenom alla svåra stunder under år av avhandlingsskrivande. Inte minst har hans konkreta råd och positiva anvisningar inneburit ett ovärderligt stöd. Hanna Nerman har renritat kartor och diagram och Carl-Johan Gadd har läst igenom manuskriptet. Till Gunnar Edin vill jag även rikta ett varmt tack för det arbete han lagt ned på lay-out och redigering. Också Maria har på ett självklart sätt ställt upp för mig, mer än vad man har rätt att begära av en kusin.

Så här i slutskedet känns det på sätt och vis angeläget att också framföra ett tack till alla dem i den trängre bekantskapskretsen som med sina lika oförsynta som ständigt återkommande frågor efter slutprodukten av mitt arbete, vållat mig många obehagliga stunder. Denna resultatfixering torde ha medfört en psykisk press som verksamt bidragit till att påskynda skrivandet.

*Göteborg den 28/3 1978
Agneta Boqvist*

I Inledning

Omkring mitten av 1800-talet reste amerikanen Charles Loring Brace genom Bollebygd. Här liksom i Mark förundrade han sig över det välmående som utmärkte även relativt enkla hem. Detta under en tid med stark befolkningsökning och tilltagande proletarisering i stora delar av landet. Om hans iakttagelse är riktig är det angeläget att få veta mera om produktionsinriktningen i ett område där en sådan utveckling varit möjlig.

Splittringen mellan olika näringar är det som framför allt präglade anpassningen här. En sammansatt ekonomi med en lång rad inkomstkällor utgjorde grunden för hushållens existens. Mångsidigheten förutsatte en ganska stor rörlighet och oftast är det omöjligt att avgöra var i näringslivet som tyngdpunkten låg. Vilka näringar som i varje enskilt fall kan klassificeras som huvud- respektive binnäring är för övrigt av underordnad betydelse eftersom all yrkesverksamhet till syvende och sist ändå fyller samma livsuppehållande funktion, om än dess betydelse varierar. Jordbrukets ställning inom denna typ av ekonomi är överallt svag och dess roll i den totala hushållsekonomin högst marginell. Efter hand utvecklas här som regel en följsam flexibilitet vilket underlättar hushållens möjligheter att fungera. Resultatet blir ett väl utvecklat mångsyssleri där det gällt att foga samman olika aktiviteter som ger hushållet en nödvändig utkomst.

Mångsyssleriet och det sammansatta näringsmönstret var länge den dominerande näringsformen i Sverige. I själva verket har vi bara ett fåtal rena jordbruksbygder, dvs områden med ett ensidigt inriktat näringsliv där jordbruket utgör den enda inkomstkällan för majoriteten av befolkningen. Till övervägande del torde det svenska folket ha livnärt sig genom en kombination av två eller flera verksamheter. "They were rather 'jacks of all trades' than agricultural specialists. Usually we find a very complex pattern of exploitation in which agriculture, livestock raising, dairy production, fishing, hunting, forestry, handicraft and trading were interwoven during the yearly cycle in order to secure a stable economy" (Löfgren 1974a:28). I kustbygderna har en kombination av fiske och jordbruk varit vanlig medan skogsbönderna i huvudsak förlitat sig på jordbruk/skogsbruk, ofta i förening med hemslöjd.¹ Just i skogstrakterna finner man ofta avgränsade slöjdområden där jordbruket haft en klart underordnad ställning till förmån för olika slag av hantverk. Dylika områden kännetecknas av specialisering på vissa produkter, såsom möbeltillverkningen i Lindome, vävskedstillverkningen i Markaryd och stoltillverkningen i Östervåla. Exempelen

skulle kunna mångfaldigas. Sådana mindre områden med en utpräglad produktionspecialisering, där tillverkningen vanligen är begränsad till en bestämd varukategori återfinns lite varstans. Större sammanhängande slöjdbygder som sträcker sig över ett vidare område finner vi i nordvästra Dalarna, ett annat i norra Skåne medan ett tredje utgörs av Sjuhäradsbygden i Västergötland. Det senare har framför allt gjort sig känt för sin textila slöjd men vid sidan härav har även en rad andra specialiteter utvecklats.

Avsikten var från början att renodla studiet av hantverket i Bollebygd och begränsa avhandlingen till en undersökning av hantverkets utveckling till småindustri. Med utgångspunkt härifrån inriktades mitt intresse på det enskilda hushållet och det var först då jag blev verkligt medveten om hur mångsidig näringsstrukturen i området var. Hantverket spelade överlag en viktig roll för försörjningen men det var ändå i de flesta fall bara en av många näringar som varje hushåll ägnade sin tid åt. Dess betydelse varierade från fall till fall och för att rätt förstå den reella betydelse hantverket hade i området, var det nödvändigt att i varje enskilt fall sätta det i relation till övriga inkomstkällor. Just därför att varje hushåll sökte sin utkomst från många olika håll, skulle det bli svårt, om inte direkt fel, att studera en näring skild från det större sammanhang, hushållets hela ekonomiska system, vari varje sysselsättning eller inkomstkälla ingår som en integrerad del.

1. Syfte

Avhandlingen utgör en djupstudie av den ekonomiska anpassningen i Bollebygd, ett slöjdområde i Sjuhäradsbygden från omkring 1850 och fram till andra världskrigets slut. Runt om i samhället sker under denna tid en rad genomgripande förändringar som i nästan alla delar har något samband med den väldiga omvandlingsprocess som industrialismen innebar. Bollebygd befann sig i utkanten av denna process men berördes ändå av vågrörelserna som likt ringar på vattenytan spred sig för att slutligen omfatta alla områden, varje del av samhället. Den utveckling som äger rum i undersökningsområdet är en del av denna process, en ganska okänd del som inte riktigt passar in i mönstret. Vi kan här följa en fas mellan en traditionell agrar ekonomi och en begynnande industrialisering. Det som här inträffar utgör försummade sidor i diskussionen om samhällsomvandlingen. Jag är ute efter strukturen i övergångsanpassningen och avhandlingen är en exempelanalys av denna utveckling. Det som skildras är på sätt och vis en del av industrialiseringsprocessen sett ur ett slags ruralt godperspektiv.

Med utgångspunkt från ett avgränsat undersökningsområde vill jag söka besvara en rad frågor som hänger samman med den ekonomiska anpassningen och det speciella näringsmönster som avhandlingen behandlar. Hur har detta mönster vuxit fram? Vilka faktorer har bidragit till utformningen och vilka är de drivkrafter som ligger bakom valen och kombinationerna av olika näringar?² Efter vilka normer har preferenserna skett inom de enskilda hushållen och hur har man inbördes rangordnat de olika sysselsättningar man valt att ägna sig åt?

Hushållen baserar sin tillvaro på en rad olika näringar vilka tillsammans bildar en rikt strukturerad väv, där trådarna inte är slumpmässigt hopslagna, utan omsorgsfullt utvalda efter ganska bestämda premisser men där den inbördes ordningen och kvantiteten skiftar från fall till fall. Det är denna sammansättning eller komposition av trådar valda efter olika kriterier som ska undersökas. Lösningen på problemen är intimt förknippad med näringslivets relationer till de tre dimensionerna tiden, rummet och den sociala miljön.

Ett annat problem är hur näringslivet och den speciella form av ekonomisk anpassning som utmärker området, har påverkat människorna i ett vidare avseende. Även om man inte direkt kan tala om ett särskilt "livsmönster" eller någon bestämd "livsstil" typisk just för det här området med sitt speciella näringsmönster, vill jag ändå mena att produktionsinriktningen har påverkat olika sektorer av kulturen i en mängd avseenden, t ex arbetsfördelningen och den sociala organisationen.

Många av de problem som här kommer att behandlas, är intimt förknippade med just Bollebygd. Sett ur ett större perspektiv är emellertid många av dessa företeelser endast skenbart lokala och i verkligheten utslag av större politiska skeenden, av internationella konjunkturen och av lagar och riksgiltiga förordningar.

Inlemmandet med omvärlden blir efter hand mera totalt och nästan varje förändring på det lokala planet blir en spegling av vad som händer utanför. Vikten av att rikta blicken bortom lokalsamhällets horisont kan aldrig nog understrykas. Det är ofrånkomligt att storsamhället sätter upp ramarna för handlingsfriheten och många förändringar som här inträffar reflekteras mycket snabbt på lokalplanet (Jfr Hannerz 1973).

2. Uppläggning

Efter det inledande kapitlet följer en presentation av Bollebygd, ett översiktligt och tämligen allmänt hållet avsnitt som behandlar näringslivets lokalisering och utformning på regional nivå. Kapitlet omfattar också en redogörelse för den ekologiska och demografiska strukturen i området.

Tre hushåll har valts att mer ingående penetreras, alla belägna inom ett område som vi kan beteckna som Morjhults by. Exempelen har valts med hänsyn till framför allt gårdens storlek och hushållens skiftande sociala struktur. I marktillgångar räknat, rör det sig om en ganska stor gård, en medelstor och en liten; detta sett i relation till övriga gårdar i byn. Ur ett större perspektiv skulle antagligen samtliga hänföras till kategorin smågårdar.

Arbetskraftstillgången har skiftat i de utvalda exemplen och i två av gårdarna har hushållen genomgående varit ganska stora under större delen av undersökningsperioden, medan i det tredje fallet, antalet medlemmar varit jämförelsevis lågt. Inskjutas må dock att hushållsstrukturen ständigt förändras jämsides med familjecykeln.

Även praktiska hänsyn har till en del påverkat urvalsförfarandet och sådana faktorer som tillgång till minnesgodta och lättillgängliga informanter och rikligt arkivmaterial, har influerat valet av undersökningsobjekt.

För att ge relief åt hushållsundersökningarna inleds kapitlet med ett mer allmänt hållet avsnitt om Morjhult, den by varifrån samtliga exempel hämtats. Genom att koncentrera hushållen till en och samma ort, blir det möjligt att placera in dem i ett lite vidare sammanhang, att se dem i relation till andra hushåll i den större enhet som byn utgör. På så vis underlättas avgörandet om vad det är för slags verklighet som skildras. Var kommer de här anförda exemplen in? Hur speciella är de? Är de berörda hushållen representativa för Morjhult och utvecklingen i området i övrigt?

Variationerna i avkastningen inom de olika näringarna är stora och att beräkna omfattningen av hela områdets produktion låter sig svårligen utföras. Avsikten är i stället att genom observationer av olika hushåll få fram variationer mellan dessa och att visa hur näringslivets utveckling gestaltar sig för de enskilda hushållens livssituation. Jag vill visa formvariationen och spännvidden i den lokala anpassningen snarare än normalfall och genomsnitt. Även om de individuella skillnaderna är stora och situationen för varje hushåll på sitt sätt är unik, kan man ändå urskilja övergripande linjer och determinanter som bidrar till att utforma näringsmönstret i området (Jfr Nash 1961:219).

För att ge undersökningen en större bredd hade det naturligtvis varit möjligt att välja flera hushåll och från olika delar av undersökningsområdet. Den här typen av hushållsundersökningar tenderar emellertid lätt att bli alltför omfattande och man ställs ständigt inför uppgiften att begränsa redovisningens omfång. De här valda exemplen får därför inte betraktas som en redogörelse för "de vanligaste hushållstyperna i området", eller som några en gång för alla fastställda exponenter för "det typiska hushållet". En strävan att på något sätt söka täcka undersökningsområdet, genom att välja ut representativa typfall från olika delar kan lätt resultera i ett misslyckande, om man inte först mycket ingående undersöker regionen. Ett helt slumpmässigt val skulle heller inte vara lämpligt. Hushållsundersökningarna avser framför allt att vara exemplifierande för ett visst arbets sätt, inte att uttömmande redogöra för representativa hushållstyper i området. Eftersom regelmässigheter inte uppträder på handlingsplanet utan i själva processen bakom de synnerligen varierande handlingsformerna kan några vittgående generella slutsatser om området i sin helhet inte dragas utifrån det framlagda materialet, vilket heller aldrig varit meningen (Löfgren 1974b:73).

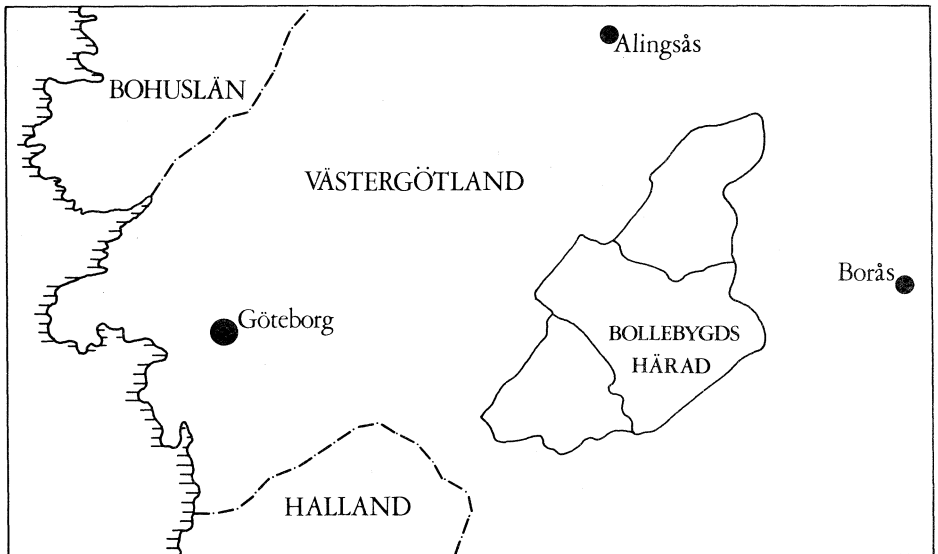
De båda huvudavsnitten "näringsliv" och "arbetsliv" är ägnade att klarlägga orsakssammanhang och belysa problem som är förknippade med det ekonomiska och sociala livet i området. En del av dessa frågor behandlas lämpligast på regional nivå medan andra tydligast framträder på lokalplanet. Jag har därför valt att foga exempelstudier på hushållsnivå i anslutning till de avsnitt som behandlar problem vilka bäst kan belysas på ett sådant plan. Hushållet utgör grunden i det ekonomiska livet och bara genom ett fördjupat studium av denna primära produktionsenhet kan mer komplicerade sammanhang avslöjas. Många mekanismer är endast gripbara på detta plan och problem som rör exempelvis arbetets årcykel, familjecykel och hushållsstruktur, arbetsfördelning m m kan i själva verket lösas endast genom lokala intensivstudier på hushållsnivå. Bara här kan vi i grunden studera hushållens ekonomiska anpassning, hur man praktiskt löser

problemen och hur olika handlingsformer utvecklas. Hushållsundersökningarna ger bl a en bild av hur man utifrån skilda förutsättningar beträffande hushållsammansättning, expertis och materiella tillgångar, på olika vägar söker budgetera sina resurser. Olika typer av problem framträder således ofta på skilda plan. Somliga frågor löses genom studier på hushållsnivå medan en kombination av region- och lokalstudier vanligen visar sig vara det mest fruktbara.

I syntesen kopplas utvecklingen i Bollebygd samman med det som händer på makroplanet under den aktuella perioden. Kapitlet utgör på samma gång en konklusion av tidigare avsnitt.

3. Avgränsning

Undersökningsområdet utgörs av en skogsbygd i södra Västergötland och omfattar i huvudsak Bollebygds härad vilket ingår som en del av Sjuhäradsbygden.

Större delen av Bollebygd är beläget i triangeln mellan de tre städerna Göteborg, Borås och Alingsås och avståndet till närmaste stad är obetydligt var man än befinner sig (se karta). Häradet omfattar tre socknar, Bollebygd, Björketorp och Töllsjö. Med hänsyn till kommunikationernas utveckling och avståndet till viktiga avsättningsorter, är Bollebygds socken den mest centralt belägna och även den folkrikaste i området. I motsats härtill står Töllsjö med ett ringa befolkningsunderlag och ett ur transportsynpunkt tämligen ofördelaktigt läge. Björketorp är i många avseenden bättre gynnat även om invånarantalet är lägre än i Bollebygd. På det hela taget har socknen ett gynnsamt läge, längst i väster och närmast Göteborg. Jordbruket betyder mer i Björketorp än i övriga delar av området.

I stort sett har undersökningen begränsats till hundraårsperioden 1850—1950. För näringslivet innebär denna tid en rad förändringar och i många hushåll växlar produktionsinriktningen upprepade gånger. Somliga näringar hinner både uppstå och försvinna medan andra uppvisar en mer stabil utveckling. Dessa förändringar är emellertid inte särskilt djupgående och de grundläggande dragen i näringslivet kvarstår under hela perioden. Den sammansatta ekonomin består och man fortfar att förlita sig på en mängd olika förvärvskällor. Detta näringsmönster bryts radikalt ungefär vid tiden för andra världskriget. Folk flyttar bort eller tar arbete vid industrierna i tätorterna. Hantverk och hemslöjd försvinner i allt snabbare takt och specialiseringen ökar. I samband härmed avtar också jordbrukets betydelse.

Den bortre gränsen som är satt till 1800-talets mitt är i själva verket en praktisk gräns, framför allt betingad av hänsyn till källäget. Under 1850-talet får vi tillgång till de första länsmansrapporterna medan materialtillgången succesivt ökar under de följande åren. Många verksamheter räknades som mycket obetydliga trots att de ur ekonomisk synpunkt ofta innebar ett omistligt tillskott. Hit hörde bla bärplockningen och visptillverkningen, näringar som överhuvudtaget inte berörs i något skriftligt källmaterial. Dessa och likartade sysselsättningar med ringa anseende är det svårt att få ett grepp om bortom mannaminne.

4. Forskningshistorik

Inom etnologisk forskning har intresset för näringslivet främst resulterat i sektorsstudier av enskilda näringsgrenar, sällan i undersökningar av hela hushållssystem. Genom att undersökningarna koncentreras till en liten, väl avgränsad del, har helheten gått förlorad, vilket många gånger resulterat i förenklade framställningar av det i själva verket ofta rikt sammansatta näringslivet. Mera sällan har man betraktat hantverket och andra "binärningar" som delar i ett större ekonomiskt system, nära knutet till kultur och samhällsliv i övrigt. Göran Rosanders behandling av hantverket hör emellertid till undantagen, liksom Börje Hanssens forskningar kring hantverket på Österlen (Rosander 1967, Hanssen 1952). Verksamheter av det slag som bla hantverket utgör betraktas inte här som något artskilt från "primärnäringarna", utan behandlas som en ekonomisk aktivitet, likvärdig med andra på berörda platser.

En av de första mera uttömmande etnologiska undersökningar av näringslivet är John Granlunds lokalundersökning "Runnö i Kalmarsund" (Granlund 1958). Bland senare arbetslivsstudier kan Barbro Bursells avhandling "Träskoadel" nämnas (Bursell 1974). Till de etnologer som just nu starkast framhäver de marginella näringarnas betydelse i det förindustriella samhället, hör främst Orvar Löfgren.³

I Norge har Ottar Brox visat på mångsyssleriets betydelse i avfolkningsbygderna och Robert Kloster har bidragit till att nyansera vår bild av hantverkaren på landsbygden i äldre tid (Brox 1966, Kloster 1972). Även Knut Kolsrud hör till dem som uppmärksammat dessa frågor och som också initierat en rad undersökningar kring ämnet. Mer översiktliga undersökningar kring marginella verksam-

hetsformer i likhet med Eilert Sundts arbete "Husfliden i Norge", saknar motvarighet när det gäller svenska förhållanden (Sundt 1945). Närmast kan vi jämföra med "Hemslöjdskommitténs betänkande" som kom ut i två delar 1918 och som utgör en sammanfattning av hemslöjdens ställning i Sverige vid samma tid.

Givetvis skapar olika ämnesinriktningar olika förutsättningar och gynnar olika typer av problemställningar. Det är ofrånkomligt att somliga aspekter framhävs på bekostnad av andra och det är viktigt att framhålla att vi självfallet behöver många och skilda typer av undersökningar. Den äldre typen av sektorsstudier där man koncentrerade sig på endast en liten del i det ekonomiska systemet, tex jordbruk, fiske eller hantverk kunde genom sin avgränsning gå mer på djupet och det blev ofta möjligt att avslöja tidigare okända sammanhang, svårgripbara vid mer översiktliga tillvägagångssätt. Härigenom lät man emellertid den totala näringsbilden gå förlorad. Det sammansatta näringsmönstret var det omöjligt att få ett grepp om och i stället utvecklades ofta stereotyper med liten verklighetsanknytning. Uppfattningen om bonden, som en person som får hela sin bärgning uteslutande från jordbruket, torde i själva verket vara lika falsk som tron på den renodlade hantverkarens existens. Förhoppningsvis kommer ett fördjupat studium av hela det ekonomiska anpassningsmönstret att ge en mera nyanserad bild. Detta har vi för övrigt redan sett exempel på i Åke Dauns båtskärsnässtudie liksom i lokalundersökningen "Vad sker i glesbygden", en studie av Jokkmokk från senare delen av 1960-talet (Daun 1969, Vad sker i glesbygden 1969).

Det råder emellertid ingen tvekan om att intresset för studiet av mångsyssleriet och den förindustriella ekonomin har ökat. De marginella näringarna uppmärksammas på ett helt annat sätt än tidigare och det har blivit vanligt att sätta in dem i ett större sammanhang, att betrakta dem som delar i ett ekonomiskt system, typiskt för det förindustriella samhället.⁴ Flera avhandlingsarbeten som tar upp dessa problem pågår för närvarande och föreliggande undersökning kan därför betraktas som ett led i de samlade strävandena att mera i detalj kartlägga och utforska detta anpassningsmönster.

Bland mer omfattande etnologiska arbeten kring hantverks/hemslöjdssektorn på den svenska landsbygden, kan nämnas John Granlunds avhandling "Träkärl i svepteknik" (1940). Senare har vi också Folke Svedenfors undersökning om vävskedsmakeri och hornslöjd (1952) och Allan T Nilsons "Studier i svenskt rep-slageri" (1961). Härtill kommer ett flertal uppsatser och artiklar i olika årsböcker och tidskrifter. Sålunda har smärre undersökningar utförts kring flera av de verksamheter som blomstrade under 1800-talet, däribland stoltillverkningen i Östervåla (Lagerquist & Schoultz 1942), räfsmakeriet i nordvästra Skåne (Bringéus 1964), korgtillverkningen i Örkened (Bäckström 1953 och Ehrnst-Bäckstrand 1973), laggekärlstillverkningen på Sollerön (Trotzig 1938), möbeltillverkningen i Lindome (von Schoultz 1942) m fl. Även kulturgeograferna har ägnat sig åt likartade studier vilket bla resulterat i ett flertal arbeten kring möbelindustriens framväxt ur ett äldre hantverk i framför allt Småland och norra Skåne (Anderberg 1952, Rydén 1964, Stålberg 1942 och 1947).

Nyligen lades också en avhandling fram i ekonomisk historia om skinnare i Malung och något dessförinnan en om tjärhanteringen i Västerbotten, en av

1800-talets mera betydande binärningar i delar av landet (Jonell-Ericsson 1975, Borgegård 1973). I allmänhet är det annars främst bland etnologer man finner ett intresse för likartade ämnen. Inom få andra discipliner har man fördjupat sig i sådana marginella företeelser som utkantsnärningar av olika slag ofta synes utgöra. Vanligen är det endast här man stöter på undersökningar kring tex bärplockning, vasslätter, fågelfångst och gåsskötsel (Ingeborn 1973, Tobiassen 1975, Kolsrud 1976, Genrup 1975). Inom de flesta andra ämnen har man i långt större omfattning fokuserat intresset på de så kallade primärnärningarna. Christer Winbergs eljest förträffliga avhandling om befolkningsökning och proletarisering utgör ett exempel på var en historiker lägger tyngdpunkten (Winberg 1975). I hans värld existerar inga näringar utöver jordbruket, varken handel, hantverk, fiske eller andra typer av binärningar. Detta kan förklaras på två sätt. För det första: jordbruket har faktiskt varit den allt överskuggande näringen, ett inte helt orimligt antagande i de trakter det här är frågan om. För det andra: (vilket förefaller troligare) en historiker är inte uppmärksam på näringar vars existens sällan avslöjar sig i skriftliga källor av äldre datum (i detta fall 1750—1850). Det är endast primärnärningarna som räknas, som låter sig undersökas med traditionella historiska metoder. Det är frestande att som historikern söka sig bakåt i tiden, att där finna orsak och sammanhang som inte kan nås i mer recent material. Nackdelen är att alltför mycket av verkligheten riskerar att förbli obeaktad.

Bollebygds härad utgör en del av Sjuhäradsbygden och brukar i forskningssammanhang få komma med på ett hörn när denna större region varit föremål för olika undersökningar. Området i sig har i allmänhet ägnats ett mera sparsamt intresse i facklitteraturen. Fokus för intresset har främst varit textilindustrins framväxt och här är kulturgeografen Björn Sterner den som djupast sett har penetrerat ämnet. I flera undersökningar har han behandlat hemindustrins utveckling i området och bla i Bollebygd har han genom egna fältundersökningar på 1930-talet gjort ett grundläggande arbete även när det gäller andra näringsformer (Sterner 1936, 1949, 1973).

5. Material

Avhandlingstiteln, den dolda ekonomin, syftar på en hushållning, som till stor del är osynlig i det källmaterial vi traditionellt brukar anlita. Huvuddelen av det kamerala materialet, främst kyrkböcker och mantalslängder, ger en missvisande bild av den svenska näringsstrukturen. Att döma av dessa handlingar består befolkningen till nästan uteslutande del av åbor, torpare och arrendatorer. Av verksamhetsformer utanför jordbrukets ramar märks sällan några spår.

Dessa brister hos källmaterialet skapar självfallet stora problem för forskare vars strävan är att ge en mera nyanserad bild av näringsstrukturen i ett område. Den del av verkligheten som inte är direkt synlig för ögat, dvs de delar av den mänskliga kulturen som inte framträder i vårt förnämliga och ofta anlitate kyrkobokföringsmaterial, löper uppenbara risker att bli en okänd del av vår historia. Sådana risker måste elimineras om vi som forskare ska lyckas med att ”arbeta oss bort från journalistikens falska verklighetsuppfattning enligt vilken det

som märks är märkvärdigt” (Hanssen 1976:33). Att utforska den dolda verklighet där en fast materialbas saknas, är både ett vågspel och en utmaning men också en skyldighet.

Hittills har undersökningar av det sammansatta näringsmönstret, som framgått av föregående avsnitt, varit tämligen tunnsådda. Bristen på källmaterial som gör sig gällande så snart intresset tenderar att vidga sig utöver primärnäringarna har utgjort en svårighet. Fokuseringen på jorden har undanskymt den faktiska verkligheten och de flesta ekonomiska aktiviteter som ägt rum utanför den agrara sektorn går inte att nå i det bevarade skriftliga källmaterialet. Samma problem möter alla forskare som sysslar med marginella näringar i agrarsamhället (Löfgren 1977a:125, Borgegård 1973:29).

För att framkalla denna dolda verklighet har det varit nödvändigt att anlita ett material av synnerligen skiftande beskaffenhet. Avhandlingen är således mera problem- än materialstyrd och något absolut givet basmaterial finns inte. Genom att foga samman delar från vitt skilda håll har det varit möjligt att steg för steg bygga upp en helhetsbild av det sammansatta näringsmönstret och varje materialgrupp har på olika sätt bidragit till att fullständiga bilden. Genom att alltid ställa sig frågan vad finns det här att hämta? Genom att ständigt vara öppen för nya möjligheter och genom att plocka uppgifter från de mest osannolika håll når man ofta längre än om man börjar i motsatt ända. I lyckan över att ha funnit det eftersökta basmaterialet händer det inte sällan att man drar alltför stora växlar av en källa med begränsat värde. Tämligen triviala uppgifter förstoras och upphöjs till rang av forskningsresultat.

Till den heterogena samling källor som i första hand begagnats hör kyrkböcker, domböcker, bouppteckningar, traditionsuppteckningar, tidningsmaterial och intervjuer. Kyrkböckerna främst vid rekonstruktionen av hushållsstrukturen i de enskilda fallen och i den inbakade mikrostudien av byn Morjhult. Också konkurshandlingar är ett material som i viss utsträckning anlitas. För att få upplysningar om jordfördelning, uppodlingsgrad mm i området, har en del statistiskt material utnyttjats. Hit hör också befolkningstabeller och flyttningslängder. Ett lysande källmaterial utgör de regelbundna länsmansrapporterna. Detta primärmaterial som alltför sällan är bevarat, ligger till grund för de välbekanta kronofogderapporterna som landshövdingarna i sin tur baserar sina femårsberättelser på. Länsmans uppgifter utgör således första ledet i kedjan, länsmansrapporter — kronofogderapporter — landshövdingarnas femårsberättelser.

Bland de källor som anlitas, väger cirka 500 bouppteckningar med uppgifter om efterlämnade slöjdvärtyg relativt tungt.⁵ Källkritiska synpunkter på detta material har redogjorts för i andra sammanhang och här ska endast några kompletterande anmärkningar göras (Bringéus 1974). Bouppteckningarna utgör ett oskattbart material genom att avslöja förekomsten av olika hantverksgrenar både i tiden och rummet och i skilda sociala miljöer. Härvidlag är de oöverträffade som källa. Omfattningen av olika verksamheter får man också ett ungefärligt besked om. Däremot kan det vara vanskligt att avgöra vilken betydelse den genom redskapsuppsättningen avslöjade verksamheten i realiteten haft. Ett påkostat redskapsbestånd antyder att den hantverksgren som verktygen är bundna till, har

haft en stark ställning medan en mindre påkostad och föga utvecklad redskapsuppsättning ger en fingervisning om att näringen bedrivits mera extensivt, kanske endast periodvis och i liten skala. I själva verket är det inte möjligt att avgöra redskapens reella värde genom att se till de upptagna beloppen i bouppteckningarna. Siffrorna måste sättas i relation till värdet av övriga tillgångar och även då kan det uppstå svårigheter. Redskapen kan vara slitna men ändå fullt användbara. I många hantverk har verktygen varit av enklaste slag. I sådana fall har det varit omöjligt att ens mycket vagt uppskatta näringens ställning i ifrågasvarande hushåll. Det har heller inte alltid gått att bestämma verksamhetens art med utgångspunkt från efterlämnade redskap. Somliga tillverkningar kräver ungefär samma verktyg och i vissa fall är de sådana som behövs till husbehov i alla hem (sid 26ff).

Ett annat värdefullt material är rättegångsprotokollen. Att de är sammanförda i volymer häradsvis underlättar det rent praktiska utnyttjandet av domböckerna, vilka eljest är en svårtillgänglig materialgrupp. Förutom mängden av mål kring olaga avverkning, transaktioner mellan skogsägarna i området och liknande civila brottmål, ger anmärkningsvärt nog protokollen kring personbrotten, alltifrån enklare misshandelsfall till mord, det bästa utbytet. Den stränga inställningen till brott av den här karaktären, gör att rättegångarna är noggrannt förberedda, vittnesmålen talrika och de vardagliga detaljerna härmed också omfattande. Låt oss som exempel ge en kortfattad redogörelse för ett misshandelsmål och se vad detta har att bidra med till belysande av den ekonomiska anpassningen i området (Rätteg. prot. 1896).

1. Den anklagade är anställd som dräng hos en bonde och är där sysselsatt med att tillverka stolar, vilket bla framgår av att en av vittnena sökt upp drängen i snickarstugan på gården.
2. Den misshandlade är bondens son och misshandeln föregås av en dispyt där åbosenen påstås ha anklagat drängen för att inte kunna tillverka stolar. Härvid äger följande replikskifte rum. Drängen: "jag har gjort stolar förr än jag såg dig". Åbosenen: "jag har både gjort stolar och målat stolar, innan jag såg dig Stenkullapojk".
3. Misshandeln sker i skogen dit drängen anländer för att leta efter sin kniv som han förlorat då han huggit kvastris. Åbosenen är i färd med att lossa ved på platsen.
4. Vid ett tidigare tillfälle då fadern till den misshandlade, stött på drängen i skogen, hade denne burit på en yxa som han påstod sig ha använt för att hugga 'kvastaris'. Denna uppgift finner man märklig eftersom det inte är brukligt att hugga kvastris med yxa. Den anklagade hävdar emellertid att han använt yxan för att bättre nå upp i träden.
5. Vittnet finner påståendet misstänkt och menar att det inte finns något kvastris i detta område. Drängen genmäler dock att han varit på en av grannarnas skiften och huggit björkvidjor och redogör ingående för de problem han haft med att forsla hem materialet, varvid han bla fått hjälp av en beaktant i skogen.

Detta kraftigt komprimerade rättegångsprotokoll innehåller en mängd vardagsnära detaljer, om råmaterial, om redskap och om prestigetänkande som få andra källor har kunnat förmedla. Vi har också fått belägg för lösa uppgifter som lämnats i andra sammanhang, exempelvis att kvastbindning var en syssla för obesuttna och att större bönder hade anställda som hjälp i snickarstugan. Mot domböckerna som källa kan naturligtvis anföras att de innehållsmässigt står för en viss snedbelastning som inte är till förmån för den ordinära och vardagliga tillvaron.

Traditions materialet består av ett 60-tal uppteckningar. Majoriteten av dessa har samlats in under 1900-talet. Många kan dateras till 1919 och de fältarbeten som då utfördes i samband med Göteborgsutställningen. Andra har samlats in under 1930- och 1940-talet. Huvuddelen av detta material förvaras på Institutet för folklore och på Historiska museet i Göteborg. Även Borås museum och Nordiska museet i Stockholm har en del uppteckningar i sina arkiv som utnyttjats i föreliggande undersökningar.

Till detta kvalitativt viktiga källmaterial hör också egna fältundersökningar i området. Detta arbete har i huvudsak bedrivits åren 1973–75 men kontakterna har aldrig släppts helt och kompletterande uppgifter har samlats in hela tiden under avhandlingsarbetets gång. Bollebygd ligger endast en halvtimmars bilfärd från Göteborg och är således lätt att nå. Ett femtiotal hushåll har intervjuats, i flera fall under upprepade besök. Intervjuerna fördelar sig geografiskt någorlunda jämnt, dock med en viss övervikt för Tölleby där jag också valt att göra en djupstudie av ett mindre område. Detta material kommer att överlämnas till Institutet för folklore i Göteborg.

Resenärer som Djurklou och Charles Loring Brace har i äldre tid passerat Bollebygd och i skilda sammanhang redogjort för sina intryck (Djurklou 1869/1971, Wallin/Brace 1857/1960). Glimtar från olika områden av den lokala kulturen är det bestående resultatet av dessa färder. Här har privata reflektioner naturligt nog alltid haft företräde framför den djupare analysen.⁶ En av de få konkreta bilder från det ekonomiska livet i området har lämnats av den unge boråsförfattaren Nils Hufvedsson Dal som i expressiva ordalag beskriver näringslivet i Borås med omgivning (sid 28).

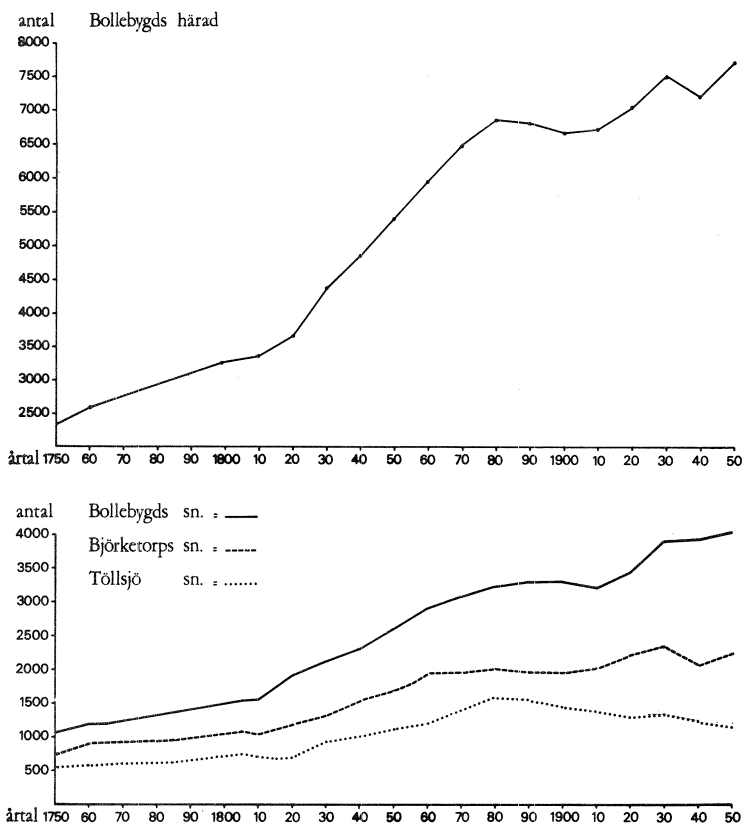
Hemslöjdskommitténs betänkande liksom emigrationsutredningen i början av 1900-talet utgör viktiga dokument över näringsliv och arbetsförhållanden i området. Redan 1912 utfördes en undersökning av hemslöjdens ställning som kom att ligga till grund för det några år senare utgivna betänkande som hemslöjdskommitténs arbete resulterade i. Bollebygds härad ingick också i arbetsområdet för Hushållningssällskapet i södra Älvsborgs län. Rapporterna härifrån har emellertid varit sporadiska och i huvudsak har man ägnat sig åt frågor som rört jordbrukets förbättrande. Periodvis har sällskapet av olika anledningar inte haft en enda representant från undersökningsområdet vilket resulterat i att uppgiftsmaterialet härifrån ofta är synnerligen bristfälligt.

Cirka 70 tidningsartiklar som behandlar näringslivet i undersökningsområdet utgör viktiga dokument rörande det ekonomiska livet under framför allt 1900-talet. Sjuhäradsbygden har täckts in av flera lokaltidningar vilka alla haft en strävan att bevaka olika yttringar av det lokala livet i sina respektive spridningsområden som utnyttjas i föreliggande undersökning.

II Bollebygd

1. Demografi

I likhet med övriga landet ägde, fram till 1800-talets andra hälft, en mycket kraftig befolkningsökning rum i Bollebygd. I stort sett tredubblas befolkningen mellan år 1700 och 1880. Den brantaste stegringen infaller mellan 1810 och 1880 då en fördubbling av invånarantalet inträffar (se figur nedan). Härefter följer en mindre svacka fram till sekelskiftet då uppgången åter tar vid. Överlag ökade befolkningen snabbare i västsverige, där nativiteten också var högre jämfört med landets östra delar (Wohlin 1909:112ff). Ökningen drabbade i stor utsträckning den obesuttna befolkningen vilken flerdubblades under en jämförelsevis kort period (Befolkningsstat.tab.).

Figur 3. Befolkningen i området har stigit kontinuerligt fram till omkring 1880, varefter en svag nedgång följer. Efter sekelskiftet stiger invånarantalet åter fram till 1930-talet. Utvecklingen har varit något olika i de tre socknarna. Källa: Befolkningsstatistiska tabeller.

Under 1900-talet, liksom under 1800-talets senare del, uppvisar den demografiska utvecklingen i undersökningsområdet ett, från stora delar av övriga Sverige, avikande mönster. På de platser där jordbruket fortfar att sysselsätta huvuddelen av befolkningen, sker som regel en kraftig nedgång i invånarantalet alltifrån 1880. Denna stagnation, som på många håll börjar ännu tidigare, fortsätter under 1900-talet och befolkningsutvecklingen utanför de egentliga tätorterna uppvisar som regel en närmast klockformad kurva. I Bollebygd däremot, sker med undantag från en obetydlig svacka mellan 1880 och 1900, en kontinuerlig ökning av befolkningen under hela 1900-talet. Händelseförloppet har inte varit homogent i området och den största tillväxttakten har fallit på Bollebygds socken medan Töllsjö som saknar både kommunikationer och egentliga tätorter däremot uppvisar en svag nedgång under 1900-talet. Även här gäller emellertid att nedgången är betydligt mindre än vad som anses normalt för ett område med samma synbara brist på förutsättningar.

Avtappningen har således varit påfallande liten under hela undersökningsperioden och den demografiska utvecklingen i området måste betraktas som ovanlig. I emigrationsutredningen uttrycks förvåning över den ringa folkminskningen, vilken anses oväntad i fråga om en så utpräglad jordbruksbygd som det här är frågan om. Med jordbruksbygd menas i detta fall att en stor majoritet av invånarna är sysselsatta inom jordbruket och att industrier saknas. Till råga på allt är åkerarealen ovanligt liten, skriver man, och kreatursstocken fåtalig i förhållande till folkmängden (Emigrationsutredn. 1910 V:141). Såväl brödsäd som annan spannmål tvingas man importera från annat håll. Jordbrukets låga avkastning anses vidare vara nära förknippad med dålig jordmån i större delen av området och en intensifiering av näringen närmast omöjlig, i varje fall i den utsträckning som vore önskvärd med hänsyn till det mångdubblade invånarantalet under föregående sekel.

Emigrationen är före 1880-talet helt obetydlig för att sedan stiga något fram till strax efter sekelskiftet. Härefter upphör emigrationen nästan helt. Utvandringen är den lägsta i Sjuhäradsbygden och mycket låg även i jämförelse med övriga orter i landet (Emigrationsutredn. 1910 V:324). ”Det nära läget till den växande storstaden Göteborg, hemslöjden, gårdfarihandeln och bomullsindustrins tillväxt hämmade emigrationen i ett vidsträckt område efter Göta älv och Viskandalen under 1880—1900-talen och flera av ’knallesocknarna’ har låga utvandringssiffror ”(Nelson 1963:116). Även immigrationen var obetydlig och utgjordes till största delen av hemvändande före detta emigranter. Överhuvudtaget har inflyttningen under hela undersökningsperioden varit mycket blygsam.

En övervägande del av emigranterna for till USA, medan ett fåtal flyttade till Norge, sannolikt som en följd av kontakter som knutits i samband med den knalleverksamhet som här tidvis bedrevs (Länsmansrapp. 1886-90, Berg 1964:17). Merparten av USA-emigranterna tillhörde de lönearbetande klasserna och de vanligaste yrkesbeteckningarna var arbetskarlar, drängar och pigor, de flesta ogifta. Flyttningslängderna visar att hemmasönerna och -döttrarna utgjorde en annan kategori bland de utflyttade som i stor utsträckning tog sin tillflykt till Amerika.

Under åren 1880 till 1900 fördelar sig migrationen över de tre socknarna enligt följande:

	Emigranter	Immigranter
Bollebygd	98	6
Björketorp	38	4
Töllsjö	174	33
Summa	310	43

Källa: Emigrationsutredn. 1910 V:324

De flesta av den tidens myndighetspersoner spekulerade mindre över orsakerna till den ringa omfattning som utflyttningen tog sig i området och mer över problemet varför någon emigration överhuvudtaget förekom. Trots den omvittnat låga uppodlingsgraden och det dåligt utvecklade jordbruket i området hävdade man att "emigreringen är ej beroende av oförmågan att här kunna finna sin utkomst, utom möjligen i mycket enstaka fall". I stället poängterade man gärna värnpliktens negativa inflytande liksom "lättjan och oförnöjsamheten föranledd av den onda tidsandan" (Emigrationsutredn. bet. 1913:381).

Emigrationen tillhörde en av de vanligaste utvägar man tillgrip i Sverige och även i stora delar av övriga Europa i samband med den lavinartade befolkningstillväxten under närmast föregående sekler. När det därför kan konstateras att emigrationen i området varit påfallande obetydlig, ställs man omedelbart inför ett nytt spörsmål. På vilket annat sätt har människorna i området lyckats lösa de försörjningsproblem som den stora folkökningen under föregående århundraden hade medfört?

Utflyttningen till omgivande städer och tätorter var vid sidan av emigrationen en vanlig säkerhetsventil som utnyttjades på den svenska landsbygden men som inte förekommit i någon högre grad inom undersökningsområdet. En intensifiering av jordbruket och av andra befintliga förvärvskällor på orten innebar en annan lösning på problemet medan en fjärde variant kunde bestå i att nya utkomstmöjligheter tillfördes den gamla näringsbilden. Bland dessa möjligheter utnyttjades framför allt de båda sistnämnda alternativen, ty även om en viss åderlåtning av den vuxna och arbetsföra delen av befolkningen ägde rum genom emigration och utflyttning så var ändå de traditionella försörjningsvägarna klart otillräckliga för den majoritet av befolkningen som stannade kvar och som hade fördubblats under en relativt kort tidrymd. Denna slutsats grundar sig uteslutande på de uppgifter som de statistiska befolkningstabellerna och in- och utflyttningslängderna lämnar. En fördjupad undersökning och analys av ortens ekonomiska anpassning kommer i det följande att bekräfta antagandet.

2. Ekologi

Bollebygds härad utgör en utlöpare till sydsvenska höglandet. Jorden består till stor del av sandmylla och morän men också lerjord och mägerl förekommer i

de bördigare dalgångarna som genomlöper området. ”Hela detta område är en enda höglänt skogstrakt, genomskuren i riktning norr till söder av floddalar, som ofta nog är bördiga. Jordbruk förekommer inte blott i dalgångarna utan även i själva skogsbygden, men jordbruksarealen är obetydlig i förhållande till såväl hela arealen som till befolkningens antal” (Hemslöjdsutredn. bet. 2 1918:290).

Trots vissa yttre förutsättningar för ett mera intensivt bedrivet jordbruk anses det paradoxalt nog allmänt att området, sett ur jordbrukets synvinkel, tillhörde ett av de sämst lottade i Sjuhäradsbygden (se sid. 114f). Hela denna trakt uppfattades för övrigt som missgynnad vad naturbeskaffenheten beträffar. Ändå lyckades man med slöjdens och hemindustrins hjälp, hävda sig väl gentemot bättre lottade områden i andra delar av landet. ”Oaktat en karg natur, har dessa härader sedan lång tid tillbaka hyst en jämförelsevis talrik befolkning, som även under äldre tiders ofta återkommande nödår stod sig bättre än deras grannar i bördigare trakter. Och ännu idag skall man finna, att statistiken bär det mest överraskande vittnesbörd om hur mycket större folkstocken är här på landsbygden i förhållande till befintlig åkerareal, än vad förhållandet är i bördigare jordbrukstrakter...” (Hemslöjdsutredn. bet. 2 1918:284). I Bollebygd var invånarantalet det högsta i Sjuhäradsbygden i förhållande till den odlade jorden som överlag uppfattades som stenig och mager. ”Till betydande del en oländig vildmark, där uppodlingsgraden mera erinrar om Norrland än om Sydsverige”. Endast 8% av ytan består av åker, 4% av naturlig äng medan hela 75% utgörs av skog (Emigrationsutredn. 1910 V:141).

Jordbrukets avkastning har alltid varit låg trots att betingelserna varit ganska gynnsamma på sina håll. Näringen var dock ytterligt outvecklad och stora mängder spannmål och andra livsmedel köptes utifrån. Särskilt i början av undersökningsperioden var jordbruket helt otillräckligt och upp till 4000 tunnor säd importerades varje år (Länsmansrapp. 1856-60). En större inriktning på boskapskötsel i slutet av 1800-talet gav emellertid en ökad ladugårdsavkastning, likaså genomgick jordbruket ett uppsving med förbättrade brukningsmetoder och konstgödsel (Länsmansrapp. 1886-90). Någon högre grad av självförsörjning lyckades man likväl aldrig uppnå och beroendet av livsmedel utifrån kvarstod. ”Potatis och foderväxter lämnar svag avkastning och korna ger ringa mjölk. Den i äldre tider betydande fårskötseln har nästan upphört. Per inb. produceras 83 kg (144) brödsäd, 235 kg (317) annan spannmål, 364 kg (284) potatis och 450 kg (549) mjölk” (inom parentes, riksmedel-talen för produktionen räknat per invånare) (Emigrationsutredn. 1910 V:141). Även fisk i ganska stora kvantiteter inhandlades från Göteborg varje år (Länsmansrapp. 1861-65).

Om jorden gav dålig avkastning, var utbytet av skogen desto större. Stora delar av området var skogbevuxet och särskilt i Töllsjö gav skogstacket mera sällan vika för åker och äng. På 100 invånare gick det 389 ha skog, medan riksmedel-talet låg på 144 ha om man frånräknar Norrland, Dalarna och Värmland (Emigrationsutredn. 1910 V:141). Skogen dominerade landskapet och satte sin prägel på hela området. Resenärer utifrån uppfattade naturen som mörk och skrämmande och inbyggarna såg man ofta som produkter av denna dystra miljö. ”Hos den förre (bollebygdsbon) finner man inte sällan något dolskt och vilt; man kän-

ner i luften, att fällkniven inte är långt borta” (Sundblad 1883:322). ”Vissa egen- domligheter förekommer dock för de olika häraderna. Sålunda ligger hos Bolle- bygdsbon något vilt och otamt; hos Redvägsbon något stolt och självkärt samt hos Gäsenedsbon något lojt och slött, allt beroende på bygden” (Sundblad 1883:271).

De rika skogstillgångarna uppmärksammades tidigt och utnyttjades intensivt under hela undersökningsperioden. Skogsavverkningarna var tidvis mycket omfattande och redan under 1860-talet uttalades farhågor för skogsskövlingen med en förmodad virkesbrist som följd. ”...Varå skogarna varje år hårt anlitas, så att till många hemman numera knappt finnes skog till husbehovet” (Läns- mansrapp. 1866-70). Även om oron var överdriven kvarstår ändå det faktum att avverkningarna emellanåt var ganska omfattande. Vissa tider är oron för åter- växten särskilt uttalad och en plantskola anläggs i området någon gång under pe- rioden 1881-85, i syfte att komma till rätta med försummelserna (Länsmansrapp. 1881-85). Avverkningarna ökar under 1890-talet, liksom på många andra håll i landet och järnvägen mellan Borås och Göteborg som nu står färdig, underlättar också exportmöjligheterna (Hushållningssällskapets kvartalsskrift 1898). I kyr- korna låter man kungöra förbud mot uppläggning av virke å allmän väg, vilket måste tolkas som ett tecken på att ärendet var en angelägenhet som angick många. Också tabeller över virkespriser i femårsrapporterna kan ses som ett re- sultat av skogshanteringens betydelse i området. Gynnsamt för skogsbruket var också tillgången till vattenkraft som var mycket god i större delen av området. Vid 1800-talets slut uppgick vattensågarnas antal till 79 st men många var enkla och utnyttjades huvudsakligen för husbehov (Beskr. till Ekonomiska kartan 1894).

De omfattande avverkningarna ansågs i vida kretsar återverka även på hant- verket och hemslöjdskommittén uppskattar förlusterna som synnerligen märkba- ra. ”Hela denna slöjdgren synes emellertid nu vara stadd i stark tillbakagång. Orsaken härtill angives främt vara svårigheten för arbetarna att erhålla lämpligt virke. För kort tid sedan var till exempel i Töllsjö träskedstillverkning en bety- dande inkomstkälla men är nu ringa, blott 15 å 20000 kr mot tidigare kanske 100000 kronor. Dessa varor tillverkas av unga kvistfria björkträd, och sådant virke är nu nästan omöjligt att bekomma. Lika svårt börjar det bli att få råvaror- na för tillverkning av kassar, mattor, spånkoffertar med mera” (Hemslöjdsut- redn. bet. 2 1918:290).

Om än följderna av virkesbristen inte blev fullt så drastiska för hantverket som hemslöjdskommittén bedömde, var situationen just inom vissa speciella grenar ändå kritisk. Virkesbristen var dock självfallet inte ensam avgörande för slöjdens nedgång. Om så varit fallet skulle produktionen kunnat läggas om, till att omfat- ta sådan tillverkning där man i större utsträckning kunde utgå från de träslag som inte hunnit drabbas av den aktuella bristsituationen. Även om skogen som resurs inte var outtömlig, fanns här oftast en dold kapacitet, en mängd oexploa- terade nischer att ta i besittning om det skulle bli nödvändigt. Man hade också möjligheter att intensifiera äldre näringskällor och riskerna för en eventuell vir- kesbrist kunde alltid spridas genom att man arbetade parallellt med olika verk-

samheter som baserade sig på skilda råvaror. Vid en bristsituation som berörde ett område, kunde tyngdpunkten i produktionen ofta utan större svårigheter flyttas över till någon annan av ”binäringarna”. Den sammanlagda produktionen i området omfattade en hel mängd tillverkningar, alla baserade på olika virkeslag. ”Ek- och björkvirke såldes till möbeltillverkarna. Björkvirke såldes även till vagnmakeri, som bland annat forslades till Kungsbacka med hästfordon. Till yxskaft och hammarskaft använde man askträ. Till slagornas handval användes gran medan slagvalen var av ekträ... Till smörbyttor använde man enträ, som luktade friskt och gott. Till de så kallade båtknäna använde man granvirke...” (Sjuhäradsbygdens Tidning jan 1974). Att utnyttja många olika träslag, vart och ett lämpat för ett speciellt ändamål, har varit naturligt i alla slöjdbygder (jfr Hanssen 1952:191, Eknaes 1975, Peesch 1966). Detta förfarande hindrade också hantverkaren från att bli beroende av enstaka träslag som lätt kunde tunnas ut.

3. Näringsmönster

Näringsmönstret i Bollebygd präglades av mångsidighet och komplexitet. I huvudsak baserade man sin ekonomi på jorden och skogen. Vid sidan av jordbruket som nästan varje hushåll hade någon anknytning till, förekom en rad andra näringskällor av vilka de flesta hörde hemma inom träslöjden. Förutom olika slag av trähantverk, korgmakeri och bastbindning var också den textila hemindustrin väl företrädd i området. Härtill utgjorde handel, forkörning och bärplockning viktiga inkomstkällor. Ett inte obetydligt antal personer fick en stor del av sin bärning från skogen och verksamheter förknippade härmed, ex. flottning, skogsarbete och virkeskörning. Även sågverken slök en del arbetskraft och alltifrån 1920-talet sysselsatte också fisklådetillverkningen många hushåll. Nedanstående beskrivning av Bollebygd från början av 1700-talet visar på just differentieringen, det mångfacetterade i näringslivet så som det tog sig ut redan nu.

”Här finns allehanda träwerk, som mest med höfwel, nafvare och såg förferdigats, som äro laggkäril: tunnor, fierdingar, ankare, sår, byttor och ämbar; hattfoder, perukaskar, slefwor, grytlock, berlingar, greslor, grepor, skåflar, spiror och bräder, föruthan ståckar och timber, hwarmed the icke allenast förse en del af Westergöthland, samt många flera Orter i Riket, them the och sjelfwe med sina släpor fara till uthan ock utländska Orter igenom Götheborgs utskeppning, thit the gemenligen hwar fredag i wekan afferdas at förselja sin tillwerkning; the arbeta dag och natt, och winnläggja sig mångahanda arbete at giöra, bittida ock sent hålla the ther uppå. Hwad eljest intet nyttigt är, såsom thet krokot och qvistigt trä är, laga the och snida thet med flit och tillsnicka thet med sina konst” (Hufvedsson-Dal 1719/1973:41).

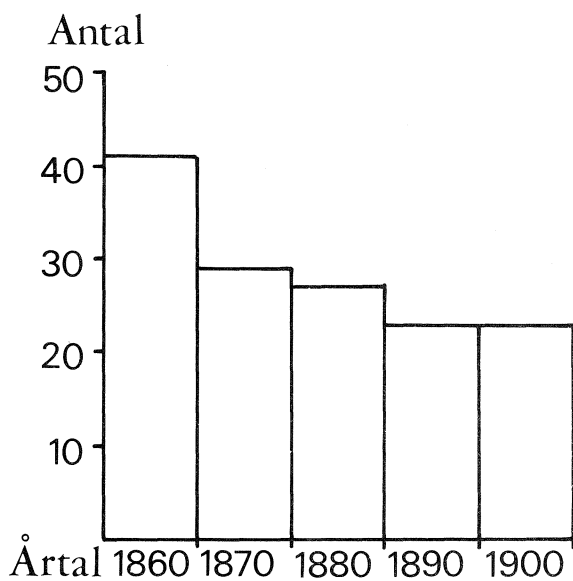
På det hela taget kännetecknades näringslivet av en mycket stark produktions-specialisering där olika grenar i förvärvslivet fanns koncentrerade till mycket bestämda stråk och platser, ofta med tämligen fasta gränser utåt. Hur denna specialisering uppstått är inte känt men likartade förhållanden stöter man på även på andra håll och samma fenomen återfinns i hela Sjuhäradsbygden (Forsell 1953:78). ”Nästan varje trakt i Sjuhäradsbygden fick vid sidan av de mer utbred-

da tillverkningarna av vävnader i Marks och skinnberedning i Kinds härad sin karaktär av olika hemslöjder och hantverk i mitten av 1800-talet och årtiondena närmast härefter² (Nelson 1963:114). Också i Dalarna liksom i andra mer utpräglade slöjdbygder var specialiseringen och arbetsfördelningen byar och bygder emellan mycket stark (Utterström 2 1957:245). Många har spekulerat över orsakerna till en sådan specialisering, man har jämfört med städernas skråsystem och menat att det varit frågan om en frivillig produktionsbegränsning i konkurrens-hämmande syfte (Utterström 2 1957:245). Sannolikt går det inte att finna någon entydig förklaring utan orsakerna är många och ofta svårdefinierade. Vi kommer längre fram att studera några av de mer generella förutsättningar som ligger till grund för lokaliseringen av näringslivet i området. Den direkta orsaken till den förste årtillverkarens eller möbelsnickarens framträdande i området, torde däremot vara mer svårgripbar och är inte heller av större intresse.

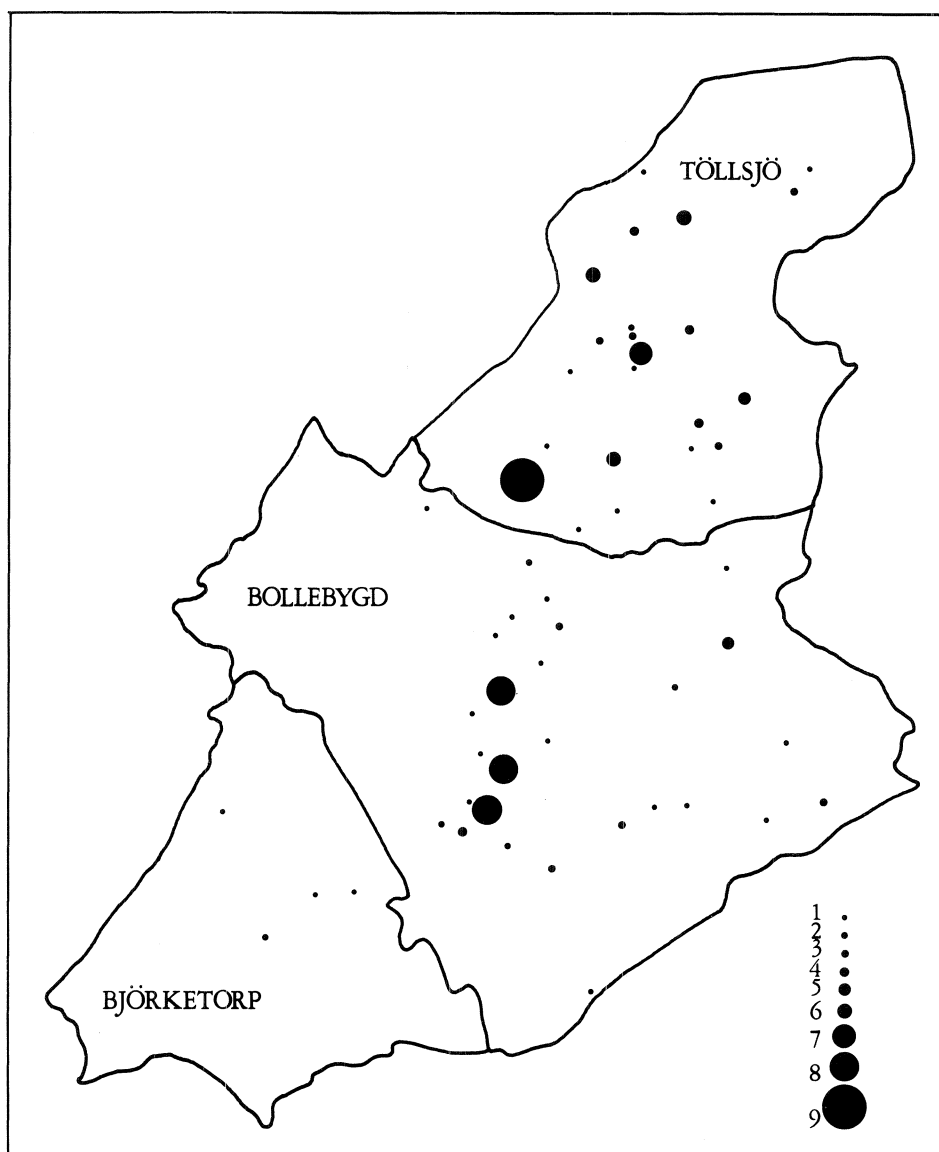
Av de äldre hantverken i undersökningsområdet var laggkärlstillverkningen länge det mest betydelsefulla. ”I Bollebygd föder sig hälften av invånarna med laggande av kar, byttor, etc som upphandlas av trähandlare i Göteborg och exporteras till England. De reser med sitt träbråte till Halland och tillbyter sig årtor, bönor etc. Andra hälften förtjänar sig födan med lärfters vävning; även så i Björketorp” (Wallenstråle 1773/1960:21f). Med hjälp av bouppteckningsmaterialet är det möjligt att få ett grepp om laggkärlstillverkningens omfattning i området, tack vare de för hantverket specifika verktygen vilka helt enkelt klumpats ihop till ”laggkärlsredskap”. Andra tillverkningar krävde ofta verktyg som hade ett mera mångsidigt användningsområde. Som regel är de olika verktygen noggrannt uppräknade och endast genom att studera kombinationen av olika redskap kan man nå fram till vissa resultat om till vilken eller vilka verksamheter det enskilda verktyget kan hänföras. Till exempel krävde möbelsnickeriet en rad olika hyvlar och ett större antal av dessa avslöjade användningsområdet. Enstaka hyvlar däremot kan ha brukats vid till exempel årtillverkning eller kanske helt enkelt vid husbehovssnickeri. En bandkniv kan på samma sätt komma till användning inom flera olika tillverkningar och endast i kombination med något annat, mer specifikt verktyg kan användningsområdet avslöjas. Många hantverk är svåra att med säkerhet uttala sig om endast med stöd av efterlämnade redskap. Detta gäller till exempel korg-, kvast- och visptillverkning där föremål som täljknivar, yxor och liknande ”husbehovsredskap” utnyttjats.

Av 466 via bouppteckningarna undersökta hantverkare från tiden 1860-1915 kan med utgångspunkt från redskapsbeståndet urskiljas 146 laggkärlsmakare.¹ Under 1860-talet var tillverkningen mycket omfattande, ung. 30% högre än under de följande årtiondena. Verksamheten var utsatt för en fortlöpande nedgång och förlorade först fäste i Björketorp medan reträtten på allvar satte in i Bollebygds socken först under 1880-talet. I Töllsjö däremot var tillverkningen betydande under hela föregående sekel. Av källmaterialet att döma var verksamheten i Björketorp mycket obetydlig (knappt ett tiotal) under hela undersökningsperioden men länsmansrapporterna vittnar om att till verkningen i ett tidigare skede haft fäste även här. ”Laggkärlstillverkningen har på de senaste åren betydligt avtagit inom Bollebygds socken, och helt och hållet upphört inom Björketorps,

Figur 4. Totalt 146 bouppteckningar med efterlämnade laggkärlsredskap, fördelade i tiden från 1860 fram till 1915.

men idkas ännu i betydande skala inom Töllsjö kommun, där en anseilig tillverkning av bastmattor, skedar, vispar med mera äger rum” (Länsmansrapp. 1886-90). I huvudsak var verksamheten förlagd till Töllsjö och sträckan utmed Nolåns dalgång i Bollebygd medan Björketorp stod så gott som helt utanför. På många håll i Töllsjö var tillverkningen levande ännu i början av 1930-talet, men under detta sekel höll sig produktionen på en tämligen låg nivå.

Figur 5. Laggkärlstillverkningens utbredning i Bollebygds härad.
 Källa: Bouppteckningar 1860-1915.

Cirka 2/3 av de i bouppteckningarna framträdande laggkärlsmakarna tillhörde de obesuttna. Sortimentet var stort och varierande, alltifrån små mjölkstävor och smörbyttor till stora tvättbaljor och saltkar. På 1920-talet ersattes träbanden med järnband men i övrigt behöll produktionen sin ursprungliga hantverksmässiga karaktär. Det vanligaste materialet var gran.²

Laggkärlstillverkningen efterträddes, framför allt i Bollebygds socken av möbeltillverkningen som fick ett kraftigt uppsving under 1880-talet. Verksamheten var tidigare helt obetydlig. En kartering av möbeltillverkningen på liknande sätt som skett med laggkärlstillverkningen, har inte varit möjlig på grund av att redskapen, som jag tidigare berört, inte är lika specifika inom denna bransch. Till grund för en uppskattning av verksamhetens omfattning och geografiska förankring, ligger i stället ett tämligen rikhaltigt kvalitativt material av skiftande värde. Möbeltillverkningen har som regel rönt ett större intresse från alla håll än de flesta andra verksamheter i området. Hantverket var därtill levande ännu på 1940-talet och därmed också lätt att nå kunskap om genom fältarbete. Lokalpressen har ägnat möbeltillverkningen ett stort intresse och artiklar och reportage av varierande kvalitet har återkommit med jämna mellanrum. Vid enstaka tillfällen har man mer eller mindre medvetet följt upp ett ämne. Så avslöjar ett tidningsreportage från Gesebol (möbelcentrum i Bollebygds socken) 1945 att 13 av byns 15 gårdar ägnar sig åt möbeltillverkning vid sidan av jordbruket (Borås Tidning den 3/8 1945). Nio år senare följer ett nytt reportage från samma plats som nu beskrivs som tom och ödslig och på god väg att avfolkas. All möbeltillverkning har upphört och samtliga verkstäder har lagts ned, liksom flera jordbruk. Några före detta möbelsnickare har kommit att ägna sig åt jordbruk på heltid, i vissa fall med lädspikning som extra inkomstkälla. Andra har blivit byggnadsarbetare, ibland med ett mindre jordbruk vid sidan om (Borås Tidning den 26/2 1954). Andra gånger ger tidningsmaterialet mindre av värde. Muséerna har samlat in en del uppteckningsmaterial och konkurshandlingar och enstaka bouppteckningar har givit ett gott utbyte. Även domböckerna har lämnat insyn i möbeltillverkarens vardag.

Med ledning av detta varierande material, har tillverkningen i stora drag lokaliserats. Verksamheten täckte delar av Bollebygds socken och även, fast i mindre utsträckning Björketorp, huvudsakligast områdena utmed landsvägen, nuvarande riksväg 40 och järnvägen mellan Borås och Göteborg med vissa utlöpare åt båda håll, dock sällan längre sträckor än cirka en halvmil. Några viktiga centra för tillverkningen var Gesebols by längst i öster i Bollebygds socken och Hestra några km norr om Bollebygds station. I Töllsjö har tillverkningen fått dåligt fäste och beläggen härifrån är mycket få. I den slöjdundersökning från 1912 som senare mynnade ut i "Hemslöjdskommitténs betänkande", var möbelsnickarna i Bollebygd 76 st medan siffran för Björketorp var 4. För Töllsjös del lämnas inga specificerade uppgifter (Hemslöjdsundersökning 1912). Möbeltillverkningen blev efter hand tämligen omfattande och mycket tyder på att näringen fick en starkare ställning än övriga hantverk haft i området. Allt oftare från och med slutet av 1800-talet stöter man på benämningen "snickare" för dessa yrkesutövare vilket antyder att en förskjutning kan ha ägt rum från binäring till huvudnäring. I allmänhet fortfor man dock med jordbruket även om detta i en del fall kom att spela en mer undanskymd roll.

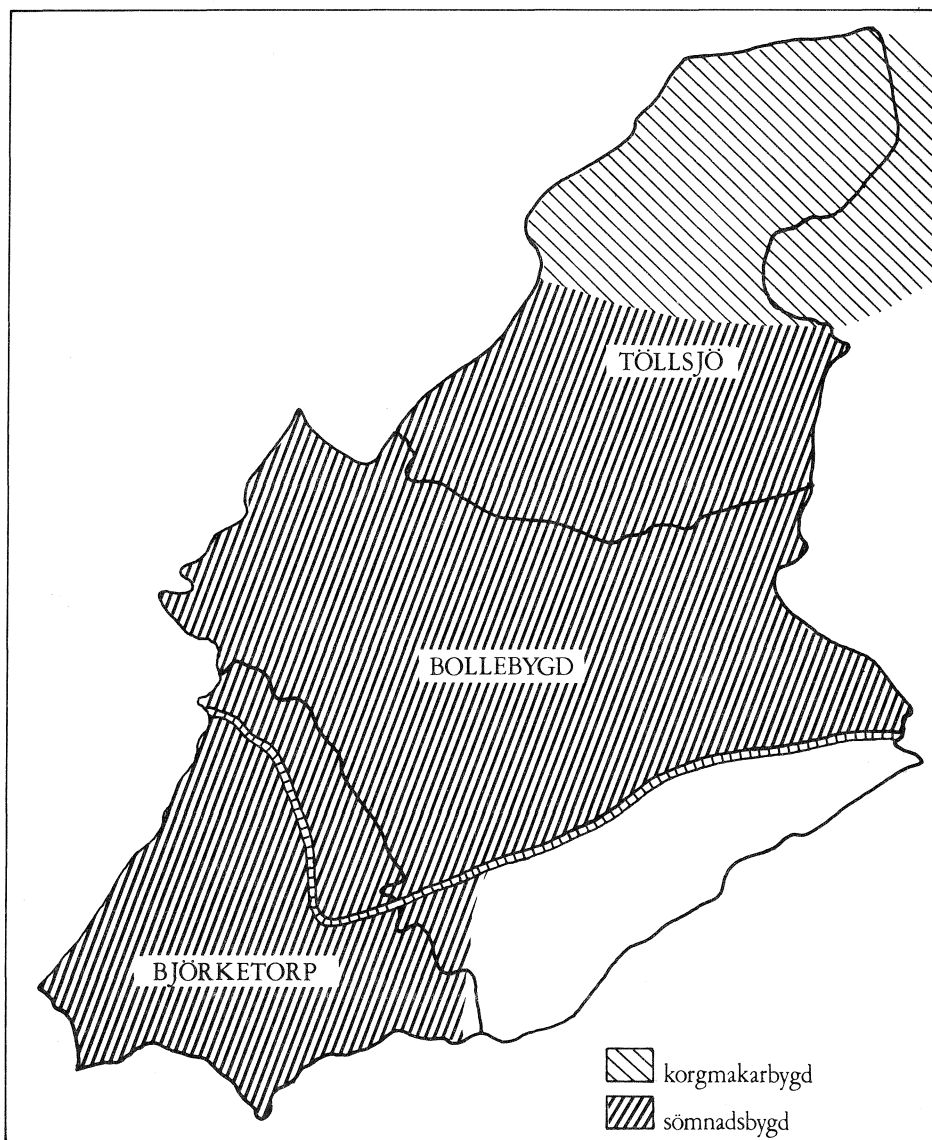
Materialet i ballebomöblerna var gran, senare också fur. De vanligaste möbeltyperna var soffor, bord och stolar men även sängar, kommoder och skåp tillverkades. Möblerna hade ett enkelt utförande med ringa utsmyckning. I stolarna in-

skränkte sig denna till en liten halvmåneformig fördjupning på tvärribban i ryggpartiet, senare också svarvade pinnar och hjärtformade utskärningar. Mönstren kunde variera något från gård till gård. Vid sidan av dessa enklare varianter uppstod på enstaka platser en tillverkning av något annan karaktär, med polerade, ofta svarvade möbler i ädlare träslag och finare kvaliteter. Helt andra stilideal var normbildande än inom den ortskaraktäristiska balleboslöjden. Modellerna hämtades ofta från möbelkataloger som gavs ut av större möbelföretag på andra orter (Sterners 1936:56). Någon större spridning fick verksamheten dock inte.

Årtillverkningen var en annan näringsgren i området, vars omfattning på intet vis går att mäta med laggkärls- eller möbeltillverkningens. Verksamheten har emellertid resulterat i ett tämligen rikligt traditionsmaterial insamlat av folklivsarkiv och museer vilket bidragit till att man med stor noggrannhet kan lokalisera produktionen ned till hushållsnivå. Näringen var vanligast i skogstrakterna i västra Björketorp och har knappast sysselsatt mer än ett tiotal hushåll samtidigt. Årorna som gjordes av gran tillverkades i olika längder och dekorerades med zigzag-mönster i färger. Oftast tog man endast en åra ur varje trädstam varför virkesförbrukningen var betydande (IFGH 5110). Av transportskäl skraddes de ofta på platsen. Upphandlare i Göteborg tog hand om den vidare förmedlingen av produkterna som gick till avnämare i England och i Egypten där de användes som pråmårar på Nilen (Sandklef 1973:79). Verksamheten avtog snabbt efter andra världskriget. Näringen är mer omskriven än vad som är påkallat med hänsyn till dess betydelse. Antagligen har det lite ovanliga i verksamheten lockat; de färggranna produkterna och den exotiska bestämmelseorten har hjälpt till att sätta fantasin i rörelse. I motsats härtill står en mycket omfattande produktion av bruksartiklar, arbetsredskap, träskedar, skoffor, vispar, rep med mera. Vardagsföremål som i stor utsträckning har "glömts bort" och om vars tillverkning vi därför vet mycket lite. De flesta jordbruksredskap i trä var på reträtt redan under 1800-talet medan slev- och visptillverkningen var levande ännu på 1930-talet. Det är påfallande vilken brist på intresse dessa näringar rönt. Uppteckningsmaterialet är obetydligt och i tidningarna möter man endast sporadiska notiser, ändå har tillverkningen haft en omfattning som inte går att jämföra med något annat. Slev- och visptillverkningen hade sin starkaste ställning i skogsbygden i häradets norra och västra delar. I Töllsjö var verksamheten således mycket allmän, liksom i delar av Bollebygd. Det var här frågan om en massproduktion vars avsättning skedde genom uppköpare över hela landet och även till delar av övriga Norden. Lanthandlarna spelade i egenskap av återförsäljare en stor roll för spridningen. Skedar och slevar gjordes vanligen i björk och redskapsbeståndet var föga utvecklat. Utövarna var i stor utsträckning att finna bland de obesuttna.

Även träskomakeri i mindre omfattning förekom i området. I bouppteckningarna har 30 tillverkare kunnat urskiljas under tiden från 1860 och fram till omkring 1910. Majoriteten av dessa var lokaliserade till Töllsjö men var annars ganska jämnt spridda över området. Träskorna som framställdes av olika lövträd hade i allmänhet avsättning i den egna bygden och i omgivande städer. Även här spelade lanthandlarna en viss roll för distributionen. Det finns tecken som tyder på att träskomakarens ställning i samhället varit något högre än andra slöjda-

res och i hemslöjdskommitténs betänkande påpekas särskilt att träskomakeriet ofta utvecklades till en huvudsysselsättning (Hemslöjdsutredn. bet. 2 1918:91). Av de 30 träskomakarna som framträder i bouppteckningarna tillhörde en tredjedel de besuttna bönderna.

Figur 6. Korgmakarbygden omfattar norra delen av Töllysö socken medan hemsömnaden täcker hela undersökningsområdet söder härom.

Källa: Sterner 1968:57.

Korg- och basttillverkningen är näringsgrenar som hållit sin ställning långt fram på 1900-talet. Båda verksamheterna var av den karaktären att redskapen var få och ospecificerade, varför bouppteckningarna ej kunnat nyttjas som källor. Traditions materialet är också ganska sparsamt men enskilda forskarinsatser har resulterat i att ämnet ändå blivit väl dokumenterat. När det gäller korgtillverkningen gjorde kulturgeografen Björn Sterner egna fältarbeten under 1930-talet och lyckades då avgränsa ett distinkt område i norra Tölljö (sid 31). Genom intervjuer och spridda uppgifter från olika håll har bilden kunnat kompletteras och fördjupas. Bastbindningen har resulterat i en tvåbetygs uppsats i etnologi vid Stockholms universitet (Ingeborn 1969). Härtill kommer en uppsats, "Träbast och lindbast" av John Granlund, publicerad i Folk-liv 1944, som baserar sig på insamlat material, från bygden.

Både korg- och bastbindningen var koncentrerade till undersökningsområdets utkanter och huvudcentrum låg i bägge fall utanför häradsgrensens. Bastbindningen hade sitt starkaste fäste i Ödenäs strax väster om Töllsjö och produktionen var följaktligen livligare i gränstrakterna (sid 31). I huvudsak tillverkades kassar och halvmåneformiga mattor men också mjårdar, notrep, flottlinor, flaskställ med mera. Materialet var träbast från framför allt gran. Tillverkningen antas ha uppkommit någon gång kring mitten av 1800-talet och har ännu inte upphört helt. Nedgången började dock på allvar under 1930-talet och idag utövas näringen endast av ett fåtal hushåll.

Korgmakarbygden innefattar norra Töllsjö men har sitt huvudcentrum i Hedared som ligger i det angränsande Vedens härad. Verksamheten har också förekommit på spridda håll i övriga delar av Töllsjö och sporadiskt även i Bollebygds och Björketorps socknar. Tillverkningen anses ha ungefärligen samma ålder som bastbindningen och nedgången började också ungefär samtidigt. Verksamheten upphörde tidigare i Töllsjö, i utbredningsområdets periferi, än i Hedared där produktionen ännu på 1950-talet var ganska omfattande.

Korgarna varierade mycket i utförande och storlek, alltifrån kakfat och flätade flaskställ, till stora tvättkorgar. Liksom fallet var med bastprodukterna och de flesta andra mindre slöjdartiklar som framställdes i området, spelade lant-handlarna även här en avgörande roll vid avyttringen av produkterna. Dessa anställde ofta knallar som spred varorna ut över landet. Utmärkande för både korg- och basttillverkningen var den starka ställning som bägge verksamheter kunde visa upp i sina respektive områden. Ett uttryck som "vart och vartannat hushåll" är för en gångs skull adekvat när det gäller dessa områden. Av uppskattningsvis 130 "ställen" i Ödenäs, uppges det endast vara ett 15-tal som aldrig bundit bast (Ingeborn 1969:15). I Hedaredstrakten har förhållandena varit likartade och även de medelstora gårdarna ägnade sig här åt korgtillverkning.

En verksamhet som ökade mycket kraftigt i omfattning vid elektricitetens införande på 1920-talet, var fisklådettillverkningen. Uppsägningen av lådvirket skedde här på små, elektriskt drivna sågar. Denna näring har resulterat i ett lättöverskådligt arkivmaterial hos Lådcentralen Vestkusten (sid 68). och hela verksamheten som ligger nära i tiden har utförligt kunnat dokumenteras. Lådorna var engångsförpackningar och förbrukningen var mycket omfattande. Tills för

några decennier sedan tillverkades i Sverige fyra millioner lådor varje år av vilka majoriteten avsattes i Göteborg (Uppgift fr Sjöfartsmuséet i Gbg). Efter en lyckad fångst kunde man förbruka upp till 65 000 lådor under en enda dag (GMA 5429). Tillverkningen fick en snabb utbredning över hela området liksom i angränsande trakter i väster och norr. Under en femtonårsperiod från 1935 och framåt ägnade sig mer eller mindre kontinuerligt, minst 317 hushåll i området åt verksamheten.

Dessa fördelar sig över området enligt följande:

	Antal
Bollebygd	88
Björketorp	74
Töllsjö	155
Summa	317

Källa: Lådcentralens medlemsregister.

Antalet nyinskrivna medlemmar var naturligt nog mycket högt vid föreningens start i början av 1930-talet, men minskar kraftigt under andra världskriget, för att sedan åter stiga under 1940-talets andra hälft. Ökningen efter kriget är minst påfallande i Björketorp där medlemsantalet är högst i början. I enstaka fall hade lådframställningen här bedrivits redan före elektricitetens införande, emedan vissa, särskilt vattenrika fall hade möjliggjort uppsättandet av turbiner vilka kom att driva även större sågar. Också närheten till Göteborg har säkert stor betydelse för distributionen av de relativt skrymmande produkterna. Efter 1950 blir de nyinskrivnas antal allt färre. ”Som ett monument över fliten står vid var och varannan gård i Töllsjö socken travar av nysnickrade fisklådor och väntar på att bli avhämtade med bil till Göteborg” (Djursson 1945:29). ”Det var på varje ställe de gjorde fisklådor för en 30 år sedan. Var de hade skog så” (IFGH 6098). Liksom i fråga om de flesta hantverksgränar visade Töllsjö även nu den starkaste koncentrationen.

Skild från lådtillverkningen var framställningen av lock till lådorna vilka avyttrades separat genom olika grossister. Locken betingade, åtminstone periodvis, ett högre pris (sett i relation till virkesåtgång och arbete som lades ned) än lådorna, varför somliga kom att ägna sig enbart häråt. ”En arbetare gör 500 lock om dagen. En sjuåring har spikat 500 stammar lådsidor, på två dagar. Man får ett öre locket i arbetslön. Man kan lasta ända till 500 lådor på en bil på ett lass” (GMA 5429). Ytterligare en biprodukt var isramar, vilka placerades ovanpå en packad låda, som fylldes med ett lager av is innan nästa låda staplades ovanpå ramen. I likhet med locken avyttrades inte heller isramarna genom samma regim som lådorna utan genom en privat exportfirma i Göteborg. Vid sidan av sillådor fanns också mycket tidigt en tillverkning av drickabackar som gick direkt till bryggerierna, huvudsakligen Pripps och Apotekarnas läskedrycksfabriker (Västgöta-Demokraten den 27/3 1945).

Fisklådettillverkningen kom på allvar i gång under 1920-talet då man fick tillgång till elektriskt drivna lådsågar. Foto: Borås Museum, 1950-talet.

Majoriteten av tillverkarna gjorde ungefär 1500—2000 lådor per år, vilket gav en biförtjänst på mellan 7000 och 9000 kronor (Lådcentralen Vestkusten). För andra blev förtjänsten större och i somliga fall ägde en förskjutning rum mellan de båda näringarna jordbruk och lådtillverkning så att den förra snarare blev att betrakta som binäring till den senare. Materialet i lådorna var oftast spillvirke och endast ljust virke av gran eller fur dög. Det var också viktigt att måtten var exakta eftersom lådorna skulle staplas. En van lådspikare kunde göra över 100 lådor om dagen medan en nybörjare fick nöja sig med 40—50 st (Västöta-Demokraten den 30/4 1951). Tillverkningsprocessen är mycket enkel och hela familjen kunde delta. Produktionen säkrade sin ställning under 1930- och 40-talet och inte förrän en bit in på 1950-talet framstår några egentliga tecken på stagnation. Spillverket gick efterhand till massaved i allt större utsträckning och tillverkningen av lastpallar ersätter på många håll den gamla lådspikningen.

Vid sidan av olika träbearbetande verksamheter, hörde det textila hemarbetet till de inkomstkällor som hade den starkaste förankringen och som därför kom att spela en mycket viktig roll för den ekonomiska anpassningen i området. Denna sektor är väl dokumenterad, både när det gäller vävningen, liksom senare stickningen och sömnaden. Ett omfattande forskningsarbete har utförts av Björn Sterner som också har sökt kartlägga den textila verksamhetens utbredning. Under 1800-talet var det endast vävningen som gjorde sig gällande. Dess utbredningsområde täckte ursprungligen hela häradet men gick efterhand tillbaka, först i Töllsjö och Bollebygd och slutligen också i Björketorp där den höll sin

ställning längst. Här upphörde vävningen först under 1920-talet, medan den i stora delar av Sjuhäradsbygden avtagit långt före sekelskiftet. Sannolikt har närheten till Marks härad haft en stor betydelse för utvecklingen. Både Mark och Bollebygd var viktiga förläggarter och dominerades längre av vävningen än övriga platser (Sterners 1973:34). År 1911-1912 fanns i hela häradet fyra förläggare med 338 hemväverskor samt en förläggare med 33 hemväverskor, två hemsömmerskor och 83 hemstickare. Majoriteten av väverskorna fanns i Björketorp medan trikåstickningen var vanligast i Bollebygds socken. I Töllsjö fanns endast 23 hemstickare 1911 men några år härefter började verksamheten alltmer vinna terräng för att så småningom få en mycket stor genomslagskraft (Sterners 1973:23). Siffrorna säger ingenting om den totala hemindustrin i området eftersom det fanns många förläggare också på annat håll, främst i Borås. Några av de gamla vävförläggarna gick i början på 1900-talet över till att lämna ut garner för hemstickning. I Töllsjö, som saknade förläggare, dröjde det längre innan stickningen på allvar slog igenom. Även sömnaden vann senare insteg i Töllsjö, där verksamheten på allvar fick fäste först i början av 1930-talet, den nordligaste delen av socknen undantagen. Hemsömnaden fick överhuvudtaget aldrig samma starka ställning i undersökningsområdet som stickningen men antalet syselsatta var fler i Björketorps och Bollebygds socknar än i Töllsjö.

De här anförda förvärvsområdena utgjorde de viktigaste inslagen i näringslivet men också andra, mer perifera inkomstkällor fanns. Så sysselesattes många vid järnvägsbyggena under förra seklet, liksom vid de tämligen omfattande AK-arbeten som föranstaltades i början av 1930-talet. Andra åter ägnade sig periodvis åt julgransförsäljning medan några sysslade med träkolsbränning. Från omkring sekelskiftet fanns också en tumstocksfabrik och ett par tegelbruk i området, de enda större rörelserna vid denna tid. Under 1900-talet drog dock industrierna och byggena till sig en hel del folk.³ De flesta av dessa verksamhetsområden förekom inte i hela undersökningsområdet utan var koncentrerade till vissa delar. På det hela taget har produktionsspecialiseringen varit mycket framträdande, särskilt inom hantverket, medan däremot jordbruk, skogsarbete och handel varit mera jämnt fördelade över området. Flottningen var av naturliga skäl koncentrerad till bestämda stråk. Före järnvägens anläggning 1894 utgjorde forkörslorna ett viktigt inslag i näringslivet. Dessa inbringande färder med bomullsgarner var främst förbehållna bönderna i Bollebygd och Björketorp, det vill säga de södra delarna av undersökningsområdet som man passerade på vägen mellan Göteborg och Mark (Nelson 1963:110, länsmansrapp. 1856-60, Sockenkrönikan 1959:27). Innan järnvägarna löste transportfrågan på annat sätt låg här en viktig inkomstkälla öppen för bönderna i stora delar av landet. "Furthermore, the poor communications gave peasants the opportunity of selling their transport services to merchants and manufacturers. Many peasants undoubtedly spent more days on the road than behind the plow" (Löfgren 1974a:28). En annan mycket betydelsefull verksamhet särskilt på torpställena och de mindre gårdarna, var bärplockningen. Näringen sysselesatte mängder av människor i hela området, men hade en starkare ställning i Töllsjö och i trakterna kring Nedsjöarna i de skogrika västra delarna av Bollebygds socken.

III En by i närbild

Till grund för den följande presentationen av Morjhults by och de tre hushållen Baggegården, Bosgårdstorp och Skogslund, ligger dels ett tämligen omfattande fältarbete och dels arkivmaterial av olika slag. Stora delar av framställningen bygger på husförhörslängder och församlingsböcker. Härtill kommer bo-uppteckningar, domböcker, in- och utflyttningslängder, fastighetstaxeringslängder, beskrivning till den ekonomiska kartan från år 1898 samt uppslagsböcker av typ "Sveriges bebyggelse" och "Svenska gods och gårdar".

Intervjuerna fördelar sig på sju hushåll, där en eller flera familjemedlemmar utfrågats, i samtliga fall mycket ingående. Mellan 35 och 40 timmar har lagts ned på dessa intervjuer. Dessutom har jag haft längre eller kortare samtal med olika personer i och utanför Morjhult som känner människorna och förhållandena väl i området. Eftersom det mesta av intervjumaterialet är att betrakta som allmän-gods, vilket kan bekräftas av de flesta av invånarna i Morjhult, har jag inte funnit det nödvändigt att i varje enskilt fall hänvisa till uppgiftslämnare, utan nöjt mig med att uppge de skriftliga källor som anlitats.

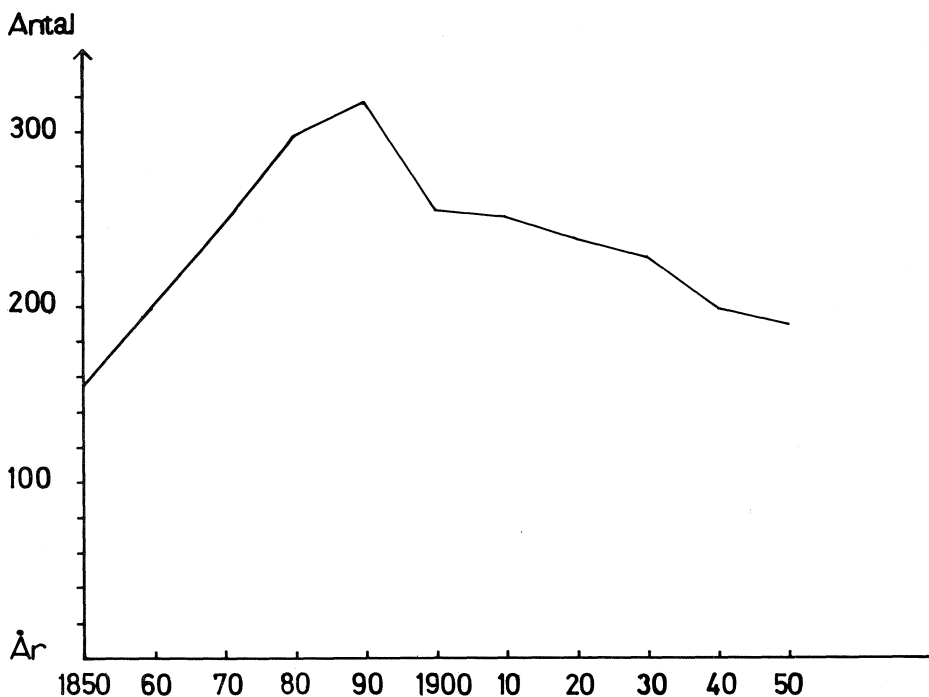
1. Morjhults by

Morjhult är en skogsby i södra delen av Töllsjö socken, några kilometer från gränsen till Bollebygds socken. Området är, liksom större delen av Töllsjö skog-rikt med övervägande barrskog. Byn ligger omkring tre kilometer från vägen som sträcker sig mellan Töllsjös och Bollebygds samhällen. Vägen byggdes i början av 1900-talet på tillskyndan av skogsägarna i området som krävde bättre förbindelser för de stora virkestransporterna ner till den nyanlagda järnvägen och stationen i Bollebygd (Dombok år 1898). Tidigare var sträckan snarare att betrakta som stig än en väg i egentlig mening. Den var dock farbar med häst och vagn och utnyttjades, förutom av virkesfororna, även av församlingsprästen som varje söndag for den drygt en och en halv mil långa vägen från prästgården i Bollebygd till kyrkan i Töllsjö.

Vid 1800-talets mitt var det totala antalet hushåll i Morjhult inte fler än 22 stycken, varav drygt hälften var torp (Husförhörslängder Töllsjö 1847—51). Under perioden härefter ökade emellertid ägosplittringarna kraftigt samtidigt som flera torpare friköpte sina lägenheter och blev självägande bönder fast på mycket små gårdar.

Morjhult består av sex stamfastigheter: Assarsgården, Baggegården, Bosgården, Kagegården, Laggaregården och Persgården, vilka genom hemmans-

klyvningar och avsöndringar kom att uppgå till 21 stycken omkring sekelskiftet. Härtill kom 19 stycken så kallade bebyggda lägenheter, det vill säga torp, förpantningar och liknande bebyggelseenheter utan tillhörande mark. Sammanlagda antalet hushåll var vid samma tid omkring 40 stycken (Beskrivning till ekonomiska kartan 1898, husförhörslängder). Majoriteten av dessa var belägna inom ett geografiskt begränsat område, Morjhults by. Genom skiftet och avsöndringar under 1800-talets senare hälft hade emellertid flera småställen uppkommit på de mer avlägset belägna skiftena, upp till en mil från själva byn. Morjhult är således inte ett geografiskt slutet område, en gentemot omgivande bebyggelse fast avgränsad by.

Figur 7. Fram till början av 1890-talet steg befolkningen i Morjhult mycket markant, medan utvecklingen härefter går åt motsatt håll. Källa: Mantalslängder.

Från slutet av 1800-talet och fram till andra världskrigets slut höll sig däremot antalet hushåll vid omkring 40 stycken.

Befolkningen har däremot från sekelskiftet och framåt kontinuerligt minskat. Från cirka 150 vid 1800-talets mitt, steg invånarantalet till 316 stycken år 1898 (Mantalslängder Töllsjö socken 1852—98). Strax härefter börjar dock nedgången och efter andra världskrigets slut är antalet nere i 182 personer. Den totala utflyttningen är som kraftigast mellan 1890 och 1930. Under den första tiden från 1800-talets mitt och en bit in på nästa sekel, går strömmen till omgivande socknar, till Göteborg och någon gång Alingsås. Längre fram på 1900-talet blir

också Borås ett vanligt mål. Amerika-emigrationen är som högst under 1880-talet, då den utgör en knapp tredjedel av den totala utflyttningen från byn. En överväldigande majoritet av de utflyttade under 1800-talet och första delen av 1900-talet, hör till jordbrukets tjänsteklasser. Senare breddades rekryteringen något och yrkesbeteckningar som metallarbetare, sjukvårdsbiträde och bilmekaniker förekommer bland de utflyttade (Flyttningsslängder Töllsjö sn).

Ser vi till byn i sin helhet finner vi att ingen i Morjhult enbart har ägnat sig åt jordbruk med boskapsskötsel utan att samtliga hushåll har förlitat sig på olika slag av sidoinkomster. Även de största gårdarna har haft åtminstone en kompletterande inkomstkälla. Arbetsåret för det typiska småbrukarhushållet i Morjhult, karaktäriserades länge av en kraftig splittring mellan olika näringar, där sommarhalvåret ägnades jordbruk, bärplockning och flottning och vintern upptogs av skogsbruk och träslöjd, lådtillverkning, julgranshandel, textil hemindustri med mera.

Periodvis har näringsmönstret varit rikare strukturerat medan man andra tider mer konsekvent har ägnat sig åt några få verksamheter. Antalet näringar, liksom intensiteten i verksamheten, kan inte direkt relateras till jordbrukets storlek. Skogsinnehav och markinnehav är inte något absolut förmögenhetskriterium i ett område där varje hushåll haft en så sammansatt ekonomi som i Morjhult. Hur man maximalt lyckats utnyttja de utkomstkällor som formellt har stått alla till buds, har haft en större betydelse än gårdens storlek.

Jordbruken är till övervägande del små. Den totala arealen odlad jord i området uppgick till 63,7 ha vid sekelskiftet (Beskrivning till Ekonomiska kartan 1898). För tiden längre tillbaka saknas exakta uppgifter men sannolikt var siffrorna något lägre. Delas summan med antalet byggnadsenheter blir den genomsnittliga arealen ungefär 1,5 ha per hushåll. Området var således inte självförsörjande, utan spannmål och andra jordbruksprodukter köptes utifrån. Detta gäller också för de lite större och medelstora gårdarna. År 1922 fanns tre gårdar som hade mer än 5 ha uppodlad mark (5, 5,5 och 6 ha), 8 gårdar som hade mellan 3 och 5 ha och inte mindre än 28 stycken som hade under 3 ha (av vilka majoriteten var på 1,5 ha). Ett stickprov från 1945 visar att proportionerna inte förskjutits nämnvärt (Fastighetstaxeringslängd 1922 och 1945).

Även till de minsta ställena hörde ett potatisland och boskapsskötseln hade en större betydelse än åkerbruket. En ko, en gris och några får var vanliga i de flesta hem under 1800-talets senare del (Bouppteckningar 1860—1911). En hög grad av självhushållning kännetecknade Morjhult under tiden fram till sekelskiftet. Hantverksprodukterna byttes mot kaffe och socker i Eliassons affär och inslaget av kontanter var på det hela taget mycket litet. Mest odlades råg, men sällan i tillräcklig mängd, ens på de större hemmanen. På småställena, eller majoriteten av gårdarna räckte inte heller fodret till och vanligen blev man tvungen att köpa fram på vårsidan. På grund av foderbristen släpptes korna tidigt ut i skogen och under dagen repade man löv för att ge djuren vid hemkomsten. Många minns ännu vilken möda som lades ned på att leta efter kreaturen. Fåren minskade efterhand och på 1920-talet var fårstammen kraftigt nedskuren. På sina ställen finansierade man delvis jordbruket med hjälp av grisuppfödning. ”Man gav en femma

*Foderbristen var på många småställen ett viktigt problem som måste lösas. Hamling var en vanlig metod.
Foto: Nordiska museet, 1920-talet.*

för en spädgris och köpte samtidigt gödsel och utsäde på tre månaders kredit. När grisen sen var färdiggödd såldes den och man kunde betala tillbaka med ungefär halva grissumman, då fick man ändå en slant över”. Ungefär ett tiotal gårdar hade egen ox, i några fall till och med 3—4 stycken. Dessa började ersättas med hästar först omkring 1910.

I början av undersökningsperioden, det vill säga omkring mitten av förra seklet, hade jämte skogshantering och jordbruk även träskomakeri, laggkärlstillverkning och eventuellt också slevtillverkning en fast förankring i Morjhult (Bouppteckningar 1860—1911). Med undantag från de största gårdarna, omfattades hantverksnäringen av samtliga hushåll i byn. Böndernas engagemang i skogen ökade emellertid efterhand på bekostnad av hantverket som i högre grad kom att förbehållas småbönderna och torparna. Träskomakeriet förlorade egentligen sin betydelse redan under 1860-talet, medan laggkärlstillverkningen kom att avta först i slutet av seklet. De enda aktiviteter inom hantverket som kom att ha någon ekonomisk betydelse under 1900-talet, var slevtillverkningen och bastslöjden vilka inte upphörde förrän frammot 1930-talet. Denna slöjdverksamhet var förbehållen småställen i utkanterna och de avlägsnare skogsbygderna (Bouppteckningar 1860—1911).

Vid sidan av hantverk och jordbruk spelade också bärplockning en viktig roll för försörjningen, särskilt på torpställena och de mindre gårdarna. En familj på fyra personer, två vuxna och två barn, plockade ett gott bärår omkring 800 liter under en säsong. Bärmarkerna var överlag rika i Morjhult men man var många om utbudet. Följden blev ett väl utvecklat revirtänkande där en sträng vakthållning om tillgångarna överallt upprätthölls. "Det var noga med gränserna i bärmarkerna och det var en stor skandal att stjäla bär". De lite större bönderna ägnade sig i större utsträckning åt återförsäljning av bären. Bärplockningen kom att mista sin ekonomiska betydelse först efter andra världskriget.

Både i fråga om bärplockning och när det gäller hantverket hörde avyttringen av produkterna ofta till ett helt annat verksamhetsfält som sällan ombesörjdes av samma hushåll. På 1890-talet etablerade sig morjhultsbon Edvard Eliasson som lanthandlare och mellanhand vid försäljningen av slöjdvaror i större skala. Antagligen minskade härvid kontakterna med andra återförsäljare men fram till 1940-talet ägnade sig en eller flera personer i åtminstone fem hushåll, tidvis ännu fler, mer eller mindre kontinuerligt åt återförsäljning av slöjdvaror.

Under 1800-talets senare hälft blev skogen en viktig inkomstkälla för allt fler. Hantverket förlorar sin betydelse på de större skogsgårdarna och den skillnad i näringsekonomiskt avseende som gör sig gällande under 1900-talet mellan gårdar med ett väl utvecklat mångsyssleri och andra som nästan enbart ägnar sig åt skogen, börjar nu att skönjas. I rättegångsprotokollen från förra seklet skymtar regelbundet morjhultsbönder i mål om avverkningsrätt och olaga flottning och under hela 1900-talet spelar skogen en mycket viktig roll för försörjningen, både för skogsägarna själva och för de i skogen anställda. På samma sätt som priserna på 1910- och 20-talets hantverksprodukter fortfarande står klart i minnet hos personer, uppvuxna i hem där inkomsterna härifrån hade stor ekonomisk betydelse, likadant förhåller det sig med priserna på skogseffekter för andra i byn. Många minns alltså priser och virkeslängder på slånor, sparrar, brädor och props ganska långt tillbaka i tiden. De flesta kommer tämligen exakt ihåg vilket år man fick 8 kr per tolf för 12-fots 8-tums brädor och 10 kronor per tolf för 15-fots 9-tums brädor. Skogsägarna tog som regel själva hand om avverkningen och arbetstillfällena i byn ökade under vinterhalvåret. Under vår och höst kom också flottningen att bidra till sysselsättningen. Denna miste sin egentliga betydelse under 1920-talet men fortsatte sporadiskt länge härefter. En period främst under 1930- och 40-talet ägnade sig många i Morjhult åt julgransförsäljning, en ganska inbringande, men högst säsongbunden sysselsättning. Under andra världskriget förekom också försäljning av gengasved i mindre skala och i några fall bröt man stubbar som användes till bränsle.

Under första världskriget kom de första stickmaskinerna till byn. Nyheten vann snabbt terräng och kom så småningom att medföra en väsentlig förbättring av den ekonomiska situationen. Hemindustrin accepterades först och främst av den yngre generationen. De flesta ungdomar saknade intresse och förutsättningar att driva en produktion med så låg lönsamhet som hantverket trots allt hade vid denna tid och stickningen visade sig vara ett gott alternativ, "det lönade sig bättre och det var lite mer i ropet att sticka". Både stickningen och senare

också hemsömnaden fick stor ekonomisk betydelse, särskilt för de mindre gårdarna där det textila hemarbetet för många blev ett alternativ till hantverket som redan var smått på retur. Arbetet gav en kontinuerlig och ganska säker inkomst under hela året. Man blev mindre beroende av säsongvariationer och verksamheten kom härigenom att medföra en omläggning av arbetsåret. Några stickade åt en förläggarfirma i Bollebygd, medan de flesta arbetade åt olika industrier i Borås. Många bytte arbetsgivare ofta och arbetade åt den firma som för tillfället betalade bäst. Då och då inträffade det att garnet tog slut för förläggarfirman och för att gardera sig mot tillfällig arbetslöshet kunde man arbeta för två företag samtidigt. Några investeringskostnader var inte förknippade med verksamheten, eftersom företagen lånade ut maskiner till sina arbetare. Från början sköttes avhämtningen och distributionen av det färdiga arbetet av varje hushåll enskilt, senare samordnades verksamheten och en lastbil, "påsabilen" eller "stickbilen", kom varje fredag och hämtade upp veckans arbete, som lämnades av vid de olika företagen i Borås. Senare på eftermiddagen kom bilen tillbaka från staden med nästa veckas garner och med pengar för det avlämnade arbetet. "Påsabilen stannade vid affären i Henå och här samlades alla. Den dagen var rolig, där fanns massor av folk när bilen skulle stanna, ofta sådär en tio, femton stycken". Under 1930-talet övergick många till dussinsömnad i hemmen, vilket lönade sig bättre, men också krävde en större fingerfärdighet.

Under 1920-talet fick lådtillverkningen i Morjhult sitt genombrott. Sin verkliga glansperiod hade dock industrin först efter lådcentralens tillkomst och fram till krigsslutet. I hälften av gårdarna var mellan åren 1934—1950 någon medlem i varje familj ansluten till lådcentralen (Lådcentralens medlemsregister). Verksamheten förmådde i ännu högre grad än det textila hemarbetet även dra till sig de större gårdarna. Egen skog var inte en absolut förutsättning men var en stor fördel. På småställena satte som regel de ringa skogstillgångarna en spärr för verksamheten. Då och då spikade man ihop ett lass men någon löpande produktion var det aldrig tal om. Därvid lånade man mot betalning grannens såg. Baggegården lånade vid olika tillfällen ut sin till åtminstone tolv olika ställen. Tillverkningen pågick under hela året men var intensivast på hösten. Ibland sågade man även på nätterna. Några stod i ladugården och arbetade medan de flesta använde lillstugan. Här fanns det också en spis där virket kunde tina. Alla hade inte råd att skaffa såg, men spikade ändå tillfälligtvis hos någon granne. I Baggegården gick man ihop med en släkting i byn, varvid en köpte motor och en annan bänk så använde man sågen tillsammans. Lite senare skaffade man var sin bänk och motor.

2. Bosgårdstorp, Baggegården och Skogslund

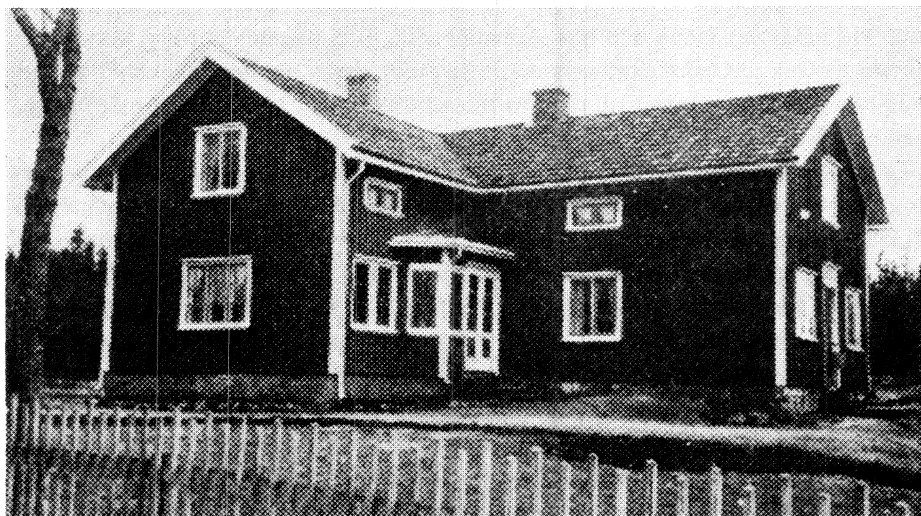
Genom tre exempel skall jag belysa den ekonomiska situationen i området så som den har gestaltat sig för det enskilda hushållet. Samtliga exempel är hämtade från Morjhult och utgörs av de tre hushållen Bosgårdstorp, Baggegården och Skogslund. Av dessa är Baggegården störst och Skogslund minst. Både Bosgårdstorp och Skogslund är före detta förpantningslägenheter, belägna i skogen ett par

kilometer utanför den egentliga byn. Bosgårdstorp friköptes under 1800-talet, varvid den dåvarande förpantningsägaren blev hemmansägare på 1/32 mantal. Gården bestod då av 1,5 ha åker, 1,5 ha betesmark och 3 ha skog men utvidgades under 1900-talet till att omfatta 15 ha, huvudsakligast skog. På Skogslund dröjde det en bra bit in på detta sekel innan lägenheten friköptes. Den kom att bestå av 0,5 ha åker och 7 ha skog. Baggegården är en av byns huvudgårdar och det enda stället där inga avsöndringar har skett. Gårdens totala areal uppgår till 107 ha under större delen av undersökningsperioden. Härav är 3 ha åker och resten skog. Fram till början av 1900-talet var åkerarealen endast omkring 1,5 ha men under de följande åren ägnade man sig åt en viss nyodling (Fastighetstaxeringslängd).

På alla tre gårdarna har jordbruket haft en klart underordnad ställning. Viljan att på andra vägar finna en utkomst har varit allmän och den sammansatta ekonomin har präglat hushållningen.

Bosgårdstorp

På Bosgårdstorp var tillgången på arbetskraft god och det barnrika hushållet levde ganska gott, trots det obetydliga jordbruket. Bilden är från 1940-talet.

Vid periodens början spelade boskapsskötseln större roll för försörjningen än åkerbruket vilket var så gott som obefintligt. Om man enbart ser till fasta, materiella tillgångar ligger det ojämförligt största kapitalet under denna period placerat i djurbeståndet. Förutom redskapen, kläder och en del bohag, var hushållet ägare till två oxar, en ko, en stut och fyra får, vilket tillsammans utgjorde ungefär 3/4 av boets sammanlagda tillgångar. Det relativt betydande djurbeståndet förutsatte att man skuldsatte sig och enligt en bouppteckning 1862 översteg skulderna tillgångarna.

Under tiden från 1800-talets mitt och fram till sekelskiftet ägnar sig gårdsfolket vid sidan av det lilla jordbruket också åt träskomakeri, laggkärlstillverkning och slevtillverkning. I bouppteckningen från 1862 redovisas redskap

knutna till de bägge förra verksamheterna, medan slevtillverkningen 40 år senare tagit överhanden (Bouppveckning 1903). Under 1900-talet koncentreras hantverket helt här till. Förutom mindre träskedar bestod produktionen av smörspadar och större skoffor som såldes till Carnegies bryggeri i Göteborg. Från sekelskiftet och fram till 1930-talet ägnade man sig också åt bastbindning som blev en relativt betydelsefull näring. Som regel tillverkade man, förutom kassar ett par buntar mattor i veckan med 36 mattor i varje bunt. Bastmattorna som var lättare att bli av med än träskedarna, såldes för det mesta i Eliassons affär i byn varvid man fick specier i utbyte. Familjens ekonomiska anpassning till olika näringsfång stämmer väl överens med utvecklingen i övrigt under den aktuella perioden. Träskomakeriet avtog redan i början av 1800-talets andra hälft, medan laggkärlstillverkningens egentliga tillbakagång skedde först några decennier senare medan slevtillverkningen spelade en betydande ekonomisk roll långt in på 1900-talet.

Avyttringen av den egna produktionen, liksom sannolikt också en del inköpta varor, tog tid i anspråk men inbringade också en del förtjänster. De bägge oxarna var en investering, inte i jordbruket, utan i hantverket där de underlättade avyttringen av produkterna samtidigt som de befrämjade en mer utvecklad fjärrhandel. Enbart det lilla åkerbruket gjorde det överhuvudtaget inte möjligt att föda en oxe och som torpare med två oxar var familjen unik i byn. När man längre fram kom att ägna sig åt slevtillverkning, vars slutprodukter är mindre skrymmande, gjorde man sig av med ett av dragdjuren och satsade i stället på ytterligare en ko och en gris (Bouppveckning 1898). Fortfarande tillverkades troligen dock en del laggkärl vilket kunde göra det befogat att behålla en av dragarna. Efter järnvägens anläggning under 1890-talet och sedan man helt övergått till slevtillverkning, gör man sig också av med den siste oxen. Regelbundna försäljningsresor företogs också under 1900-talet, nu med tåg.

Länge förblev skogen en viktig resurs väl jämförbar med jordbruket. Bränsleförsörjningen och slöjdnärings materialbehov täcktes gott av gårdens egen skog. Den kvistfria granen nyttjades till bastbindningen, fur och björk till slevtillverkningen, medan sämre, kvistigt trä fick gå till ved. Någon avverkning för försäljning fanns det inte utrymme för. Däremot betydde tillgången på egen skog mycket för bärplockningen. Genom de många restriktioner och gränsdragningar som upprätthölls i samband härmed, blev bärplockningen i praktiken inte en fri resurs varför den egna skogen kom att betyda mycket. Skogen runt Bosgårdstorp var bärrik och brukade räcka till; ibland träffade man emellertid avtal om att få plocka på grannens marker. Överallt gick man ur huse under sommarmånaderna och vartenda bär plockades och såldes till olika uppköpare. Vanligen gick man till Fina i Högåsen några kilometer söder om Morjhult, men även till byns egna uppköpare. Säsongen började med smultronen omkring midsommar varefter följde blåbär och hallon och slutligen lingonen som gav de största förtjänsterna. Inkomstkällan minskade när stickningen tog vid efter första världskriget, men bärplockningens ekonomiska betydelse var relativt stor fram till omkring 1930.

Med ortens mått mätt kan Bosgårdstorp betraktas som ett ganska välbeställt småbruk. Den åtminstone periodvis goda tillgången till arbetskraft genom de många hemmavarande barnen (sid 87) inverkade gynnsamt. Dels blev det som vi

har sett möjligt att utöka djurbeståndet (en ko och en gris), dels också att få ett ökat utbyte av hantverket. Under 1800-talets senare del lyckades man friköpa torpet och trots en kraftig skuldsättning kom tillgångarna att vida överstiga skulderna (Bouppteckning 1898). Den ojämförligt största delen av kapitalet var nu placerat i den friköpta gården medan endast en bråkdel av tillgångarna finns i boskapen. Ungefär 4/5 av gården var dock belånad. Avkastningen från jordbruk och boskapsskötsel torde inte ha ökat nämnvärt genom övergången från torp till självständig brukningsenhet.

Inte heller under detta århundrade intar jordbruket någon mer framträdande plats. Odlingarna koncentrerar man till råg, havre och potatis. Dessutom har man ett litet köksland med grönsaker. Utsåde var man alltid tvungen att köpa. I gengäld kunde man ibland sälja lite ägg och någon gång också smör. Djurbeståndet inskränker sig till två kor, en gris och några höns och den brukade åkerarealen utvidgas inte märkbart trots att man ägnade sig åt nyodling under mindre hektiska perioder.

Under 1900-talet kom stickningen att innebära en radikal omläggning av familjens tidigare yrkesverksamhet. Stickningen tog snabbt överhanden och andra näringar fick stå tillbaka. Dess ekonomiska betydelse blev tidigt stor och allt fler av hushållets medlemmar kom att involveras i den nya verksamheten. Den första stickmaskinen lånades av Merkur, ett textilföretag i Borås och en tid därefter inköpte man för egna medel ytterligare en. Stickmaskinerna stod i lillstugan, här satt också fadern och slöjdade och här sov ett par av pojkarna. Bastbindningen skedde däremot i köket i boningshuset. Mest stickades långkoftor med breda bälten eller skärp som var på modet i början av 1920-talet.

Efterhand som barnen växer upp och föräldrarna blir gamla, splittras hushållet. En av pojkarna går till sjöss, en annan övertar farbroderns slöjdaffär och en tredje skaffar sig så småningom en gård i grannsocknen. Tre av barnen stannar dock hemma och fortsätter med stickningen samtidigt som de hjälper brodern med gården. Gårdsägaren utbildas själv till elektriker och blir egen företagare samtidigt som jordbruket fortfar att spela samma underordnade roll som tidigare. Ingen påtaglig förändring äger heller rum vad beträffar jordbruksareal och djurbestånd. Antalet näringsgrenar minskar med föräldrarnas tilltagande ålder och både basttillverkningen, slevtillverkningen och försäljningsresorna upphör under 1930-talet. Även bärplockningen förlorar sin betydelse när barnen växer upp.

Baggegården

Med sina 107 ha mark är Baggegården en av de större gårdarna i byn, inte sett till jordbrukets omfattning, men väl vad skogen beträffar. Gården är jämförelsevis högt taxerad och särskilt i början av undersökningsperioden är lösöret påkostat. I motsats till Bosgårdstorp utgöres endast en ringa del av Baggegårdens totala tillgångar av boskap, trots att djurbeståndet är påfallande rikt under hela 1800-talet (Bouppteckningar 1855 och 1862). Skogen kommer även under 1900-talet att utgöra gårdens förnämsta kapital och åker och boskap förblir marginella tillgångar.

Baggegården omkring sekelskiftet. På gården sitter Emma Kristina och Johan Fredrik och deras barn.

För att ge en riktig bild av Baggegårdens ekonomiska situation, är det nödvändigt att ta hänsyn till ytterligare några gårdar, som stått Baggegården ekonomiskt och släktmässigt nära. Mellan 1915 och 1930 förvärvades två gårdar i omgivningen av medlemmar från Baggegårdens hushåll. Den största, Henå gård, köptes 1915 av Johan Fredrik, dåvarande ägare till Baggegården. Henå kom att i flera avseenden länkas samman med Baggegården och i ekonomiskt hänseende är det omöjligt att skilja gårdarna åt. Ägaren var gemensam, brukarna kom från samma familj och samarbetet gårdarna emellan var väl utvecklat. På Henås ägor fanns en såg och en kvarn, medan ett kraftverk sattes upp 1917. Samtliga inrättningar kom att i samma utsträckning utnyttjas av Baggegården. En annan större gård, Kaggegården, förvärvades av en av sönerna i mitten av 1920-talet. Kaggegården var dock en från Baggegården skild ekonomisk enhet. I början av 1930-talet bekostar man tillsammans en lådsåg som under några år gemensamt brukas av gårdarna och liknande ekonomiska transaktioner och samarbeten gårdarna emellan förekom tillfälligtvis. Ytterligare en gård i Morjhult, Bosgården innehas av Johan Fredrik och överläts på en dotter och måg en bit in på 1930-talet. Senare arrenderades en del av Bosgårdens jord av Baggegården och Kaggegården, men i övrigt har gårdarna inte haft något direkt ekonomiskt samröre.

Under nästföljande period, från 1930-talet och framåt, förändras mycket lite vad gårdens fasta egendom beträffar. Skogen förblir det viktigaste kapitalet och åkerbruk och boskapskötsel får om möjligt än mindre betydelse.

Näringsmönstret har varit sammansatt men de flesta av gårdens inkomstkällor har på olika sätt varit knutna till skogen och inte som på många håll splittrade mellan en rad olika områden. Detta förhållande utgör Baggegårdens främsta ka-

rakteristikum i näringsekonomiskt avseende. Hur långt tillbaka skogsavverkning och försäljning av skog i större skala förekommit på gården är fortfarande osäkert men sannolikt ägnade man sig häråt vid 1800-talets mitt. Efter vad som framgår av bouppteckningarna från samma tid är antalet dragdjur större än det jämförelsevis ringa åkerbruket rimligtvis kunde kräva. Det är också troligt att oxarna utnyttjats för andra typer av frakter, främst forsling av hantverksprodukter till städer och marknader. Att döma av en bouppteckning från 1850-talet, har en viss laggkärlstillverkning skett på gården. Sannolikt har verksamheten dock upphört tio år senare enligt vad som framgår av nästa bouppteckning. Hanteringen lär heller inte ha förekommit vid något senare tillfälle, utan upphör slutgiltigt under 1800-talets senare hälft (Bouppteckningar 1855 och 1867).

I alla händelser utgjorde skogshanteringen en viktig näringskälla i slutet av förra seklet och avverkningarna var betydande. Först i slutet av första världskriget kommer sågverksnäringen in i bilden nu med såg som drivs med hjälp av en turbin och vattenkraft från ett närliggande vattendrag. Sågverket med en jämförelsevis hög kapacitet tillhörde släktgården Henå men nyttjades i lika hög grad av Baggegården liksom även av andra gårdar i byn, mot betalning efter per tolfot sågat virke. Bearbetat timmer avyttras nu i stor skala vid sidan av det helt oförädlade. Slipers sågas i betydande mängder och säljs på export via Göteborg och bräddor avyttras i stor omfattning till möbelsnickare i Bollebygd, särskilt i början av 1930-talet. Vid sidan härav säljs också obearbetat virke, framför allt pålar, vilka förs vidare till Göteborg och används vid byggnadsarbeten. En stor artikel var också slånor, vilka före avyttringen barkades vid rotändan för att lättare kunna lastas. Genom detta ingrepp kom de att hänföras till gruppen bearbetat virke vilket i sin tur medförde att båtfrakterna enligt bestämmelserna blev billigare. Förutom det halvförädlade och obearbetade virket såldes skog på rot i betydande omfattning. I sådana sammanhang var det vanligt att säljaren anställdes av köparen och deltog i avverkningen av den försålda skogen. Så skedde ofta på Baggegården vanligen genom att en eller flera i hushållet arbetade som körare och fraktade virket till station eller flottningsled, men även genom att delta i själva avverkningsarbetet.

År 1933 sattes en lådsåg upp på gården och lådtillverkningen utvecklades snabbt till en livaktig småindustri. Utom för den egna tillverkningen sågade man också mot ersättning åt smågårdarna i byn och inkomsterna från lådspikningen kom att betyda mycket för hushållet. 1930-talet var annars en svår tid och gårdens ekonomi var hårt ansträngd. Skogen var svårsåld och före lådcentralens tillkomst var lådtillverkningen en helt omöjlig näring. Lådor spikades på Baggegården fram till en bit in på 1940-talet och sågverksarbetet räknades länge som en av gårdens huvudnäringar.

Boskapskötseln har haft ett visst inflytande över Baggegårdens ekonomi under hela den undersökta perioden. Vid 1800-talets mitt avslöjar bouppteckningarna att man höll tre oxar, tre kor, en kviga, två får och ett svin. Tio år senare har beståndet förstärkts med ytterligare en tjur, en ko och tolv får (Bouppteckningar 1855 och 1867). Under större delen av 1900-talet hade gården vanligen fem kor, förutom en häst, en gris, några ungdjur och lite höns. Under 1930- och

början av 40-talet hade man också en del får. En liknande uppgift som lådcentralen, fyllde slakteriföreningen som tillkom vid samma tid och vilken liksom lådcentralen kom att betyda mycket för stabiliseringen av priserna. Smör avyttrades genom lanthandeln i Henå, medan mjölk inte såldes förrän i början av 1940-talet. Jordbruket har inte heller under detta sekel spelat någon större roll och inte ens under 1920-talet då man drev en kvarn och fick tiondelen av all säd som maldes, blev det tillräckligt för försäljning. Utsäde köptes alltid och potatis odlades endast för husbehov.

Vid sidan av skogen och jordbruket, var man under en tid på 1930- och 40-talet sysselsatt med hemsömnad i mindre skala. Näringen fick aldrig samma betydelse på Baggegården som på många andra håll i byn, fastän man ägde två maskiner och alla döttrarna sydde. Sömnaden var dock en aktivitet som alltid kom i andra hand, när hushållsarbetet var undanstökat. Under 1900-talets första decennier vävde också modern åt förläggare.

Vissa år ägnade man sig även åt bärplockning, vilket dock måste betraktas som en inkomstkälla, som nästan helt saknade betydelse. Vidare har man vid några enstaka tillfällen sysslat med julgransförsäljning i Göteborg. Slutligen hjälpte också Johan Fredrik (1856—1927), som var nämndeman, folk i trakten med skrivarbete, vilket möjligen kan ha inbringat en viss, om än ganska obetydlig förtjänst.

Skogslund

Det äldsta bostadshuset på Skogslund ersattes 1929 med ett rött tvåvåningshus med glasveranda.

Skogslund är utan jämförelse minst bland de här anförda exemplen. Både åkerareal och djurbestand är mindre än på Bosgårdstorp, likaså hushållets storlek. Den goda arbetskraftstillgången på det senare stället har saknats på Skogslund vilket inneburit både för- och nackdelar för den ekonomiska situationen.

Jordbrukets ställning var svag och dess roll i den totala hushållsekonomin om möjligt mer marginell än i de föregående exemplen. Under den första perioden, det vill säga från 1880-talets början och fram till den förste ägarens död 1898

fanns inga djur på stället att dömma av bouppteckningsmaterialet men enligt vittnesmål fanns det åtminstone vid något tillfälle en ko på torpet. I övrigt är de fasta tillgångarna obetydliga under den första tiden och bostaden, en röd ryggåstuga, utgör hushållets viktigaste kapital. Ekonomibygnader saknades sannolikt under denna tid och den enda kon var inhyst i samma byggnad som bostaden.

Den förste brukaren var stenarbetare i Rävlanda och vistades bara i hemmet över helgerna. Vid sidan av detta arbete ägnade han sig också åt slevtillverkning, kanske under veckosluten och efter det ordinarie arbetets slut (Bouppteckning 1898). Hustrun stickade (för hand) åt bondfamiljerna och hon spann också den ull som behövdes för stickningen. Därtill var bärplockning redan nu en inkomstbringande sysselsättning som gav ett extra tillskott under delar av året. Verksamheten utvecklades ytterligare under nästföljande sekel då näringen kom att få stor betydelse.

Skogslund som var en förpantningslägenhet under Morjhult Persgården, friköptes 1913, vilket gav en tryggare ställning utan att för den skull medföra någon egentlig förbättring av den ekonomiska situationen just då. Jordbruket förblev obetydligt och någon allvarligare satsning på detta kom aldrig till stånd. Djurbeståndet utökades emellertid något under detta sekel. Fram till 1950-talet då jordbruket lades ned hade man på gården en ko, en gris och 4—5 höns. I själva verket hade man två grisar varje år, men aldrig samtidigt. Den ena slaktades alltid på våren, den andra på hösten. Jordbruket sköttes med primitiva redskap och den maskinella utrustningen var obetydlig långt fram i tiden. All säd bars på ryggen hem från fältet. Endast havre odlades med undantag för en period under andra världskriget då man även sådde vete. Ett potatisland för husbehov hörde också till. Under 1900-talet fördes periodvis bok över utförda dagsverken, skulder och inköpta varor. Att döma av en bevarad anteckningsbok med sporadiskt förda uppgifter, var man tvungen att köpa, åtminstone vissa år, både havre, råg och potatis. I maj 1927 köptes till exempel 43 kg råg och i februari samma år 65 kg potatis. Troligen varierade dessa inköp ganska kraftigt från ett år till ett annat, i varje fall för de livsmedel som producerades på den egna gården. Andra varor som köptes var mjöl, halm, fisk och kaffe. Någon enstaka gång förekommer skor, en annan gång bräddor och någon gång snus. Mejerivaror förekommer aldrig bland inköpen, som i stort sett begränsade sig till de nu uppräknade varukategorierna. Däremot sålde man vid några tillfällen smör och ibland rent av lite ost. På det hela taget kom skogen att betyda mer än den obetydliga åkerarealen, den gav bränsle och slöjdvirke och rikligt med bär. Härifrån tog man också en del av virket till det nya bostadshuset i två våningar som byggdes 1929, strax intill den gamla stugan som härefter revs ned.

Även under 1900-talet dominerar mångsyssleriet. Mannen i familjen var dräng och lite längre fram dagsverksarbetare på Baggegården där hustrun före giftermålet var piga. Vid sidan av jordbruket och de extra inkomster som mannens dagsverksarbete medförde, lämnade också hustruns stickning ett välbehövligt tillskott till hushållskassan. Liksom modern ägnade hon sig åt att sticka strumpor och vantar åt folk i trakten, ett arbete som hon höll fast vid till efter andra världskrigets slut.

Ytterligare en verksamhet som måste betraktas som ganska omfattande, var bärplockningen som har fortgått praktiskt taget fram till idag. ”Man började så fort de var mogna och till sista bäret var slut”. Skörden brukade uppgå till omkring 70 liter i veckan. Vanligen sålde man till uppköpare i omgivningen, medan man längre tillbaka varit tvungen att gå till Floda järnvägsstation, ett par mil från hemmet. För det mesta höll man sig till den egna skogen och särskilt blåbärsmarkerna var rika i omgivningen.

År 1916 tillfördes hushållet ännu en inkomstbringande näring, som kom att få ekonomisk betydelse långt fram i tiden. Äldsta dottern, 14 år gammal, introducerade då den maskinella hemstickningen som inte alls gick att jämföra med moderns och mormoderns handstickning. Hon arbetade åt Tisells i Bollebygd och liksom andra i byn bar hon i början det färdiga arbetet genom skogen ett par mil fram till samhället (sid 125). Även den yngsta flickan kom senare att ägna sig åt verksamheten vilken upphörde först i mitten av 1950-talet. Det var då mest äldre personer som alltjämt höll fast vid hemarbetet. Slätstickningen ersattes nu med mönsterstickning, vilket påskyndade den slutgiltiga avvecklingen.

Sonen fortsatte i faderns spår och kom att arbeta som dagsverkare åt olika gårdar i byn. Stora delar av året var han sysselsatt med skogsarbete och spridda anteckningar upplyser om arbeten som huggning, flottning och plankmätning, givetvis vid sidan av mer traditionella uppgifter inom jordbruket. Under kriget tog han också upp stubbar och högg gengasved. Dessa dagsverken gav kontant daglön och torde ha varit jämförelsevis inbringande. Lådspikning förekom inte på Skogslund annat än vid något enstaka tillfälle då man fått ihop ett virkeslass som kunde föras ned till sågen i Henå. Gårdens egna skogstillgångar var alltför obetydliga för en satsning på en näring av detta slag.

Trots att Skogslund tillhör ett av de mindre ställena i Morjhult och tillgångarna, särskilt i äldre tid, många gånger var knappa, tror jag ändå man kan beteckna den ekonomiska situationen som relativt sett ganska god. Man har, i varje fall inte i mannaminne, lidit någon direkt nöd, utan har nöjaktigt gripit de möjligheter som dykt upp när det gällt att skaffa inkomster till huset. Som ett exempel på den ekonomiska anpassning man ständigt tvingades till, kan nämnas att fadern, efter sonens död och när stickningen tillfälligt tröt, grep sig an med bastbindning, en i hemmet tidigare inte utövad verksamhet. Troligen hade han i unga år lärt konsten av någon granne. Detta nämnes bara som ett exempel på den ekonomiska anpassning man ständigt tvingades till. Situationen var dock inte unik för Skogslund, utan samma rörlighet kan skönjas överallt i omgivningen, det är här bara fråga om gradskillnader.

IV Näringsliv

1. Ekonomiska tillgångar

I Bollebygd vilade den ekonomiska grunden på jorden och skogen. Formerna för utnyttjandet av naturtillgångarna har varierat både i tiden och rummet beroende på en mängd olika faktorer. En av de grundläggande förutsättningarna för exploateringen var fördelningen av naturresurserna vilken hade en genomgripande betydelse för hela den ekonomiska anpassningen i området. Mycket få tillgångar har varit helt fria och tillgängliga för alla, oberoende av ekonomisk ställning. De ekologiska betingelserna har därför fått underordna sig de ekonomiska realiteter som överallt varit bestämmande för näringslivets utformning. ”Den lokala miljön eller det lokala ekosystemet bestämmer inte strandsittarens eller skogstorpens livsform. Den erbjuder vissa möjligheter och begränsningar i form av speciella naturresurser eller ekologiska nischer. En jämförelse av regionala ekotyper måste hela tiden relateras till de ekonomiska system som reglerar och kanaliserar utnyttjandet av lokala resurser” (Löfgren 1976 c:13).

Jorden

Jordegendom var länge den bästa värdemätaren och så länge nästan varje husåll på landsbygden hade någon anknytning till jordbruket så länge hade också fördelningen av marktillgångarna ett fast inflytande över näringslivets utformning. Jordbruket kom att sysselsätta majoriteten av befolkningen och förblev länge landets modernäring. I Bollebygds härad ägnade sig fram till omkring sekelskiftet mer än 90% av befolkningen åt jordbruk. Härefter minskar kontinuerligt näringens betydelse men det dröjer fram till omkring 1940 innan dess dominerande ställning upphörde (Befolkningsstat. tab.).

Trots jämförelsevis höga sysselsättningssiffror, var jordbrukets ställning långt ifrån stark. Som tidigare påpekats var jorden dåligt uppodlad och en påfallande hög folkmängd i förhållande till den odlade jorden, kännetecknade området (sid. 23). En sådan obalans karakteriserar hela Sjuhäradsbygden men i alldeles särskilt hög grad just Bollebygds härad, vilket också ständigt påtalas i lokala undersökningar och utlåtanden över orten. Den genomsnittliga arealen odlad jord strax efter sekelskiftet var för hela landet 10,5 ha per brukningsenhet, en siffra som emellertid varierade mycket kraftigt beroende dels på uppodlingsgraden, dels på hur pass vittgående hemmansklyvningen varit. I Södermanlands och Upplands län är den genomsnittliga arealen 26,3 respektive 25,4 ha medan motsvarande

siffror för Kopparbergs- och Norrbottens län bara är 3,6 respektive 3,9 ha. I Bollebygd är medeltalet 6,1 ha per gård eller brukningsenhet. De inbördes variationerna är emellertid stora och genomsnittet för Björketorp är 7,9 ha per gård, medan motsvarande siffra för Töllsjös del inte är mer än 2,9 ha, det vill säga lägre än i Kopparbergs län där hemmansklyvningen varit mycket kraftig och brukningsenheterna vida understiger genomsnittsarealen för hela landet (Bidrag till SOS: serie N, Jordbruk och boskapsskötsel). Långt viktigare än åkerarealen var skogstillgångarna för de flesta hushåll i området och i samtliga de tre exempelstudierna är åkerarealen synnerligen obetydlig.

I motsats till Dalarna, där jorden var ganska jämnt fördelad bland befolkningen och där de obesuttna till följd härav var fåtaliga, gäller för Bollebygd att över hälften av hushållen i området var obesuttna. Bland den resterande gruppen självvägande bönder var jorden emellertid ganska jämnt fördelad. Trots detta var arealenheterna på grund av den låga uppodlingsgraden tämligen obetydliga. De obesuttna fördelar sig proportionellt något olika över området.

Hushållens fördelning i tre socknar under år 1905:

	Bollebygd		Björketorp		Töllsjö	
	Totalt	%	Totalt	%	Totalt	%
Bönder	199	35,2	115	32,4	139	51,7
Arrendatorer	4	0,7	5	1,4	1	0,3
Jordtorpare	362	64,1	235	66,2	129	48,0
Summa	565		355		269	

Källa: Bidrag till S O S: serie N, Jordbruk och boskapsskötsel år 1905.

Uppgifter om befolkningens fördelning efter besuttenhet och areal odlad jord lämnas fram till 1912 i de årliga statistiska sammanställningarna som går under benämningen "jordbruk och boskapsskötsel" vilka efterträds av jordbruksräkningarna som fortfarande sker vart femte år. Efter år 1911 ger emellertid inte materialet utrymme för en strukturering av befolkningen i besuttna och obesuttna. Allt fler blev härefter sysselsatta utanför jordbruket varför det inte längre blir meningsfullt att låta förhållandet till jorden vara indelningsgrundande vid en gruppering av människorna i området. Uppgifterna sammanställdes av Statistiska centralbyrån (vilket för jordbruksräkningarna gäller än idag) och samlades in genom hushållningssällskapen i de olika länen, vilka i sin tur ålade någon lokalkännare, vanligen prästen att skaffa fram begärda data. Denne saknade som regel motivation att fullgöra uppgiften med den noggrannhet som varit önskvärd och för det mesta sker en slentrianmässig upprepning av föregående års siffror. Mera sällan har man bemödat sig om en förnyad undersökning. Siffrorna kan rasa eller stiga, ibland från ett år till ett annat (jfr Svensson 1965:212ff). Det statistiska materialet måste således utnyttjas varsamt. Som regel är vi dock inte betjänta av exakthet utan är oftare ute efter tendenser och för det ändamålet duger det likväl. Det finns emellertid luckor i materialet och under 20-års perioden mellan 1875 och 1895 är verksamheten helt inställd. "Då sällskapets till-

gångar alltid varit ringa, och numera, efter den senast bestämda fördelningen av brännvinsmedlen, blir ännu ringare, kan Sällskapet endast från mindre del av området insamla fullständiga uppgifter i berörda hänseende (Bidrag till SOS: serie N, Jordbruk och boskapsskötsel 1885).

Ser vi till tiden före 1865 får vi en klarare bild av den sociala omvandlingen i området. Prästerna förde då en mera utförlig statistik där befolkningen strukturerades hårdare efter sin ställning i samhället. Delar vi in den vuxna manliga befolkningen i två grupper med bönder på egna och andras hemman på den ena sidan och torpare, soldater, backstugusittare, inhyses och drängar på den andra, finner vi att den senare gruppen ökade två och en halv gånger under femtio år. Ökningen utfaller dock något olika i de tre socknarna.

	Bönder		Torpare m fl	
	1805	1855	1805	1855
Bollebygd	154	164	212	554
Björketorp	118	94	113	378
Töllsjö	85	93	101	248
Summa	357	351	426	1180

*enkeltda
manliga
vuxna*

Källa: Befolkningsstatistiska tabeller.

En motsvarande ökning äger rum i hela landet, alltifrån mitten av 1700-talet och fram till 1800-talets senare hälft. "Medan bondebefolkningen endast ökade med en tiondel, mer än fyrdubblades således antalet obesuttna familjer. Vid 1880-talets mitt tillhörde nästan hälften av familjerna i jordbruksbefolkningen de obesuttna grupperna. I allt väsentligt var detta proletariat en nybildning sedan 1700-talets mitt" (Winberg 1975:17). I Älvsborgs län var emellertid de obesuttnas antal högre än på andra håll och vid 1800-talets mitt var länet det torprikaste i landet (Sterner 1949:50). Som tidigare berörts förekommer regionala variationer till följd av dels näringsgeografiska skillnader, mellan skogsbygd och slättbygd, mellan Norrland och Skåne, dels också skillnader till följd av olika praxis i arvshänseende i skilda landsändar. Ett pregnant exempel finner vi i det tidigare omtalade Dalarna, ett annat lika välkänt, är Gotland (Löfgren 1974a:35f).

Sannolikt har majoriteten av de obesuttna som nu snabbt ökade i större delen av landet, rekryterats från den självägande bondeklassen. Även i Bollebygd torde en liknande utveckling ha ägt rum, vilket styrks av ett uttalande i emigrationsutredningen av kronofogden i området. Han påvisar vilken avgörande roll arvspraxisen spelat för framväxten av ett nytt proletariat som senare kom att bilda underlag för emigrationen i området (vilken dock aldrig blev särskilt omfattande).

"Ett stort fel, som vidlåter denna bygd och vilken även spelar en betydlig roll vis 'a vis emigrationen, är den gamla sedvänjan att hemmanen, med fullt uppsatt lösöre, här alltid överlåtas å äldsta sonen för en 'spottstyver' och den övriga barnskaran, i de flesta fall rätt stor, får åtnöja sig med något hundratal kronor såsom arv från föräldrahemmet.....En ägare tex av 3/4 mantal, taxera det till 30000 kronor om ej mer, säljer detta till sonen för halva taxeringsvärdet eller därunder, men med villkor om säljarens livstids försörjning. De yngre syskonen, måhända sex å sju stycken, får då, sedan

först hemmanets gäld avdragits, en 2 à 300 kronor vardera, möjligen kontant, sedan ett skogsområde försålts, men någon gång i form av förbindelse som ej är betalbar förrän säljaren (föräldrarna) avlidit.

Under min femtonåriga vistelse i detta härad har å offentlig frivillig auktion och till rätta värdet ej försålts tio hemman, men väl ha flera hundra försålts såsom ovan nämnts till äldste sonen" (Emigrationsutredn. XVI:119).

Utvecklingen motiverade snarare en splittring av de många gånger ganska omfattande skogsarealerna än av åkerlapparnas mycket obetydliga arealer. En ytterligare uppdelning av de senare var praktiskt taget omöjlig. Det hade varit intressant att kunna redovisa fördelningen av skogarna, men härvidlag är statistiken bristfällig.

De obesuttna fördelar sig som vi har sett inte jämnt över området och en jämförelse mellan de tre socknarna avslöjar markanta skillnader. De obesuttna utgjorde mindre än hälften av samtliga hushåll i en utpräglad skogsbygd som Töllsjö. Ser man till fördelningen av jorden bland de besuttna bönderna är skillnaderna ännu mera markanta.

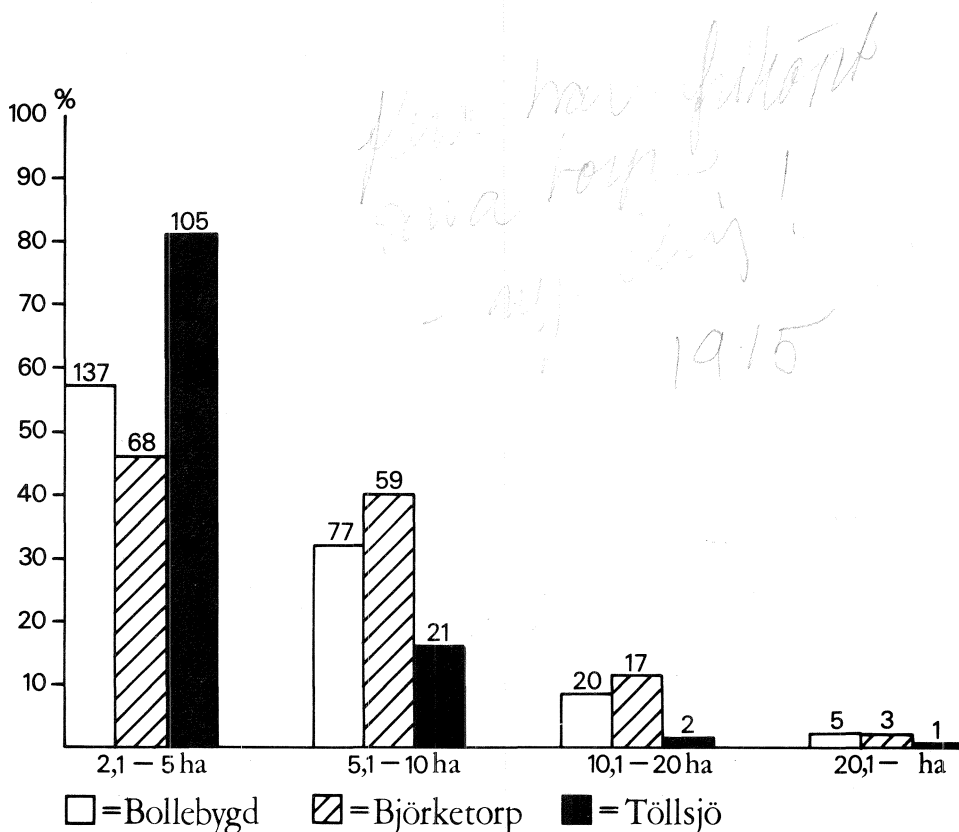
Den uppodlade jordens fördelning år 1905:

	Högst två ha		2—20 ha		20—100 ha		Summa
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	
Bollebygd	50	25	147	73	2	0,9	199
Björketorp	8	7	106	92	1	0,8	115
Töllsjö	109	78	30	21			139
Hela häradet	175		283	61	3	0,6	461

Källa: Bidrag till SOS: serie N, Jordbruk och boskapsskötsel.

I Töllsjö överväger de minsta jordbruken, som inte överstiger 2 ha. Dessa upptar nästan 80% av samtliga gårdar i socknen medan motsvarande summa för Björketorps del är mindre än 10%. Här är i stället en markant övervikt för de medelstora gårdarna på mellan 2 och 20 ha. Ser man till hela häradet överväger de medelstora gårdarna, vilka dock genomsnittligt är ganska små även de. Det är olyckligt att en ytterligare differentiering av dessa medelstora jordbruk inte skett i statistiken, men jag håller det för troligt att de flesta snarare ligger under än över 10 ha, i varje fall i Töllsjö. I Morjhult som exempel, är den största gården i dag på 8 ha och större har inte funnits. Ståndspersonerna är på det hela taget fåtaliga. Töllsjö saknade till och med präst länge, medan en större jordegendom finns i Björketorp och två i Bollebygd; även arrendatorerna är få. Vid slöjdföreningens årsmöte 1868 framgår att man uppfattar detta som en påtaglig brist. "I Bollebygds distrikt har ingenting hittills kunnat åtgöras, ej ens en styrelse kunnat blivit bildad, härledande sig av brist på bildade personer som förmå fatta föreningens syftemål" (Älvsborgs läns slöjdförenings årsmöte 1868). Skillnaderna mellan besuttna och obesuttna har varit små och bland annat uppges att "Tjänstefolket äter vid husbondens bord och betraktas som medlemmar av familjen" (E.A. 1898/1960:40).

Tio år senare har statistiken utvecklats så att en mera utförlig uppdelning i gårdsstorlekar nu finns att tillgå. Siffrorna styrker det tidigare antagandet att gårdarna genomgående är mycket små i hela området och att de flesta understiger 10 ha. Skillnaderna mellan Töllsjö och Bollebygd är dock markanta, (se nedan). Många torp har friköpts och utgör nu små, självständiga avsondringar. Sådana transaktioner var vid den här tiden mycket vanliga, vilket bland annat framgår av hushörsörslängderna där den gamla torparbeteckningen ersätts med titlar som avsondringsägare, åbo och hemmansägare. "Torp- och backstugusystemet har här nästan försvunnit; däremot förekommer köp av avsondringslägenheter för all tid och i ganska stor skala" (Emigrationsutredn. bet. 1913:380). Utvecklingen under 1900-talet har inte nämnvärt förskjutit proportionerna mellan de tre socknarna.

Figur 8. Antalet brukningsdelar över 2 ha indelade i storleksgrupper. I procent av samtliga brukningsenheter i respektive socknar.

Källa: Bidrag till SOS: serie N, Jordbruk och boskapsskötsel.

Vi har nu fått en ungefärlig bild av den ekonomiska strukturen i området. De obesuttas antal var högt särskilt i den mer utpräglade jordbruksbygden. Bland de besuttna var flertalet här medelstora gårdar medan verkligt små jordbruk nästan helt saknades i denna del av området. Ett brett skikt av obesuttna står här

1903
→

mot en mindre grupp av relativt välbeställda bönder. Sett i ett större sammanhang tillhör även Björketorp skogsbygden eller intar snarare en mellanställning mellan skogsbygd och slättbygd. Mer än 66% av hushållen tillhörde här gruppen obesuttna. Mellan 1840 och 1860 var genomsnittet för de obesuttna i södra och mellersta Sveriges skogsbygder 44% av befolkningen, i södra Sveriges slättbygder 51%, medan de obesuttna i östra Sveriges slättbygder utgjorde 57% av befolkningen mot Norrlands 40% (Winberg 1975:50).

Inom undersökningsområdet finner vi i Töllsjös utpräglade skogsbygd motsatsen till Björketorp. Här utgör de obesuttna mindre än hälften av samtliga hushåll och 78% av bönderna står som ägare till högst 2 ha. Här är de ekonomiska klyftorna små och befolkningen i området mera homogen. Skillnaden mellan en torplägenhet och en gård på två ha, är obetydlig. Mellan de ytterlighetsområden som Björketorp och Töllsjö utgör, framstår Bollebygds socken som en mellanbygd i flera avseenden. Geografiskt är den belägen mellan Töllsjö i norr och Björketorp i söder och landskapet är också ett mellanting mellan skogsbygd och jordbruksbygd.

Skogen

För majoriteten av hushållen i området var tillgång till skog mera avgörande än åkermark. Skogen erbjöd tillgångar i form av bland annat trävaror som bräddor, slipers och props, råmaterial till hantverket, bete för djuren, bär med mera vilket tillsammans gott och väl kompenserade det bristfälliga jordbruket. Skogen utgjorde för många en långt viktigare resurs som på samma gång gav både råvaror och kapital. Ett dåligt år för jordbruket innebar ett ökat uttag i skogen, antingen i form av oförädlad virke som gav inkomster vid försäljning eller i form av råmaterial till hantverket vilket intog en mera framträdande plats vissa år i somliga hushåll (Hamilton 1970:144). Formerna för skogens utnyttjande berodde först och främst på de enskilda hushållens tillgångar till denna högt värderade resurs. Baggegården skilde sig således i väsentliga avseenden från Bosgårdstorp och Skogslund när det gällde utnyttjandet av skogstillgångarna. Den ökade exploateringen av skogen hängde också intimt samman med den demografiska utvecklingen under 1800-talet. I och med den kraftiga befolkningstillväxten kom skogen att exploateras alltmera intensivt och många nya nischer skapades medan gamla expanderade. En likartad utveckling kan iakttagas på många håll. "This new demographic and economic situation led to radical changes in the use of local resources. The landless started to experiment with new subsistence activities and hitherto unused resources were turned into niches" (Löfgren 1976a:103).

Skog tillhörde, om än i varierande grad, varje självständig brukningsenhet i området. Jordbrukets förutsättningar har som vi tidigare kunnat konstatera, varierat något vad det gäller bördighet, mellan till exempel dalgångarna och den mer utpräglade skogsbygden. Björketorp har varit bättre gynnat än både Töllsjö och Bollebygds socken i detta avseende, och fler hushåll har här förlitat sig på enbart jordbruket utan anslutande förvärvskällor inom andra områden. Hantverkarna har här varit i minoritet vilket säkert jordbruket bidragit till. I Töllsjö där förhållandet är det motsatta, är antalet hantverkare stort.

466 hantverkares procentuella fördelning:

Bollebygd	46
Björketorp	21
Töllsjö	33

Källa: Bouppteckningar 1860-1915

De flesta hantverkare fanns alltså i Bollebygd och det lägsta antalet i Björketorp. Sett i relation till folkmängden (Bollebygds socken har ungefär 50% av samtliga invånare, Töllsjö knappt 25% och Björketorp drygt 25% vid denna tid) visar dock Töllsjö den starkaste koncentrationen.

Skogsaffärer och virkeshandel har sin självklara förutsättning i markägande, medan premisserna för hantverket är mindre givna. Utgör jordägarna en grupp skild från de obesuttna, vad utövandet av denna verksamhet beträffar eller är motsättningarna relativt små? Var skogstillgång rent av en förutsättning för verksamheten (på grund av råvarornas betydelse)?

Den procentuella andelen jordägare bland 466 hantverkare mellan år 1860-1915:

	Antal hantverkare	Andel jordägare
Bollebygd	213	31%
Björketorp	97	31%
Töllsjö	156	47%
Hela häradet	466	36%

Källa: Bouppteckningar 1860-1915

Av tabellen framgår att drygt 1/3 av hantverkarna (personer som efterlämnat laggekärls- och snickarverktyg) är jordägare. Antalet varierar dock inom området och andelen jordägare i Töllsjö är högre än i övriga socknar. Detta är helt i överensstämmelse med den tidigare påvisade övervikten för den besuttna befolkningen i denna socken. I Bollebygd och Björketorp är siffrorna desamma.

Att andelen jordägare bland hantverkarna på ett ungefär förhåller sig proportionellt lika mot befolkningen som helhet kan tolkas som att marktillgången inte haft någon större betydelse för valet av sysselsättning inom dessa näringsgrenar. Bouppteckningarnas uppgifter omfattar likväl i huvudsak snickarverktyg, laggekärlsredskap och träskoredskap, det vill säga verktyg tillhörande verksamhetsområden med ett väl utvecklat redskapsbestånd, där materialförbrukningen många gånger är omfattande. Inom korg-, visp- och basttillverkningen där virkesåtgången är obetydlig krävs ett mindre omfattande redskapsbestånd (sid 26). Inom samtliga dessa hantverksgrenar, som till största delen är lokaliserade till Töllsjö, är de obesuttna i majoritet.

Två omständigheter skilde den besuttna bonden från den obesuttna i hans förhållande till hantverket. För det första ägde han jord, sällan i den omfattning att han kunde livnära sig på jordbruket, men tillräckligt för att inte vara helt beroen-

de av stödnäringar. Hantverksproduktionen torde därför som regel varit mindre omfattande och mindre kontinuerlig än hos den för vilken verksamheten utgjorde den primära inkomstkällan. För det andra var den besuttna bonden också ägare till skog, vilket påverkade valet av förvärvskällor i ganska hög grad. Hade han stora skogar var tillvaron tryggad, då sålde han virke, främst props och slipers på export till framför allt England. De större skogsägarna utgjorde dock en minoritet i området och vanligare var att man satsade på hantverket, oftast ett av de mera virkeskrävande, mera sällan korg- eller bastillverkning där materialtillgången var obetydlig.

De goda skogstillgångarna i området erbjöd rikligt med arbetstillfällen både för skogsägarna själva och för de obesuttna som här fick tillfälliga anställningar. Fotot är från slutet av 1920-talet.

Marktillgången har således ett begränsat inflytande på yrkesvalet när det gäller vissa hantverksgränar, medan beroendet är mera påtagligt inom andra. Avsaknaden av skog har haft en avgörande betydelse för vilka produkter den enskilde hantverkaren valt att ägna sig åt. Antagligt är, att ett mer extensivt hantverk företrädesvis bedrevs av jordägarna och att faktorer som skogarnas storlek och läge, tillgång till vattenkraft och kanske framför allt det växlande skördeutfallet, i hög grad verkade styrande på i vilken utsträckning hantverket kom att bedrivas. För torparna och övriga obesuttna var valsituationen i dessa avseenden betydligt mindre och det är troligt att produktionen bland dessa kategorier höll en högre och jämnare nivå från år till år. För småbonden utan tillräcklig skog för avyttring måste betingelserna ha varit likartade med torparens, åtminstone vad inkomsterna från skogen beträffar.

Inom forskningen har man tenderat att överbetona de fattigas och vanföras roll bland hantverkarna, vilka man överlag gärna är benägen att hänföra till samhällets bottenkikt. ”Enkelte av bygdehåndverkerne var gårdbrukere, men stor-

parten av dem stod på siden av bygdenes jordeiende klasse, var husmenn, som Gunnar Anfinsen, eller innerster" (Kloster 1972:138). "Flertalet av dem som ägnade sig åt saluslöjd vare sig det gällde spånaskar, korgar eller laggkärl gjorde det därför att de inte ägde jord eller inte hade tillräckligt för sin och de sinas bärning. De var de jordlösa fattiga. De var vanföra och människor, som på grund av något lyte inte kunde deltaga i jordbruk eller annat arbete förknippat därmed. Det var kort sagt en sysselsättning som inte skänkte sina utövare så stort socialt anseende" (Nylén 1968:396). Sådana generaliserande uttalanden stämmer i allmänhet dåligt med verkligheten. På det hela taget är jordägarna väl företräd- da bland slöjdarna och alldeles särskilt inom de tillverkningscentra där en speciell hantverksgren har en särskilt stark förankring, det vill säga där nästan varje hushåll sysselsättes inom samma bransch. Korgtillverkningen har vi tagit upp som ett exempel på en näringsgren där redskaps- och virkesåtgången är obetydlig och där de obesuttnas antal till följd härav tenderar att vara högre än inom till exempel möbeltillverkningen där det motsatta förhållandet råder (Lithberg 1921:119). I Hedared däremot, som är centrum för korgtillverkningen, ägnar sig praktiskt taget varje hushåll åt verksamheten och någon skarp gräns mellan besuttna och obesuttna förmärks inte här (Borås Tidning den 20/3 1958). Samma sak gäller till exempel bastbindningen i Ödenäs, centralort för detta hantverk (Ingeborn 1969:15).

Överlag tycks det förhålla sig så, att där forskaren bygger på en konkret under- sökning av hantverket på en viss plats, blir slutsatserna rörande hantverkarens sociala och ekonomiska status mer nyanserade.¹ Både korgmakarna i Örkened och möbelsnickarna i Lindome, kommer från olika sociala skikt. "I början var det endast torpare som tillverkade korgar under vintern men efter hand började även självägande småbönder fläta sådana" (Bäckström 1953:8). Den traditionel- la uppfattningen av hantverkaren som den jordlöse, ofta vanföre fattiglappen utan socialt anseende, är en felaktig frihandsteckning. Oftare kan han hänföras till en slags lägre medelklass i det dåtida samhället, vanligast företrädd bland tor- parna och de mindre välbeställda bönderna.

Vad kan avsaknaden av skog ha haft för betydelse för den jordlöse hantverka- ren? Antalet obesuttna inom vissa hantverksgrenar utgör cirka 2/3 av samtliga i bouppteckningarna undersökta redskapsinnehavare medan andelen torde vara större inom andra sektorer. Siffrorna varierar mellan olika tillverkningar och mellan olika socknar som jag tidigare påpekat. Det är således inte innehav av skog som för de flesta avgör om man ska ävna sig åt yrket även om råvaruan- skaffningen i många avseenden har en avgörande betydelse.² Torparna, till vilka flertalet hör, äger enligt kontrakt med den bonde under vars ägor torpet ligger, rättighet att i dennes skog hämta vedbrand för eget behov liksom virke till repa- ration av byggnader. Att införskaffa slöjdmaterial under sken av att samla bränsle måste ha varit lönsamt och knappast inneburit några större svårigheter (jfr Sundblad 1883:268). Problem med bevisföringen är antagligen en faktor som bidragit till att skogsägarna vanligen låtit saken bero. Under åren 1895 och 1896 är torpare inblandade i 21 mål om olaga avverkning, men i flertalet av dessa (13 st) är målsägaren kronojägare (Rätteg.prot. 1895/96). Siffrorna varierar något

under de år som undersökts men proportionerna är ungefär desamma. I relation till de privata skogarna i området, är kronoskogen mycket obetydlig. Skulle de enskilda skogsägarna ha varit lika mycket på alerten som kronans befattningshavare så skulle varenda torpare i trakten ha åkt fast för olaga avverkning någon gång. Det är föga troligt att man av solidaritet med bönderna varit mindre benägen att stjäla virke i enskilda skogar. Att skogen saknade värde är också en möjlighet, men i så fall är det anmärkningsvärt att de mål som tagits upp som regel rör sig om bagateller, ett par ruttna trädstammar till ett värde av 20 öre med flera liknande fall. Detta tyder knappast på att man saknat insikt om att det fanns något att utvinna i skogen. Snarare är det så, att den enskilde bonden inte funnit det mödan värt att stämma en obesutten framför allt på grund av dryga rättegångskostnader och osäkerhet om huruvida böterna skulle kunna erläggas men också som jag tidigare påpekat på grund av svårigheter med bevisföringen. Kronojägaren däremot hade ingenting att förlora och hade heller ingen personlig vinning av om böterna kunde indrivnas eller inte. Snarare var rättegångarna för honom ett bevis på att han skötte sin syssla, men naturligtvis också varnande exempel för dem som på liknande sätt utnyttjade kronoskogen. Domböckerna som granskats är från 1880- och 1890-talet men långt in på 1900-talet lär samma tillvägagångssätt ha varit brukligt. ”Virke tog man i smyg och upptäcktes nästan aldrig, men man skadade träden svårt”. Oftast torde man ha gjort upp i godo, och låtit sig nöja med en tillrättavisning eller varning ifall man kom på den skyldige.

Virkesstöld var inte det enda sättet att tillägna sig material för hantverket. En stor del köptes på rot direkt av skogsägarna. Ibland uppstod kontroverser i samband med dessa transaktioner vilket satt sina spår i domböckerna. Här möter vi årtillverkaren som köper skog på rot för att få material till sina åror och torparen som inhandlar en skogspark med björk för träskotillverkningen (Rätteg.prot. 1896). Huruvida man valde att betala för det material som produktionen fordrade eller att tillägna sig råvarorna genom olaga avverkning i enskilda eller statliga skogar, måste ha varit beroende av såväl mängd som virkesslag som tillverkningen krävde. Som redan nämnts är det i övervägande antalet sådana rättegångar fråga om enstaka träd som fällts i smyg och det är uppenbart att några större mängder inte kan ha hemforslats obemärkt. Att en möbelsnickare i Rävlanda med många anställda köper virke från flera olika håll, dels skog på rot och dels virke från olika sågverk, är därför mindre märkligt (Konkurshandl. 1900). Förbrukningen bör ju ha varit ganska omfattande och även om egen skog funnits, kanske det var brist på just de virkessorter som krävdes inom möbeltillverkningen. Just vad detta hantverk beträffar var det vanligt att tillverkarna köpte färdigsågat virke.

Virkesanskaffningen var för dessa ofta en kvalitetsfråga. ”Vad träslöjden vidkommer finnes nog möbelvirke tillräckligt, ehuru ingalunda av god beskaffenhet; skall sådant användas, måste det anskaffas från annat håll, såsom från Småland” (Hemslöjdsutredn. bet. 2 1918:245). I allmänhet fortfor man dock att förlita sig på ortens tillgångar, även om man ofta fick gå längre än till den egna skogen, för att få de rätta virkesslagen och den bästa kvaliteten. Utmärkande för möbelindustrin i hela landet anses längre fram vara att tillgången på lokala råva-

ror inte är särskilt betydelsefull (Brandinger 1958:4). Även vid andra tillverkningar där virke i större mängder krävdes blev det nödvändigt att förlita sig på egen skog eller inköp av andras. Om årtillverkningen berättas att ”de som ägde skogen fick hälften av pengarna för årorna, men bonden skulle köra dem till Göteborg gratis” (IFGH 5110). De större århuggarna köpte skogsparker som de låt avverka. Inom andra hantverk däremot, som korgflätning och tillverkning av bastkassar och mattor, var materialutgifterna mycket små. För en gran, på rot värd 50 öre, fick man ut upp till 10 kassar och för ett träd värt 3—4 kr cirka 5 dussin mattor (Rätteg.prot. 1896/97, EU 44251). Då produktionen var föga råvarukrävande, är det givet att egen skog är av mindre betydelse. Däremot är insamligen av material en mödosam och noggrann procedur som kräver både tid och stora skogsarealer. Inköpskostnaderna var dock inte särskilt höga, om man överhuvudtaget betalade något. Bristen på kapital kompensades i många fall av en gedigen arbetsinsats. ”Jag kan inte ta vad ene som helst till korgarna, för det måste vara raka käppar. En del fick gå långt och hugga, de fick laga till ett riktigt matknyte och vara ute hela dagen och hugga till ett trälass och köra hem. De flesta hade ingen häst själva men de lejde en häst” (IFGH 5131). ”Sillakassar och mattor gjorde man av friväxt gran som växte vid myrar” (IFGH 6688). ”Här var gamla korgmakare, de tog käppar av ene ända från Hyssna” (IFGH 6098). Andra hantverksalster, med ringa materialåtgång, är slevar, vispar och kvastar och vad dessa produkter beträffar torde råvarans pris och lättillgänglighet haft betydelse för vilken socialgrupp utövarna kommit att tillhöra. ”De allra fattigaste i byn gjorde kvastar”. I ett annat fall är det en dräng som ägnar sig åt samma sak och vid flera tillfällen uppges att det företrädesvis är barn som binder vispar.

Många hantverk krävde få investeringar i redskap och råmaterial. Här ägnar man sig åt sked- respektive visptillverkning, verksamheter som inte kräver egna skogstillgångar.

Foto: Nordiska Museet.

Inkomsterna från skogen har under hela undersökningsperioden haft mycket stor betydelse för människorna i området. Naturligtvis uppbar skogsägarna en merpart av förtjänsterna men också för dem som saknade skog för avyttring, främst småbönder och obesuttna, gavs möjligheter till förtjänster genom flottning och lönearbete i skogen (Hamilton 1970:138). Fluktuationerna är dock kraftigare än på andra håll och i hög grad beroende av efterfrågan utrikes. Lönsamheten har därför varierat kraftigt.

De som gjorde sig förtjänster på sillådetillverkningen i slutet av 1920-talet var främst skogsägarna. I de allra flesta fall var det småbrukare med tillgång till lite skog som i början ägnade sig åt verksamheten. I vissa fall kom lådspikningen att ersätta slöjdandet. En fördel med den nya produktionen var också att ta till vara det sämre virket i skogen. ”Man började spika lådor för att man ville bli av med småvirke, ville också ha kontanter då man ofta åt upp allt vad jorden gav”.

2. Ekonomiska investeringar

Inom möbeltillverkningen krävdes större investeringar än inom många andra näringar. Både när det gäller redskap och utrymme i form av särskilda verkstäder.

Foto: Göteborgs Historiska Museum 1919.

Skilda verksamheter kräver investeringar av olika omfattning och i olika former, ett förhållande som i hög grad begränsade hushållens möjligheter när det gällde valet av näringskällor. Större investeringar till exempel i form av redskap, byggnader eller dragdjur, återverkade i sin tur gärna på sysselsättningen i övrigt inom hushållet. En hårdare ekonomisk satsning på en enskild näring medförde vanligen också en större arbetsinsats. En sådan prioritering skedde alltid på bekostnad av övriga verksamheter inom hushållet.

Möbeltillverkningen var en sådan tämligen investeringskrävande näringsgren. Dels genom att ett betydande redskapsbestånd krävdes men också på grund av att större utrymmen var en förutsättning för såväl produktion som lagerhållning. Möbelsnickaren måste torka inomhus innan det kunde tas i bruk och tog därför stort utrymme i anspråk. Oftast placerades det på hjällen, nära taket där det var varmast och där det tog minst plats. För att virket skulle torka snabbare var det också vanligt med uppvärmning av verkstaden. Allt detta resulterade i att man lät uppföra särskilda snickeribyggnader på gårdarna även om uthus och uttjanta bostäder ofta till en början nyttjades som verkstäder (Länsmansrapport. 1891-95).

Uppförandet av särskilda verkstäder för möbeltillverkningen möjliggjordes sannolikt till en del, genom en inkomstökning som betingades av den nya produktionen. Det är heller inte troligt att redskapsinköpen i samma utsträckning som längre tillbaka kunde ske genom auktionsinrop, eftersom möbeltillverkningen var helt obetydlig före 1880-talet. Även avsättningen medförde större svårigheter för möbelsnickarna än för tillverkare av mindre skrymmande föremål.³ Fördelarna med att ha tillgång till dragdjur blev större än tidigare, än om möjligheterna fanns att leja en bonde med häst som åtog sig frakten (Rätteg. prot. 1882). Före järnvägens tillkomst kunde ett par bönder åta sig att transportera ett lass möbler till Göteborg för sju kr. Resan tog två till tre dagar och priset kan inte betraktas som oskäligt, men torde knappast heller ha varit direkt lättöverkomligt. Det förekom också att man utnyttjade släktingar som transportbud eller att man helt enkelt överlät de färdiga varorna på någon mellanhand som helt kom att sörja för omkostnaderna vid transporten men som också tog hela vinsten vid försäljningen (GMA 5231).

Mycket tyder på att möbeltillverkningen fick en starkare ställning än tidigare hantverksgränar i området. Allt oftare från och med slutet av 1800-talet stöter man på yrkesbeteckningen "snickare" för denna kategori vilket antyder att en förskjutning kan ha ägt rum från binäring till huvudnäring. I allmänhet fortfor man dock med jordbruket, även om detta kom att spela en mer undanskymd roll i den totala hushållsekonomi. Antalet förvärvskällor skars ned och man finner här som regel ett mindre sammansatt näringsmönster än inom andra områden.

Den ökning av kapitalutgifterna som möbeltillverkningen medförde bidrog också till att de självägande bönderna fick bättre förutsättningar att ägna sig åt sin nya verksamhet. Många saknade de ekonomiska resurser som krävdes för att investera i redskap och byggnader, liksom avsaknaden av dragdjur försatte flera i ett mindre gynnsamt läge. Med möbelsnickarieret följde emellertid också en grupp av löntagare i det att större möbelverkstäder med anställda snickare här och var etableras (GMA 5231, 5232). Även drängar och andra till gården knutna arbetare sysselsattes under lågsäsongen.

Också jordbruket kom efter hand att inkräkta på övriga näringskällor. I vissa delar av området började man alltmer uppfatta jordbruket i förening med boskapsskötsel som en huvudnäring. "Smör tillverkas numera till avsalu i rätt stor myckenhet och härtill har separatorn i väsentlig mån bidragit. I alla gårdar, även de mindre, har man skaffat sig en separator. Även skördemaskiner och hästräfsor har av de förmögnare inköpts och utlånas till grannarna mot ersättning i

dagsverken eller slätterhjälp. Med slaga tröskas ej alls mer, utan var och en har sitt lilla tröskverk "(E.A. 1898/1960:39). För majoriteten av befolkningen i området saknade dock jordbruket länge större betydelse även om man i slutet av 1800-talet kan finna tecken på förändringar. Ett exempel härpå är att dragdjuren i allt större utsträckning ersätts med mjölkproducerande djur (Länsmansrapport. 1886—90). För hantverket var dragdjuren nödvändiga och först när lanthandlarna började etablera sig som mellanhänder vid handeln med slöjdprodukter, kunde man avstå från denna kostnadskrävande investering. På Bosgårdstorp kan man följa hur man efter hand gör sig av med samtliga dragdjur likväl utan att hantverket minskar i omfattning och betydelse. Tvärtom var det nog så, att först när det blev möjligt att bedriva hantverk utan tillgång till dragdjur, blev näringen tillgänglig för alla. Genom lanthandelns framträdande skapades en smidig försäljningsinstitution som gjorde det möjligt att avsätta hantverksalstren i en långt större skala än tidigare. Lanthandlarna tog framför allt hand om den så kallade småslöjden, vilken främst omfattade skedar, slevar, vispar, korgar och bastprodukter. Det är också bland tillverkare av dessa hantverksalster vi finner de flesta obesuttna. Härtill bidrog självfallet också att omkostnaderna i övrigt var lägre inom dessa näringsgrenar, både när det gäller redskap och material.

Enbart genom att se till redskapens värde, är det dock inte möjligt att bestämma hantverkarens ekonomiska status. En värdefull utrustning med ett välutvecklat och differentierat redskapsbestånd sammanfaller inte alltid med till exempel jordägande eller goda ekonomiska resurser i övrigt. Den viktigaste skiljelinjen går snarare mellan dem som har sin huvudinkomst från hantverket och dem för vilka verksamheten i fråga endast är en bisyssla. En överväldigande majoritet av hantverkarna i området har haft ett jordbruk vid sidan om, men dess betydelse som näringskälla har varierat; från den relativt välbärgade jordägaren som endast tillverkar några få hantverksalster om året, till backstugusittaren som har sin huvudinkomst från hantverket och för vilken fåren och potatislandet är en högst obetydlig inkomstkälla. Värdet på redskapsbeståndet varierade således hos olika hantverkare, beroende inte enbart på skiftande ekonomiska resurser utan även på den roll verksamheten spelade i den totala hushållsekonomin.

För att belysa de variationer i redskapsuppsättningen som förekom i olika hushåll, följer här två exempel. Det ena från en snickare, vars huvudsakliga arbete uppenbarligen var möbeltillverkning i en för orten betydande omfattning. Det andra exemplet som är mera representativt för området gäller en torpare vars inkomster vid sidan av jordbruket i huvudsak torde ha kommit från laggbärls- och slevtillverkning.

Inventarielista från snickaren Elias Johanssons möbelverkstad i Rävlanda: Verkstaden är inrymd i en byggnad av stående resvirke, täckt med brädor och tegel, och inrättad till möbelsnickeri. Här i rymmes en fyrspis, en hyvelmaskin, en cirkelsåg och två svarstolar vilka drivs med vattenturbiner. I byggnaden finns också en stenkross, också den för vattendrift.

Följande inventarier ingår: 1 ångpanna, remskiva och andra tillhörande delar, 1 stenkross med tillbehör, 1 lövsåg, 1 svarvapparat, 1 svarv att trampa, 1 transmissionsaxel med remskiva, 3 stålaxlar och 3 lager, 2 st Polhemskimtar, 2 axelledningar, 2 lager och 1 koppling med remskiva, 1 stålaxel, 1 skruv-

bänk med 2 städ jämte skruvverktyg och filar, 1 ofullständig gigsåg och 1 vattenpass, 1 cirkelsågaxel, 2 st hänglager, 1 smidesstäd, 1 bälg, 2 tänger, 1 slägga och diverse järn, 1 limskiva, 3 hyvelbänkar, 27 handhyvlar, 5 rubankar, 4 mekaniska hyvlar, 5 handsågar, 1 sticksåg, 2 fogsvarsar, 1 metallsåg, 18 skruftvingor, 4 st större dito, diverse borrh jämte borrhsvängar, 2 sågkränkare, 26 huggjärn, 7 svarvjärn, 4 hamrar, 3 ristmått, 5 vinkelhakar, 1 snittyg, 3 skruvmejslar, 3 mekaniska skruvnycklar, 3 tumstockar, 2 limpannor, 1 pressjärn, 1 slipsko med sten, 5 oljekannor, 32 syremmar, 2 yxor, 1 kantkniv, diverse gutgods, lager med smörjkoppar till maskiner samt navrar med mera, 1 järnspis med rör, 2 rullar maskinremmar, 1 spishall av järn, 1 decimalvåg med vikter, 2 böcker, möbelritningar, diverse mönster med mera

Källa: Konkurshandlingar år 1900.

Dessutom efterlämnas färdiga och ofärdiga möbler, bland annat chiffoniéer, kommoder och byråer vilka upptages till ett förhållandevis högt värde. Dessa möbeltyper är heller inte typiska för möbelsnickeriet i bygden i övrigt. Även soffor, bord, stolar och skänk efterlämnas dock; efter uppräknningen härav tillkommer epitetet "simplare" och möblernas värde uppskattas mycket lågt. Två soffor, en skänk och ett bord har tillsammans ett värde av 15 kr, vilket i stort överensstämmer med priset på möbler i området vid denna tid. Även virke av ek och ask efterlämnas, liksom skulder för virke inköpt från olika håll. Skulder för arbetslöner upptages till en åbo, en torpare, två snickare och en person utan titel. Elias Johanssons verkstad är troligen ganska unik i området. Framför allt genom den stora maskinella utrustningen, men också genom den typ av möbler han tillverkade vid sidan av de gängse ballebomöblerna. Uppenbarligen har han tagit sig vatten över huvudet med för kraftiga kapitalinvesteringar i redskap och maskiner.

Från denne välutrustade yrkesman skiljer sig nästa exempel mycket markant. Jämförelsen visar spännvidden mellan olika näringsutövare i området, vilka avsevärda variationer som existerar inom ett, i vart fall ytligt betraktat, tämligen homogent skikt av hantverkare.

Inventarielista från torparen Karl Eliasson i Holmared:

Laggredskap, 1 tävla, 2 naver, 1 stämjern, 2 handsåg, 5 skafvar, täljknivar.

Denne torpare tillverkar förutom laggkärl också slevor, av redskapen att döma. Han äger en ko, 2 får och 3 höns. Hans sammanlangda ägodelar inklusive djur 44 kr, och besittningsrätt till torpet 200 kr, uppgår till 302 kr.

Källa: Bouppteckning 1892.

Den textila hemindustrins stora genomslagskraft beror till stor del på att investeringskraven inom denna bransch var praktiskt taget obefintliga. Stickmaskiner lånades hem av arbetsgivaren och omkostnaderna i samband med avyttringen av de färdiga produkterna var minimala. I långt högre grad än lanthandlarna kom textilförläggarna att bli maktfaktorer att räkna med ute i bygderna. Inte bara genom att de försåg folk med maskiner och material, utan i än högre grad genom att de underlättade alla yttre arrangemang kring produktionen och inte minst genom att hemarbetarna för första gången kunde komma i åtnjutande av kontinuerliga inkomster. Fördelarna framför träslöjden var uppenbara och hemindustrin vann terräng överallt i området.

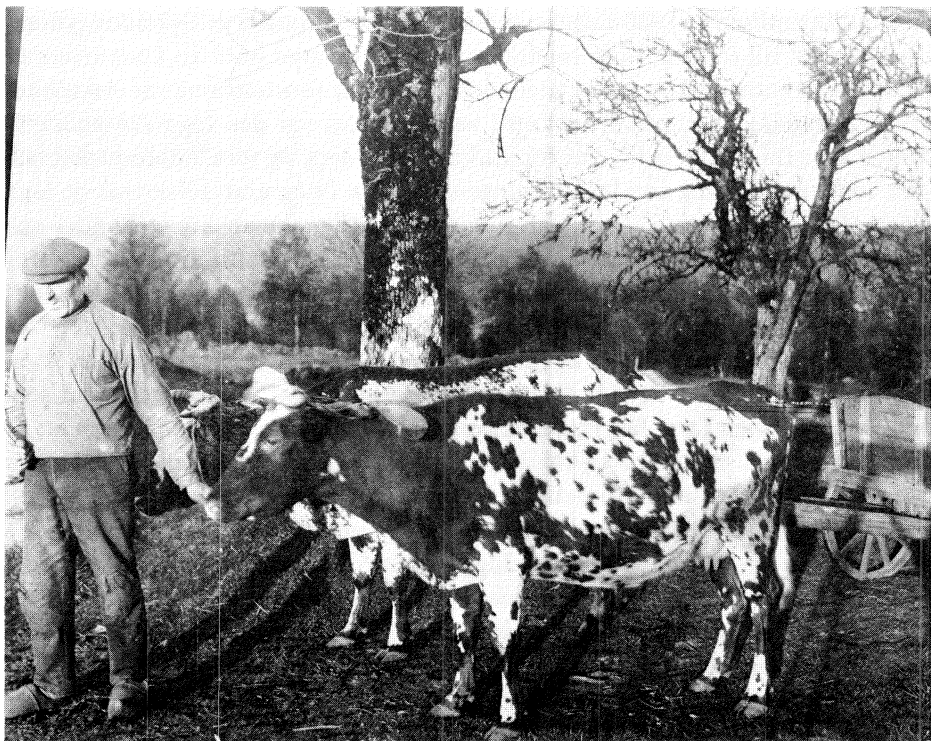
Omkring mitten av 1920-talet utvecklades framställningen av fisklådor synnerligen snabbt till en livskraftig småindustri som efterhand kom att konkurrera ut många alternativa näringar i omgivningen. En viktig förutsättning var elektricitetsens införande. En annan fördel med verksamheten var den föga kostnadskrävande utrustning som behövdes för att kunna etablera sig som lådproducent och den snabba spridning som tillverkningen fick kan i hög grad tillskrivas de låga kapitalinvesteringarna. "Lådsågarna var inte så dyra, man köpte spindel och trissa, resten gjorde man själv". "Det behövs inte så stor attiralj för lådtillverkning, ett sågbord och en klyvtrissa för uppsågning av virket och en enkel bod att stå och spika samman lådorna i" (Västgöta-Demokraten 3/4 1950). Trots de förmånliga villkoren var lådsågarna inte självskrivna i alla hem. Varje form av kapitalinvestering, innebar ett för många svårforcerat hinder. På Baggegården som inte är någon liten gård, har vi sett hur man löste investeringsfrågan genom att gå samman med en släkting. På Skogslund utnyttjades grannens såg när man vid enstaka tillfällen fått ihop virke till ett lådlass. Baggegården lånade ut sin såg till många småställen i byn vilket visar att man inte nödvändigtvis måste investera i egen såg för att bedriva lådtillverkning. I Töllysö där lådtillverkningen slog igenom kraftigast, hade knappt vartannat hushåll en lådsåg när tillverkningen stod på sin topp (Lådcentralens medlemsreg.). Före lådcentralens tillkomst innebar också frakterna ett för många oöverstigligt hinder.

3. Marknaden

Med industrialiseringen gick den gamla självhushållningen över styr och övergången till penningekonomi medförde ofta helt nya konsumtionsvanor. Realignkomsterna ökade överlag i hela landet och varuutbudet blev större än någonsin tidigare. En ny grupp av konsumenter uppstod vars köpkraft var en följd av industrialiseringen och de genomgripande omvälvningar av samhället som följde i dess spår. Fler människor fick nu ekonomiska möjligheter att utifrån förvärva det som de själva tidigare hade tillverkat.

Avnämarna fanns i hela landet och även i övriga Norden; särskilt i Norge hade bollebygdshantverkarna en stor marknad. De produkter som omfattades av denna fjärrmarknad var framför allt skedar, slevar, vispar och annan "småslöjd" som var lätt att frakta långväga på knallarnas kärror och ryggar. Längre fram eftersände köpmännen varorna med tåg liksom fallet blev när städernas slöjdhandlare senare övertog avyttringen (Sterners 1936:56, Borås Tidning den 3/8 1945). Möbler och andra skrymmande produkter såldes i stor utsträckning på närliggande marknader, i Alingsås, Borås, Kungsbacka, Kungälv, Skene med flera platser (IFGH 5131, GMA 5231). En stor del gick till den bohusländska skärgården men den största avsättningen fanns i Västergötland, Dalsland och Halland. Möbeltillverkaren for oftast själv omkring och sålde sina alster, inte bara på marknader utan också direkt till gårdarna i närliggande trakter (GMA 5231, Sterners 1936:56). Mycket varor avsattes också i Falbygden, i norra och mellersta Västergötland. Dessa handelsresor var ofta förenade med stora problem. "Vi reste i följe med ballebobönder, var vanligen fyra i sällskap. Man satte hästen i

Många hushåll saknade möjligheter att investera i dragdjur och ibland kunde det se ut som på bilden ovan. Foto: Göteborgs Historiska Museum, 1921.

Herrljunga och tog tåg till Vara... Där kunde man sälja möblerna två kronor dyrare än i Borås" (GMA 5431).

Den växande arbetarklassen kom att utgöra det bredaste kundunderlaget för den nya produktionen. "När ett par unga sjuhäradsbor förr skulle sätta bo köpte de vanligen en ballebomöbel, bestående av bord, soffa, skänk, skåp, stolar och kommod. Därmed var möbleringen i det enkla hemmet klart och priset var lågt. På Borås torg kostade en dylik möbel vanligen 50—60 kr" (Borås Tidning den 28/5 1945). Ballebomöblerna ansågs till en början användbara både i kök och finrum. Ofta utgjorde de det enda möblemanget i enklare hem där de allmänt förekom. Längre fram på 1900-talet skedde emellertid en funktionsförskjutning och de kom att klassificeras som köksmöbler. Samtidigt inträffade också en social förändring och ballebomöblerna blev vanliga även utanför arbetarhemmen. Det enkla utförandet, vilket idag appellerar till många, var efter andra världskriget en av orsakerna till att de kom ur ropet. Benämningen "ballebovråte" stammar troligen från denna tid (Boqvist 1976:93f).

När det gäller de textila produkter som den hemindustriella tillverkningen gav upphov till, var avståndet mellan konsumenter och producenter synbarligen mycket längre. Självfallet fanns även här ett beroende men kapitaliseringen av branschen avlägsnade skenbart detta. Även för den textila industrins enastående uppsving låg förutsättningarna i den allmänna samhällsomvandlingen, i självhushål-

lets avtagande och näringslivets specialisering. Den textila hemindustrins genombrott i Sverige föregicks av de än större framsteg som ägde rum i England inom samma område och den importerade bomullen utgjorde en av de viktigaste förutsättningarna för den svenska textilframställningen.

Genom industrialiseringen och den livliga byggnadsverksamheten i Sverige, fick man också avsättning för de stora skogarna i Bollebygds härad. Denna marknad var starkt konjunkturbunden och avsättningsmöjligheterna varierade kraftigt. Framför allt de engelska gruvorna och järnvägarna tog emot virke i form av pit-props och slipers från Bollebygds skogar (jfr Hamilton 1970:167). När järnvägsbyggena upphörde sålde man i stället slipers till gruvorna; dessa var något mindre till formatet. Pit-props-exporten upphörde slutgiltigt på 1920-talet då gruvorna började stöttas med nya material.

Andra produkter fann avsättning på betydligt närmare håll. Hit hörde bland annat sågade bräder som forslades till möbelsnickerierna i Lindome några mil söder om Göteborg. Hit flottades stora mängder virke över Lygnern och Lindomeån och även landvägen till Kungsbacka där snickarna mötte upp på torget. Till stadsborna i Göteborg och Borås avyttrade man inte bara hantverksalster utan också stora kvantiteter bär.

4. Konkurrens

Inom all marknadsinriktad produktion utövar konkurrensen ett ofrånkomligt inflytande och varje hushåll i undersökningsområdet har stött på en högst kännbar och påträngande konkurrenssituation som man bemött på olika sätt. I det slöjdande bondehushållet, har man känt pressen både från avlägsna industrier och från den närmaste grannen. Här gäller frågan hur man går till väga för att anpassa produktionen efter rådande omständigheter eller annorlunda uttryckt, på vilket sätt har näringsmönstret påverkats av en sådan ofrånkomlig faktor som konkurrensen?

Den produktionsspecialisering som utmärkt näringslivet i området, torde i varje fall delvis, vara ett resultat av den mycket påtagliga konkurrens som uppträder när produktionen ökar snabbare än avsättningen. Specialiseringen av produktionen byar och bygder emellan har sannolikt haft en klart konkurrenshämmande effekt, vilket gynnat samtliga tillverkare och eventuellt ytterligare förstärkt uppdelningen av näringslivet i avgränsade produktionscentra. Inom enskilda näringsgrenar och avgränsade tillverkningsområden tog man ännu ett steg mot en ytterligare specialisering av produktionen genom att dela upp tillverkningen av olika föremålskategorier gårdarna emellan. Så ägnade man sig på ett ställe enbart åt tillverkning av soffor medan granngården uteslutande producerade stolar. På liknande sätt gjorde man i korgbygden med olika typer av korgar och inom bastbindningen när det gällde dessa produkter. Samma fenomen återfinns även inom andra slöjdbygder och är ingenting specifikt för Bollebygd utan en naturlig konkurrenshämmande åtgärd som lätt uppstår i ett produktionsmässigt kärvt klimat (von Schoultz 1942:86, Bringéus 1952:35).

Produktionen av hantverksprodukter har under hela undersökningsperioden varit mycket omfattande. Som en naturlig följd härav har konkurrensen, som man periodvis upplevde som mycket svår i stora delar av området hårdnat ytterligare. Särskilt väl märktes detta under 1930-talets krisår då produktionen av slöjdvaror ökade mycket markant samtidigt som hantverkarnas antal kraftigt steg på många håll.

De flesta slöjdare saknade helt grepp om marknaden och levererade regelbundet sina alster till lanthandlaren som också fungerade som uppköpare. När lagren tidtals var fulla vägrade denne att ta emot ytterligare varor. Kringresande försäljare övertog i sin tur produkterna av uppköparna och varorna hann passera två mellanhänder innan de slutligen nådde konsumenten. Genom att hantverkarna bytte sina färdiga produkter mot livsmedel och andra varor som lanthandlaren/uppköparen hade i lager, fanns kontanter mera sällan med i bilden. Ofta handlade slöjdarna på kredit och många kom i beroendeställning till affärsinnehavaren (jfr Ingeborn 1969:20f). Det gick i flera fall så långt att man blev tvingad att överge sina gårdar som övertogs av handlaren.

Också inom den textila hemindustrin var det förläggarna som bestämde villkoren, som höjde och sänkte lönerna för de anställda hemarbetarna. När en ny förläggare etablerade sig i branschen låg i allmänhet lönerna ett snäpp högre än hos de redan existerande företagen och många lockades att överge sin tidigare arbetsgivare. Vanligen sjönk betalningen åter när företaget hunnit skaffa sig en fast arbetsstyrka. När en informant meddelar att hon varit "Tisells trogen i alla år", ligger i denna mening ett vittnesbörd om rörligheten inom branschen, där det stundtals också var arbetstagarnas marknad. Man kunde också gardera sig genom att arbeta för flera förläggare.

I början av 1930-talet då läget på arbetsmarknaden överlag var bistert, fanns ett överskott inte endast av slöjdare i området utan också av lådtillverkare. Det aktuella dagsbehovet av lådor bestämde priset vilket sålunda kom att variera kraftigt och bli strängt beroende av konjunkturerna inom sillfisket. "Hade man tur att komma till Göteborg en dag fisket slagit väl ut, hände det att fiskhandlarna stod och väntade på oss vid Järntorget. Var det riktigt stor efterfrågan kunde de komma ända upp mot Mölndal. Kom man däremot en dag när fisken slagit fel var det inte alltid man fick sålt sina lådor" (Västgöta-Demokraten den 30/4 1950). Lådtillverkarna var helt utelämnade åt slumpen och lådhandlarnas välvilja varför priserna kom att variera mycket kraftigt. Fluktuationerna i prissättningen på fisklådor gynnade de bäst ställda tillverkarna vilka lagrade sina varor i väntan på att prisstegringarna skulle sätta in. Flertalet tillverkare hade emellertid en mycket svag ekonomisk ställning och saknade de resurser som krävdes för att lägga upp en buffert i väntan på bättre priser. Man var helt beroende av de löpande inkomster som lådproduktionen gav och tvånget att sälja var konstant, om än priserna låg i botten. Man konkurrerade således på olika villkor.

År 1934 innebar en vändpunkt för lådproduktionen. Nu bildades på ett enskilt initiativ "Lådcentralen Vestkusten", en ekonomisk förening och intresseorganisation som fick den största betydelse för lådtillverkarna både vad det gäller distribution och prissättning. Inträdesavgiften var tio kr och medlemmarna

förband sig att endast sälja sina lådor via föreningen. Utan tvekan var föreningens tillkomst helt utslagsgivande för lådtillverkarnas fortsatta verksamhet och den uppblomstring som produktionen fick i området under det följande årtiondet. Lådcentralen tog helt hand om försäljning och distribution och fluktuationerna i prissättningen minskade påtagligt. Man blev i mycket större utsträckning oberoende av tillgång och efterfrågan och priserna kunde hålla en jämnare nivå. Helt oberoende blev man dock aldrig och just inom lådtillverkningen kom konjunktursvängningarna alltid att märkas väl. I denna skogsbygd i inlandet fortfor man att uppmärksamt lyssna på radions dagliga fiskerapporter. Så snart tillverkarnas antal stigit över en viss nivå sjönk priserna, varvid många lade ner verksamheten och antalet medlemmar i Lådcentralen minskade.

De föremål som framställdes för eget bruk i hemmen under självhushållningens dagar, anses allmänt ha haft en högre kvalitet än de produkter som var avsedda för avsalu utanför hemmet. Denna iakttagelse har framför allt gjorts beträffande den textila hemslöjden men konstaterandet gäller allt hantverk i äldre tid (Hemslöjdsutredn. bet. 2 1918:19). Det var främst de produkter vilka blev föremål för massframställning som fick sänkt kvalitet medan enskilda "bygdehantverkare" alster ofta höll en högre nivå. "Det är oundvikligt, att hantverket liksom hemslöjden skulle få en särskild prägel i de landsändar, som i högre grad än de övriga voro hänvisade till att producera för avsättning utom bygden, för att därigenom finansiera den nödvändiga införseln av livsförnödenheter" (Lindberg 1947:20f). Orsakerna till denna gradskillnad var de skilda ekonomiska och sociala förutsättningar man arbetade under. Produktionsförhållandena var i allmänhet sämre i hantverksbygden och konkurrensen hårdare men produkternas kvalitet berodde i hög grad också på den enskilde hantverkarens yrkesskicklighet och på den tid och omsorg som lades ned på arbetet. "Men hans möbler var slarvigt gjorda. Han fick 2:50 för sina kommoder, annars var det vanliga priset 3 kr. Men det hände att lådan som skulle vara bara var markerad på hans möbler och endast var en påspikad bräda som skulle se ut som en låda" (GMA 5431). Den ekonomiska nödvändigheten tvingade tillverkaren att forcera arbetet och resultatet blev enkla, standardmässigt utförda produkter, ofta av dålig kvalitet. Priserna blev också därefter och varorna kunde till följd av detta vinna terräng i vida kretsar. "Förr i världen arbetade man 10—15 timmar per dygn, berättar G.O. En del av snickarna gjorde då 6—8 soffor i veckan för hand. Och bråttom hade de. Inte hade de tid att limma ihop sofforna, utan de pluggade dem i stället (Västgöta-Demokraten den 12/7 1974). Ett högre stående finsnickeri med stoppade och polerade möbler i ädlare träslag vann aldrig insteg i området, trots upprepade försök från hushållningssällskapets sida att genom kurser öka yrkesskickligheten. Sannolikt var marknaden inte heller tillräckligt stor för denna, pris- och kvalitetsmässigt helt annorlunda varukategori.

Ett sammansatt och därmed oftast mer flexibelt näringsmönster underlättar självfallet en sådan anpassning till marknaden som innebär att mindre lönsamma verksamheter överges till förmån för mer inkomstbringande näringskällor. Går en verksamhet över styr finns det nästan alltid något annat att falla tillbaka på. Detta innebär en inte oväsentlig trygghetsfaktor inom en eljest tämligen osäker

arbetsmarknad. En informant som fick ett fast arbete i stan som byggnadsarbetare i början av 1930-talet höll likväl fast vid sitt gamla hantverk och fortsatte på kvällar och helger att tillverka laggkärl. ”Jag vågade inte riktigt lita på jobbet i stan”, sammanfattar han sin situation. Underlät han att släppa greppet om hantverket helt, hade han ryggen fri. Flera inkomstkällor behövde inte medföra högre inkomster, men det gav nästan alltid en trygghetskänsla, en större säkerhet.

5. Transportmöjligheter

Många faktorer utanför undersökningsområdet kom att mera direkt påverka näringslivet och människornas levnadsförhållanden. Hit hör kommunikationsväsendets utveckling i slutet av 1800-talet. Vattenlederna övergavs till förmån för järnvägarna och senare bilismen. De många skogsstigarna som genomkorsade området lämnades att växa igen. Otillgängliga och isolerade gårdar och platser fick nya avsättningsmöjligheter. Denna omvälvning utgjorde en del av industrialiseringsprocessen i vårt land.

Det ekonomiska livet i området kännetecknas av en utpräglad marknads-hushållning med en hög omsättning utanför bygden. Utöver det egna hushållets konsumtion avsattes mycket av det som producerades i området på torgdagar och marknader i städerna och omgivande bygder. Med sig hem fick man förutom säd också kaffe, socker, salt och fisk. Sedan lanthandeln fått ordentligt fäste i slutet av 1800-talet blev det mest fisk och mediciner och någon gång skor och lite kläder.

I Norge brukar sådana hantverkscentra som producerar skrymmande bruksvaror vara belägna vid fjordarna. Produkterna avsattes för det mesta vid kusten och hantverksbygden låg ”der veien mellom skog og hav var kortest” (Kloster 1972:132). I 1700-talets Österlen torde de pagana fjärrhantverkarna ”företrädesvis ha funnits i smärre gårdar och byar i närheten av vägarna och vid randen av skogen” (Hanssen 1952:262). Däremot brukade de mer enligt belägna skogsgårdarna inte hysa några hantverkare enligt Börje Hanssen. Gemensamt för dem alla var placeringen utmed viktiga kommunikationsleder och den stora betydelse man tillmätte ett strategiskt läge.

Undersökningsområdet visar prov på både närhet och isolering, både goda och dåliga kommunikationer. Denna differentiering blir dock riktigt märkbar först med järnvägens anläggning. Tidiga utlåtanden från myndigheter i olika sammanhang omvittnar endast bristfälliga vägar och geografisk isolering. Hushållnings-sällskapet sammanfattar situationen i området på följande sätt: ”På kommunikationer har denna ord alltid varit vanlottad, ity att vägen till traktens egentliga avsättningsort Göteborg varit ett sammanhängande helt av backe upp och backe ned, på många ställen närmande sig till likhet av ättestupor, från vilkas höjd en genuin slättbo inte skulle tro sig att passera” (Hushålln.sällskapetets årsber. 1885). Även i länsmansrapporterna klagas det över ”bristen på tidsenliga kommunikationer” vilket resulterat i att ingen in- eller utflyttning äger rum i området, affärer och fabriker saknas och ”de krafter som finns i vattenfall, mestadels ligga obrukbara” (Länsmansrapp. 1876-80).

Avståndet till närmaste stad är sällan kortare än tre mil från någon punkt i området och vissa byar har betydligt längre, särskilt till Göteborg som är den viktigaste avsättningsorten.

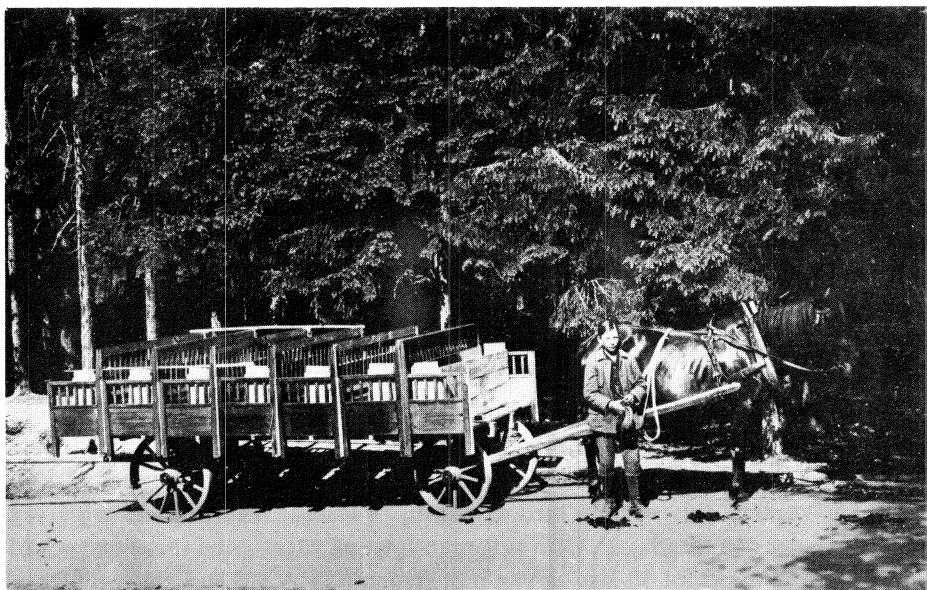
För att få en uppfattning om vad kommunikationerna betytt för området och dess invånare kommer följande avsnitt att ägnas åt olika typer av transporter som använts i skilda sammanhang. Härvid kan det vara fruktbart att jämföra olika tillverkningscentra i området med hänsyn dels till näringslivet, dels till det geografiska läget och kommunikationernas utveckling. Låt oss sätta det isolerade Töllsjö mot de mer centrala delarna av Bollebygd och Björketorp, där både kommunikationer och avstånd är relativt gynnsamma för saluhantverket.

Bära och köra

Landkommunikationerna var länge eftersatta och stora delar av området missgynnade. För Töllsjös del kan man gott säga att detta gäller ännu idag. ”Här inom häradet finns endast landkommunikationer, vilka är backiga och nästan överallt tungkörda vägar. Såsom ledande emellan städerna Göteborg, Borås, Alingsås och fabriksorten Mark, varpå föres erhörda mängder med handelsvaror, jämte tyngre gjutgoods till fabriksorna, och även trävaror, är vägarna i allmänhet svåra att hålla i stånd, i synnerhet som här nära nog saknas tjänligt grus” (Länsmansrapport. 1856-60). Före järnvägens tid (1894) livnärde sig många bönder i Bollebygd och Björketorp, på körslor mellan Göteborg och förläggarfirma i Mark. Under dessa färder med bomullsgarn och vävnader passerade de delar av Bollebygds härad som följaktligen fick ett ganska fördelaktigt läge utmed en för tiden livlig handelsväg. Vid stakningen av järnvägen tillhörde dessa förbönder dem som klagade mest (IFGH 6098). Med järnvägens anläggning förlorade de för alltid en förtjänstfull utkomst. Förutom forkörslor för den textila verksamheten var vägarna tidvis fyllda med ekipagen, fullastade med slöjdvaror på väg till marknader och torgdagar. Ofta slog man följe på vägen och i slutet av veckan kunde man se uppemot 30 lass på väg mot staden (GMA 5232). I slutet av 1800-talet innan oxarna avlöstes av hästar, tog en resa till Göteborg tur och retur, omkring fyra mil från Bollebygds samhälle, två till tre dagar i anspråk. Framförallt när det gäller möbeltillverkningen var dessa fraktfärder med oxe eller häst och vagn en nödvändig förutsättning för att bönderna skulle kunna avyttra sina produkter.

Vägarnas dåliga kondition och utbyggnad omöjliggjorde möbeltillverkning i stora delar av området och näringen blev begränsad till platser med ett ur kommunikationssynpunkt fördelaktigt läge (sid 29). För Töllsjös del var möjligheterna starkt begränsade, liksom för de avlägsnare delarna av Bollebygds socken. Vägarna var i mycket dåligt skick och det var ofta förenat med stora svårigheter att med häst och vagn ta sig fram från skogsgårdarna ut till de större lederna. ”I mina barnår fanns inga vägar, bara gångstigar. En torpare hade tämjtt ett par kor till dragare. Han brukade tillverka laggkärl och när han skulle till Borås för att sälja sina stora saltbaljor fick han antingen bära ned dem till landsvägen eller också, om det var vinter, dra dem på släpor genom skogen” (Borås Tidning den 4/7 1956). Från många ensligt belägna byar i norra Töllsjö, i Ödenäs och i de

västra delarna av Bollebygds socken kunde man långt fram på 1900-talet endast ta sig fram till fots (Sjuhäradsbygdens Tidning den 22/11 1973). Mot bakgrund härav blir möbeltillverkningens begränsade utbredning mer förklarlig. Skedar, bastkassar, korgar, textilier, bär och jordbruksprodukter, det vill säga majoriteten av de varor som producerades i området, transporterades på andra sätt bort från framställningsplatsen. Ofta bars de eller släpades långa sträckor genom skogen och roddes med båt över sjöar och vattendrag (Borås Museum). I motsats härtill krävde de ofta skrymmande möblerna vagn och dragare och till följd härav också tjänliga vägar, ett förhållande som självfallet uteslöt mängder av gårdar och hela byar i skogsbygderna.

Möbeltillverkarnas skrymmande varor begränsade tillverkningen till de mer centrala delarna av området där vägarna som regel var bättre och framkomligheten större.

Foto: Göteborgs Historiska Museum, 1919.

Behovet av dragdjur begränsade ytterligare möbeltillverkningens utbredning, inte geografiskt, men väl socialt, eftersom stora grupper i samhället saknade de ekonomiska resurser som krävdes för att kunna forcera de hinder som framför allt avsättningssvårigheterna lade i vägen. Som vi har konstaterat kunde emellertid de flesta hantverksprodukter och slöjdartiklar transporteras på ryggen, vilket också skedde i stor utsträckning särskilt innan järnvägen kom. För Töllsjöborna och andra från mer ensligt belägna trakter kom knappast järnvägen att innebära någon revolutionerande förändring. Avstånden förblev betydande och de långa fotvandringarna avlöstes först genom bilismen och ett förbättrat vägnät på 1900-talet. Vi har i ett annat sammanhang berört den textila slöjden och hemindustrin som i en tidigare oanad omfattning tvingade ut folk på vägarna (sid 99). Förhållandena inom övriga näringar var likartade och det mesta som avyttrades utom

området transporterades till fots till städerna och omkringliggande bygder. Den-
na handel kom dock efter hand att centraliseras och lanthandlare och andra mel-
lanhänder övertog distributionen. I Morjhult har vi sett hur många slöjdvaror
tog vägen genom Eliassons affär och i Töllsjö samhälle fanns ytterligare ett par
lanthandlare som på samma sätt tog emot slöjdvaror i utbyte mot livsmedel.

Mycket varor från Töllsjö, både slöjd och bär bars genom skogen norrut till
Floda järnvägsstation, varifrån man tog tåget till Göteborg (Sockenkrönikan
1959:28). Också Floda ligger utmed västra stambanan. En annan väg till Göte-
borg gick över Nedsjöarna till Hindås som ligger utmed Boråsbanan (Sjuhärads-
bygdens Tidning den 22/11 1973). Efter 1894 for man härifrån med tåg, dessför-
innan gick man de resterande milen till fots.

Med bilismen upphörde dessa vandringar helt. Redan i mitten av 1920-talet
samordnades transporter för den textila hemindustrin i området. För de mind-
re centralt belägna orterna innebar detta en genomgripande nyordning och på
många platser var det först nu som hemindustrin på allvar fick fäste. Även inom
lådtilverknigen kom en samordning av frakterna att innebära något av en revo-
lution för näringen. Lådbilen började köra 1934 då lådcentralen bildades, varvid
frakterna underlättades mycket. Tidigare sköttes distributionen av den enskilde
lådtilverkaren. Man lastade antingen en järnvägsvagn vid stationen i Bollebygd
eller Rävlanda eller också for man med häst till Göteborg. Detta system innebar
många olägenheter, i synnerhet för de mindre tillverkarna, för vilka det ofta
medförde stora svårigheter att få ihop en full vagnslast. De långa frakterna med
häst tog självfallet onödigt mycket tid i anspråk. Även när det gäller lådtilver-
knigen vann de mer otillgängliga delarna mest på bilismen och den samordning
av frakterna som följde härmed. Produktionen ökade härefter långt snabbare i
Töllsjö, än i området i övrigt. Privatbilismen gjorde sig inte gällande förrän långt
senare. I mitten av 1930-talet fanns det endast två bilar i Töllsjö, varav den ena
tillhörde prästen och den andra en av handlarna på orten. Förutom lådbilen och
påsabilen trafikerade på 30-talet också postbussen vägarna ganska regelbundet.

En stor del av de virkesmängder som avverkades i området fraktades, åtmins-
tone vissa sträckor, landvägen. Alla skogar låg inte utmed flottningsleder och
vintertid transporterades stora kvantiteter virke genom skogarna. Efter järnvä-
gens anläggning kom också vägarna att utnyttjas i större utsträckning, särskilt
under den flottningsfria delen av året. I slutet av 1890-talet gick några av de stö-
re bönderna i området samman för att få till stånd en ny väg mellan Töllsjö och
Bollebygd. Därvid anförde man särskilt de ökade virkestransporterna som kom
att belasta vägen kraftigt hela sträckan fram till stationen i Bollebygd (sid 83).
En förbättring och utbyggnad kom också till stånd och under de följande åren
undergick vägen en behövlig upprustning. Nästa ombyggnad av den livligt trafi-
kerade leden sker genom AK-arbetarna först i början av 1930-talet (Larsson
1935:50). Mycket virke fraktades också genom Hällingsjö och Björketorp fram
till Rävlanda station och i ännu högre utsträckning genom skogarna i Björketorp
till socknens olika flottleder. Efter 1880 då järnvägen Borås-Varberg stod klar,
forslades också mängder med virke genom Bollebygdsskogarna söderut till sta-
tionen i Fritsla och Kinna utmed nämnda bana (Borås Tidning den 20/11 1956).

Vägarnas kondition och utbyggnad har otvivelaktigt haft ett påtagligt inflytande över näringslivets utformning. De mer centrala delarna har haft helt andra valmöjligheter när det gällt att skapa inkomstbringande förvärvskällor och ett fungerande näringsliv. Förutom att vägarna var bättre och avståndet till städerna mindre, har också närheten till det textila centrum som Marks härad utgjorde, givit upphov till nya arbetstillfällen, otillgängliga för den mer isolerade skogsbygden i norra delen av undersökningsområdet. Forkörslor med garn och textilier var en inkomstbringande födkrok innan järnvägen kom, även om länsman ansåg dessa färder ha en menlig inverkan på befolkningens moral. Han hävdade att många hade "en ovanlig fallenhet för list och tjuvnad samt andra okynnen till vilka oseder deras ständiga utevaro på vägarna med varu- och virkestransporter samt bortavaro från ett stilla och fredligt hem i umgänge med angränsande städers sämsta befolkning bidrager" (Länsmansrapport. 1856-60). Hur det än förhåller sig med detta kan vi ändå konstatera att "den ständiga utevaron på vägarna" måste ha haft ett inflytande på människorna i den meningen att många fick sin utkomst härifrån. Man var inte hänvisad enbart till hantverk och bärplockning som i den norra skogsbygden. Även för dessa näringsgrenar har emellertid vägarnas tillstånd stor betydelse och en mer skrymmande hantverksproduktion kunde aldrig vinna terräng i trakter med dåligt utvecklade kommunikationer.

Sjötransport

De många vattendragen utgjorde en fundamental förutsättning för den omfattande skogshanteringen i området och befrämjade en vidare exploatering av skogens resurser under en tid då landkommunikationerna ännu låg i sin linda. Sjöarna utnyttjades i viss utsträckning också för varuforsling, en verksamhet av underordnad betydelse eftersom endast en liten del av de långa stadsresorna härigenom kunde avverkas.

När flottningens betydelse ökar under 1800-talets senare hälft, kommer utvecklingen även de områden till godo, som tidigare varit missgynnade med hänsyn till vägar och avstånd till städer och tätorter. Detta gäller framför allt Töllesjö och de skogrika trakterna i västra Bollebygd där näringen tidvis kom att sysselsätta stora grupper av befolkningen. Beklagligt nog är statistiken mycket bristfällig varför några kvantitativa uppgifter som kan belysa verksamhetens omfattning inte går att sammanställa.

De låga drifts- och anläggningskostnader som är förknippade med flottningen, utgör dess mest påtagliga fördel i konkurrensen med övriga kommunikationsmedel. Efter 1894 övertogs virkestransporterna helt av järnvägen på vissa sträckor medan flottningen fortfarande fungera i de delar av området där avståndet till stationerna medförde större problem. Kostnaderna vid järnvägsfrakt var visserligen högre än vid flottning vilket dock kompensades av ett ökat oberoende. I motsats till flottningen var järnvägstransporterna inte årtidsbundna, de var betydligt snabbare och arbetskostnaderna kunde hållas nere.

Utnyttjandet av flottlederna kan direkt relateras till kommunikationsväsendets utveckling. Flottningen var ett led i en omvandlingsprocess som kommunikationsväsendet genomgick under en period som undersökningen omfattar. Den är

således avhängig både av järnvägens sträckning och av bilismen. Tekniska innovationer av det slag som järnvägen och senare också bilismen kom att innebära för kommunikationernas utveckling, ledde så småningom också till en slutlig avveckling av flottningen som transportmedel. Särskilt där vägnätet var dåligt utbyggt, fortgick flottningen dock en bra bit in på 1930-talet.

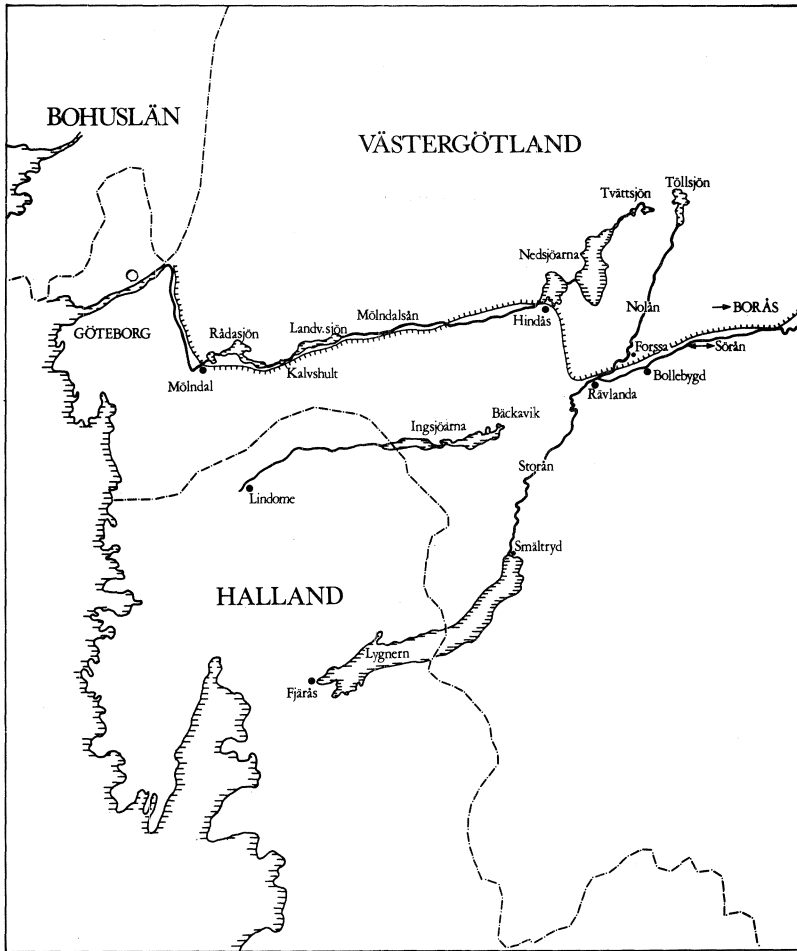
Vattenledningarnas användning som transportleder i området finns belagd redan under 1600-talet, då Rolfsån (fd Storån) nyttjades vid forsling av laggekärl och skogsprodukter till Kungsbacka (Sandklef 1973:73, von Schoultz 1958:110). Efter 1800-talets mitt ökade emellertid skogsavverkningarna och flottning i större skala kommer nu till stånd. "Behållna avkastningen av skogarna under nu ifrågavarande period, har varit betydlig. Genom flottlederna ur häradet till Göteborg genom Mölndalsån och till Halland över sjön Lygnern, är virkestransporten härifrån mycket underlättad. Något bjälkar, plank och brädor körs visserligen landsvägen till salu i närmaste städer, men det runda såg- och byggnadstimret samt mastspiror flottas mest, därav det mindre till Halland och det grövre till Göteborg" (Länsmansrapp. 1856-60).

Huvudparten av vattenledningarna i södra Sverige är enskilda flottleder och flottningföreningar och liknande sammanslutningar har spelat en obetydlig roll. Tumregeln var att en större vattenled, en så kallad kungsådra alltid var upplåten för allmän flottning, medan det för de mindre vattendragen krävdes markägarens tillstånd. Merparten av flottningsgodset bestod av det runda sågtimret, även om det på vissa transportleder förekom att så kallade packbrädor, det vill säga delvis itusågade brädor där stockändan inte genomsågats utan alltjämt höll brädorna samman, fraktades vattenvägen (GMA 5217-5227). Brädorna forslades till Lindome där de användes inom möbeltillverkningen (E.A. 1898/1960:39, Länsmansrapp. 1876-80).

Arbetet var säsongbetonat och flottningsperioden sträckte sig från mitten av maj till fram i oktober. Flottningen över sjöarna uppges ha börjat först fram emot midsommar då vattnet hunnit bli varmt (GMA 5217-5227). Avgörande för flottningens förläggning till sommarhalvåret var naturligtvis frånvaron av is, liksom vattentillgången, som alltid var bäst strax efter snösmältningen. Under våren och hösten var flottningen som mest intensiv medan en svacka inträdde under högsommaren då vattentillgången i åar och älvar var otillräcklig.

I undersökningsområdet finns fyra flottleder, varav två har sin sträckning genom Töllsjö och Bollebygds socknar i den övre delen av häradet. Av de övre flottlederna vilka båda utgick från Töllsjön, flöt den ena åt väster genom ett omfattande sjösystem ned till Mölndal, strax söder om Göteborg. Den andra gick via Nolån ned till Forssa mellan Bollebygds och Rävlanda samhällen. I Björkertorp utgick den ena flottleden från Storån och fortsatte över sjön Lygnern ner till Fjärås Bräcka i Halland, där det mesta virket togs upp. Slutligen flottades virke också över Ingsjöarna och vidare genom Lindomeån fram till möbelsnickare i Lindome.

Om vi återgår till det övre flottsystemet, följer en av flottlederna sjöarna Tvättsjön, Veresjön, Långesjön, Morjesjön och Nedsjöarna och vidare Landvettersjön, Rådasjön och Stensjön fram till Mölndal. Denna led kompliceras av de

Figur 9. I området finns fyra flottleder, av vilka en upphör vid Forssa, nära Bollebygd's järnvägsstation, en annan rinner ut vid Göteborg och de två övriga på olika platser i Halland.

många olika vattensystemen vilka försvårar flottningsarbetet genom det ständiga spettlägningsarbetet vid ankomsten till sjöarna och den därpå följande upphuggningen av spetten när stockarna skulle passera de mindre vattendragen som förbinder sjöarna. Den egentliga flottningen börjar vid Töllsjöns norra del varifrån löstimmer flyter samman från olika smärre vattendrag i norra och västra Töllsjö. Stockarna kom här i så kallade "mosor" med länsor omkring, det vill säga i lösa buntar ombundna med vidjor. Timret drogs vanligen med vidjor från land utmed Töllsjöns norra strand och ned till Fältavik i dess västra del (Sjuhäradsbygdens Tidning den 22/11 1973, Sockenkrönikan 1959:25). Vid förlig vind flottades virket tvärs över sjön. Vid Fältavik fick timret ligga kvar tills det hämtades för att forslas med häst landvägen ned till Tvättsjön. Här vidtog ett hårt arbete för flottarna när timret skulle spettläggas, den längsta stocken placerades i mitten och de kortare uteder sidorna. Timret fick sedan hänga ihop i rader ned till Veresjön (Borås Tidning den 8/2 1971).

Sedan timret framkommit till 'speteplatsera' vid sjön, måste det 'glöggas' dvs i toppen å varje timmerträ högg man med en smal yxa — med cirka 4 cm lång egg — ett hål av 12—14 cm längd, varigenom timret sammanfogades med spett, vilka utgjordes av smala stakar, inslagna i spethålen, så många som fingo plats, varefter man med kilar å flottens yttersidor fäste de yttersta stockarna så att de inte kunde gå isär. Den yttersta stocken i spettet benämnd 'vejestocken', var längre än de andra, för förberedande av möjlighet att i den andra ändan fastbinda nästa spett. De båda yttersta stockarna var dock ännu längre, ty dessa skulle skydda flotten från att hänga upp sig i åkanterna. De olika spetten, som var omkring 2 m breda, var sammanbundna med vidjor, vridna av granstörar, varmed man med förfarna händer utförde mycket starka band. Vid flottningen ner genom Mölndalsån var det nödigt att flottarna var så starkt sammanfogade, att de inte gick isär i de strida forsarna. En sådan flotte kunde vara flera hundra meter lång, varför den därav kunde hålla tämligen jämn hastighet i de ofta omväxlande forsarna och lugnvattnen. Det tarvades endast en man som 'styrman' genom vattendraget. Från sin plats längst fram på flotten, hade han att med båtshaken parera mot åstranden, så att flotten inte körde mot land i krökarna" (Sockenkrönikan 1959:24).

Mellan de båda sjöarna var passagen mycket trång och flottarnas yrkesskicklighet ställdes på prov. På ovannämnda sträcka var leden brant och kvarnar och slussar där timret kunde passera, försvårade ytterligare flottningsarbetet. Sådana hinder var vanliga i hela södra Sverige och en bland många återhållande faktorer på flottningens utveckling i denna landsända. "Inom landets mellersta och sydligare delar har emellertid flottningen motverkats därav, att vattendragen i dessa trakter med en mera tät befolkning sedan gammalt är utbyggda med ett stort antal kvarnar, sågar, fiskeanordningar med mera vilka i hög grad försvårar virkestransporten och om de ska kringgåas fordrar dyrbara extra vattenbyggnader samt som oftast skadeersättning" (Andersson 1907:316).

Från Veresjön flottades virket genom Långesjön och ned till Morjesjön. Häri från flottades stockarna vidare utefter stränderna till östra Nedsjön, varifrån timret flottades tvärs över sjön. Vid ett sådant tillfälle måste man ro före till andra stranden med en lina, fästad i den första flotten, som angjordes någonstans på den västra stranden. Med den första motorbåten 1910, underlättades flottningen genom att timret kunde bogseras över sjöarna. Mellan sjöarna fortsatte man dock med flottning på traditionell väg. Från östra Nedsjön flottades virket över till västra Nedsjön genom en passage strax söder om Smedsbo på Östra Nedsjöns västra strand. I västra Nedsjön vid Hindås fanns en vattenuppdämning kallad "Oset" eller "Dämnet", där vattentillförseln reglerades genom en dammlucka. Var det storm på Nedsjön fick stockarna ligga kvar och flottarna gå hem, annars flottades timret genom Mölndalsån ned till Landvettersjön och Stensjön i Mölndal där virkeshandlare stötte till och stockarna togs upp ur vattnet (Sockenkrönikan 1969:25). "De flottade mycket rundvirke över Nedsjön, Landvettersjön och Stensjön till uppköpare i Mölndal. Jag har undrat många gånger hur de fick de långa spirorna nedför den lilla ån, som går i så många krok, men de fick ju passa på de tider, då det var mycket vatten i ån" (IFGH 6098). I Mölndal togs stockarna upp vid Grevdämnet för att sedan forslas med häst nedför Mölndals kråkar, varefter det åter lades i vattnet vid Mölndals bro för att därifrån flottas till hamnen eller till olika sågverk i Göteborgstrakten. Till Mölndal kom ägarna till virket för att göra affärer med uppköparna (Sjuhäradsbygdens Tidning den 22/11 1973). Efter järnvägens anläggning upphörde flottningen redan vid Hindås

eller Bollebygds stationssamhälle dit också virkeshandeln flyttades. Det hände också att virkeshandlarna kom ända upp till Töllsjön där virket kunde läggas upp för att forslas vidare sedan priserna stigit. Något år efter järnvägens tillkomst anlades ett lastspår vid Hindås för att underlätta omlastningen från sjön till Töllsjön där virket kunde läggas upp för att forslas vidare sedan priserna stigit. Något år efter järnvägens tillkomst anlades ett lastspår vid Hindås för att underlätta omlastningen från sjön till järnvägsvagnarna (Sockenkrönikan 1959:26). Här fanns också ett upplag där virket kunde torka. Vid lastningen i Hindås var alltid ett arbetslag sysselsatt med att hugga sönder spetten innan stockarna kunde placeras på järnvägsvagnarna. Före järnvägens tid forslades virke även landvägen från trakterna kring Bollebygds samhälle och ned till Hindås där det spettlades för att därifrån flottas ned till Mölndal (IFGH 5851).

Från Töllsjön utgick ännu en flottled vilken kom mera aktivt i bruk först efter järnvägens anläggning. Timret flöt här genom Nolån och ned till Forssa där det fanns en sågplats för vidare förädling av virket till plank och brädor. Här fanns också ett lastspår från järnvägen där majoriteten av stockarna fördes över för vidare befordran till Göteborg. En del av virket från Nolån gick inte så långt som till Forssa, utan stannade vid prästhagen, nära Bollebygds kyrka. Här fanns en uppläggningsplats där virket låg och torkade innan det forslades vidare till Bollebygds järnvägsstation (Sockenkrönikan 1959:26). Vid flottning utmed Nolån behövde virket inte spettläggas, utan flottades löst hela vägen. Första sträckan var dock förenad med vissa svårigheter och stockarna måste kapas i 12 fots längder för att kunna passera. Långvirke kunde överhuvudtaget inte flottas, vilket minskade utnyttjandet av flottleden.

Ytterligare två vattendrag i området utnyttjades för flottning. Båda har delvis sin sträckning genom Björketorps socken och mynnar ut på olika platser i norra Halland. Den ena av dessa är Storån, som är en sammansmältning av Nolån som kommer från Töllsjön i norr och Sörån som kommer från öster. Storån mynnar vidare ut i sjön Lygnern där flottningen länge var mycket intensiv. Efter transporten över sjön brukade virket plockas upp i Fjärås i andra ändan av sjön. Längre tillbaka flottades timmer också från skogarna i Töllsjö och Bollebygd genom Nolån och vidare ut i Storån. Detta upphörde dock med järnvägens anläggning på 1890-talet. Vid Apelnäs i Björketorps socken har under hela 1900-talet också funnits ett grusdämme vilket förhindrat all flottning norr härom.

Innan virket gick ut i Lygnern samlades det upp i Smältryd, strax ovanför sjöns norra strand, där flottarna byggdes upp.

”Det förekom timmerflottor som innehöll 14.000—15.000 kubikfot virke. En flotte byggdes upp på så vis att man gjorde en ram, som bestod av två långa timmerträn. Dessa fästes samman med två kortare stockar, som naglades fast i de långa. Inom denna ram byggdes så flotten upp med omväxlande lång- och tvärlag. I första långlaget timmer vändes roten bak och i nästa lag fram och så vidare. Blev flotten för hög gjorde man ytterligare en ram bakom och kopplade samman de olika ramarna med kättingar. En del flottor kunde bestå av flera ramar” (Sjuhäradsbygdens Tidning den 4/1 1973). Över sjön Lygnern flottades virket med landtåg utefter stränderna eller tvärs över sjön, antingen bogserat efter ång-

båten "Isa", som kom 1889, eller dessförinnan med hjälp av stagade brädsegel som byggdes upp på flottan. Även efter Isas ankomst transporterades flottarna vid förlig vind för egen kraft över sjön, vilket ställde sig billigare än bogsering. "Man byggde då upp ett väl stagat segel på flottan av långa stänger och bräder. Så fick man invänta förlig östlig vind. Styrningen skedde med åror. Bläste det upp en stark storm under färden vilket ej sällan hände måste man söka lä" (Västgöta-Demokraten den 13/5 1957). Vid flottning med landtåg drogs flottan med linor från land, varvid ett par man ständigt befann sig på flottan för att med flottningshaken stöta ut flottan från land.

Sätilla. Ångbåtsbryggan.

Ännu på 1900-talet bogserade ångbåten Isa mycket virke över sjön Lygnern.

En flottning över Lygnern tog normalt två till tre dagar i anspråk och vid ogynnsam väderlek upp till en vecka. En rekordtid uppges vara fem timmar. I Fjärås Bräcka, längst ut på Lygnerns sydspets mötte virkeshandlarna upp och tog hand om virket för vidare försäljning i framför allt de skogfattiga delarna i norra Halland (Västgöta-Demokraten den 13/5 1957).

En annan flottled gick över Ingsjöarna och därefter vidare genom Lindomeån. Det mesta virke som här forslades var brädor till möbelsnickarna i Lindome. De färdigsågade varorna fraktades landvägen fram till Bäckavik, vid Övre Ingsjöns nordöstligaste spets. Här fick virket ligga i vattnet en tid innan det forslades vidare. "Vid Bäckavik låg flera tusen tolfter bräder om våren förr. Snickare ville ha dem i vatten, för de blev bättre och lättare att hyvla och stod vid sig bättre (blev mer hållbara)" (IFGH 5130). Vid Bäckavik byggdes också virkesflottarna upp för den fortsatta transporten. "Man lade upp fyra stockar, så kallade baggar på

varandra och band och band ihop och så fortsatte man att bygga till dess flotten fått en längd av cirka 30 meter (Sjuhäradsbygdens Tidning 1974 jan.). Dessa flottor som var uppbyggda av packbrädor kunde bestå av 50-100 tolfter brädor. En del av virket forslades efter Ingsjöarna genom Lindomeån, medan merparten lades upp vid "Sågera" strax väster om sjön, för torkning och försäljning. Lindomesnickarna själva deltog för att ropa in sitt möbelvirke (GMA 5217-5227).

Även rundvirke forslades över Ingsjöarna fram till Kalvshult, där en såg tog hand om stockarna innan dessa flottades vidare till Lindome i form av brädor. Även vid Gäddhult och Bäckavik fanns sågverk uppförda. I närheten av Kalvshult som ligger mitt emellan övre och yttre Ingsjön är passagen mycket trång, varför de stora flottarna inte kunde passera utan måste lösas upp. Härefter släpptes bagge efter bagge igenom varpå man åter byggde upp flottarna för återstoden av färden (GMA 5217-5227, Sjuhäradsbygdens Tidning 1974 jan.). Om flottarna drogs med landtåg eller bogserades med roddbåt var helt beroende av vindförhållandena.

Det nät av vattenleder som täckte stora delar av undersökningsområdet och som var en förutsättning för den omfattande flottningen kom att bilda grunden för skogsbrukets framväxt och ökade avsättning under 1800-talets senare del. Skogsavverkningarna tog nu fart på allvar vilket för många hushåll kom att medföra genomgripande förändringar som framför allt innebar kraftiga förskjutningar i den gamla produktionsinriktningen och i en del fall till och med gav upphov till ett helt nytt anpassningsmönster.

I Baggegården ägnade man sig åt laggkärlstillverkning under förra delen av 1800-talet, medan härefter ingen form av hantverk eller slöjdverksamhet någonsin förekommit. I stället satsade man på skogsbruket och lite längre fram också på sågningen. En sådan intresseförskjutning blev på många gårdar en följd av skogsbrukets nya möjligheter. På småställen, det vill säga i majoriteten av hushållen betydde dessa förändringar framför allt nya arbetstillfällen, nya möjligheter att välja, att forma sin tillvaro. Någon grundläggande omgestaltning av det gamla anpassningsmönstret var det inte här tal om, både flottningen och skogsarbetet var säsongbundna sysselsättningar och beroendet av andra inkomstkällor kvarstod.

Otvivelaktigt har flottningen spelat en mycket betydelsefull roll på många håll. Den säsongbundenhet som varit utmärkande för näringen har heller inte lagt något hinder i vägen för utvecklingen. Tvärtom torde det vara lättare att införliva sådana mer temporära sysselsättningar med ett mångsidigt och sammansatt näringsmönster än med ett mera ensidigt. Så länge det inte finns någon huvudnäring att inkräkta på togs varje nytt arbetstillfälle välvilligt emot för att fogas till raden av verksamheter som redan sysselsatte hushållet.

Till skillnad från framför allt järnvägen har flottningen inte berikat näringslivet enbart i egenskap av transportled utan i ännu högre grad genom de arbetstillfällen som verksamheten givit upphov till. I det avseendet skiljer sig inte flottningsarbetet från vilken annan näringskälla som helst i området och i likhet härmed måste vi betrakta arbetet som en del i en större helhet, en liten integrerad bit

i det ekonomiska systemet, utan vars medverkan hela anpassningsmönstret sett annorlunda ut. Flottarna tillhörde i allmänhet gruppen av obesuttna och eftersom arbetet krävde både uthållighet och fysisk styrka rekryterades de i huvudsak bland den yngre generationen i omgivningen. Arbetet var hårt men tämligen attraktivt eftersom betalningen ansågs god. Alla orkade dock inte med den slitsamma flottningen och reumatism var en vanlig yrkessjukdom; som regel lade man av i ganska unga år. Nykomlingar upplevde ofta arbetet som mycket pressande och slutade snart, men ”var det riktigt gott virke i han, så blev han flottare”. Under vintertid då flottningen var inställd ägnade sig de flesta åt skogsarbete medan flottning i förening med hantverk var en mera sällsynt kombination. Flottningen utgjorde i många avseenden ett lämpligt komplement till hantverk, hemindustri, med flera verksamheter med helt andra egenskaper. Vi kan inte utesluta att de unga friska män som rekryterades till flottningen annars utgjort potentiella emigranter. Många av dem saknade av olika anledningar intresse för hantverket, därtill var de sällan bondsöner och hade därför små möjligheter att satsa på näringar baserade på markägande. Orsaken till att jag trots bristande material ändå spekulerar över sådana frågor, är att jag vill poängtera den enskilda näringens betydelse för den totala näringsbilden i området.

Järnvägsfrakt

År 1894 stod järnvägen mellan Göteborg och Borås klar. Cirka hälften av denna drygt sju mil långa sträcka löper genom Bollebygds och Björketorps socknar och här växte små stationssamhällen upp utmed linjen. Av dessa utattes Rävlanda för den mest genomgripande förändringen. Från ingenting växte här upp en tätort, en betydande samhällsbildning under bara några få år. (Borås Tidning den 27/1 1943). Järnvägen fick ett stort inflytande över näringslivet. Hur detta inflytande tog sig uttryck, vilka näringar som berördes och i vilken utsträckning, är frågor värda att studera närmare.

Om vi enbart ser till järnvägsbyggandet varade detta i fyra år och beredde temporärt en del arbetstillfällen även åt ortsbefolkningen. Den fasta personal som den färdiga järnvägen senare tog åt sig, i form av framför allt banarbetare och stationspersonal ökade sysselsättningen något men var trots allt av underordnad betydelse. I samband med järnvägsbygget berördes också en del markägare, vars egendom på ett eller annat sätt kom i kläm. Rättegångsprotokollen vittnar om de stridigheter som i många fall följde. Just byggprocessen och förvecklingarna i samband med den har dock haft en ganska perifer betydelse för näringslivet och den ekonomiska anpassningen i de delar av området som berördes. Uppmärksamheten bör i stället koncentreras till tiden efter järnvägens färdigställande.

Vilka näringsgrenar blev beroende av järnvägen och hur kom utvecklingen att gestalta sig i de socknar som fick tillgång till detta kommunikationsmedel? Vi har redan nämnt möbeltillverkningen som fick ett kraftigt uppsving i och med järnvägen. Verksamheten bredde ut sig i både Bollebygd och Björketorp medan Töllsjö i stort sett ställdes utanför. Mycket möbler forslades likväl landvägen och järnvägen var inte ensamt utslagsgivande för verksamhetens existens. Näringen uppstod för övrigt redan under 1880-talet eller drygt ett decennium innan järnvä-

gen anlades. Vi kan däremot inte frångå den järnvägen en mycket stor del i den framgång som möbeltillverkningen senare fick. Möblerna var skrymmande produkter och ett ordinärt hästlass fyllde inte långt. Först med järnvägens hjälp fick ballebosnickarnas möbler en spridning långt utanför Göteborg och Sjuhäradsbygden. Delar av Halland och Småland kom att bli viktiga avnämningar för "ballebomöblerna".

Vid sidan av möbeltillverkningen hörde också årtillverkningen till de hantverk som fick ett uppsving i och med järnvägen. I huvudsak kom detta att koncentreras till Björketorp, det vill säga den sydvästra delen av häradet. Årorna var i vissa fall upp till 20 meter långa och i likhet med möblerna skrymmande och ganska ohanterliga. För att lättare kunna forslas vidare skräddes de ofta på avverkningssplatsen, ibland till och med vid stationen (IFGH 5110). För den övriga slöjdverksamheten i bygden har järnvägen betytt mindre.

Laggkärlstillverkningen var i starkt avtagande när järnvägen stod klar men i likhet med möbeltillverkarna utnyttjade också många av laggkärlstillverkarna järnvägen vid transporter. "Den under lång tid tillbaka å orten idkade tillverkningen av laggkärl och simplare möbler har även under denna period fortgått i stor skala, helst under senaste året då förbättrade kommunikationer betydligt inverkat på ett högre pris för dessa alster" (Länsmansrapport. 1891-95). En före detta laggkärlstillverkare erinrar sig att fadern for med familjens samlade produktion till marknaden i Kungälv varje år. Denna resa gjordes 49 år i rad med oxar som självfallet inte orkade dra några mer omfattande mängder. Efter järnvägens anläggning gick det lätt att sända efter varor och resorna utsträcktes allt längre. I likhet med mindre slöjdartiklar, som skedar och vispar, avyttrades en del laggkärl också genom mellanhänder, vanligen uppköpare från trakten. Dessa hade vanligen tillgång till dragdjur, men järnvägen kom att betyda mycket för spridningen av hantverksalstren och den verkliga fjärrhandeln tog nu fart. Den sträcka som löpte genom undersökningsområdet var emellertid ett relativt sent inslag i järnvägsbyggandets historia. Långt tidigare färdigställda järnvägar i övriga landet utnyttjades självfallet också av ballebobönderna och slöjdhandlarna från området. Inlandsbanan som blev klar redan 1860 löper mindre än en mil från Töllsjös nordgräns. De möjligheter att sända efter slutsålda produkter som järnvägen så lägligt kunde erbjuda, utnyttjades i stor utsträckning av slöjdhandlarna, särskilt när det var frågan om affärer i mer avlägsna landsdelar. Några for regelbundet varje år till Norrland där man hyrde hästar, slädar och skindor för den vidare transporten i järnvägslösa bygder.

Med järnvägen fick också jordbruket ett oväntat uppsving. Inte som för hantverket genom att avståndet till avnämarna minskade, så stor blev aldrig jordbrukets avkastning att försäljning utom bygden var möjlig. Förbättringen innebar framför allt att konstgödsel i större skala nu blev tillgänglig i området. Både järnvägsstatistiken och länsmansrapporterna visar vilken betydelse detta fick för jordbrukets framsteg, "sedan järnvägskommunikationer uppstått har bruket av artificiella gödningsämnen mycket tilltagit, varjämte kalk, varå jorden lider brist, rätt mycket börjat användas till gödningsmedel, sedan dess transporterande möjliggjorts" (Länsmansrapport. 1896-1900).

Den näring som vann mest på järnvägens förläggning till området, var skogshandlingen. Från hela området forslades virke till de olika stationerna utmed banan och särskilda lastspår anlades på flera ställen. Upp till 20 man arbetade som lastare vid stationen i Rävlanda och virkesfororna stod i kö på vägen ned mot Hällingsjö. Tågsätten vid Rävlanda blev ofta så långa att loket inte orkade dra alla vagnarna upp till Hindås som var nästa anhalt. I större delen av Björketorp forslade man sitt timmer hit, medan Töllsjö- och Bollebygdensborna främst utnyttjade stationerna i Bollebygd och Hindås. Enligt länsmansrapporterna avsågs år 1895, det vill säga första året järnvägen var i bruk, från Bollebygds station "ej mindre än 4951520 kg trävaror och snickeriarbeten, vilka allesammans tillverkats inom häradet" (Länsmansrapp. 1891-95). I ett rättegångsprotokoll från 1898, rörande anläggandet av en väg mellan Töllsjö och Bollebygd anförs följande argument: "...mängden av det gods som anlant till, eller avsänts från Bollebygds järnvägsstation, under år 1897 (har) stigit till omkring 16 millioner kg, därav omkring fem millioner forslats å ifrågavarande väg....." Sifferuppgifterna låter oss ana något av vidden i den virkeshandel som nu blomstrade.

V Arbetsliv

Vad var utmärkande för arbetslivet i Bollebygd? Vilka kriterier har styrts fördelningen ^{och} organisationen av de många arbetsuppgifter som tillsammans bildade det för området särpräglade näringsmönstret? Låt oss, innan vi ger oss in på försöket att reda ut detta problemkomplex, ge en kortfattad beskrivning av arbetskraften, dess sammansättning och arbetssituation i de tre hushållsexemplen och mera allmänt, i Morjhult.

1. Arbetskraften

Morjhults by

I Morjhult har befolkningsstagnationen inte medfört någon motsvarande nedgång i antalet hushåll. En fortlöpande minskning av hushållsstorleken har däremot skett under perioden så tillvida att det genomsnittliga antalet personer per hushåll vid 1800-talets mitt, var drygt sju, medan siffrorna vid sekelskiftet sjunkit till 6,4 personer och 1946 är antalet så lågt som 4,3 personer per hushåll (Husförhållslängder, mantalslängder). Minskningen har drabbat samtliga hushåll under 1900-talet, möjligen med undantag av några av de största gårdarna som i en del fall övertagits av en yngre generation med småbarn samtidigt som föräldrarna alltjämt bor kvar på gården; tjänstefolket har helt försvunnit. Hushållsstorleken i området som helhet har av arbetstekniska skäl inte blivit föremål för någon närmare undersökning men ämnet skulle sannolikt ge ett värdefullt bidrag till den demografiska forskningen kring sambandet mellan hushållsstruktur och ekonomisk anpassning. Många forskare har varit inne på ämnet och man har strävat efter att fastslå ett mera direkt orsakssamband mellan familjestorlek och olika typer av näringsformer. "Arbetsrytmen över året samt lönande arbetstillfällen utanför hemmet bestämde hur mycket folk ett hushåll behövde och kunde stödja. Slättböndernas små hushåll och markerade ansatser till barnbegränsning var en rationell anpassning till begränsade arbetstillfällen" (Gaunt 1976:56). På det hela taget har man menat att utpräglade hemslöjdsdistrikt i högre grad än rena agrarbygder haft större möjligheter att nära en ökad befolkning och att stora familjebildningar i sådana fall kunde betyda en klar fördel. "För de obesuttna däremot gav torpet eller backstugan vanligen en otillräcklig bärning.

Mannen tvangs förtjäna en stor del av familjens uppehälle med arbeten på andra håll. Då var barnen inte någon ekonomisk tillgång. Ett undantag var de trakter, där hemindustrin var väl utvecklad” (Winberg 1975:59). Särskilt i områden med ett sammansatt näringsliv, som i Morjhult, synes större familjebildningar vara en fördel.

Den gradvisa utvecklingen mot ett mer specialiserat och mindre differentierat näringsmönster har skett parallellt med en utveckling mot mindre hushållsenheter. Minskningen i hushållsantalet har gått ut över småställena i utkanten av byn, det vill säga friköpta torp och förpantningar, av vilka många upphört att existera. Torp och avsöndringar i den så kallade utskogen någon mil österut från Morjhult räknat, har undgått nedläggningar och samtliga ställen finns fortfarande kvar. Här har närheten till Borås haft ett positivt inflytande och många pendlar mellan hemmet och en arbetsplats i staden. Den enkla kärnfamiljen, ibland utvidgad med undantagsfolk och någon inhysen person, var länge den vanligaste hushållstypen. Skillnader i hushållsstorlek mellan besuttna och obesuttna har aldrig, under den tid som undersökningen omfattar, varit särskilt markant. Genomsnittligt har gårdarna vid undersökningens början något större hushåll än torpställena men skillnaderna jämnas ut under de närmast följande femtio åren. Endast åtta av de femtio hushållen vid sekelskiftet hade tjänstefolk permanent anställt och aldrig mer än högst en kvinnlig och en manlig tjänare per gård. Även ganska stora gårdar saknade anställda om antalet vuxna arbetsföra individer förhöll sig någorlunda högt inom familjen. Omsättningen på tjänstefolk var mycket stor i Morjhult. Både drängar och pigor var unga och stannade sällan längre än ett, högst två år på samma arbetsplats. Endast ett fåtal av de anställda var över 25 år (Husförhållning). Åldersstrukturen och den stora omsättningen på arbetskraft låter antyda att anställningen var en fas i livscykel, en kort period från skolans slut och fram till giftermålet.

Hushållets sammansättning av manliga respektive kvinnliga medlemmar påverkade i hög grad valmöjligheterna och arbetsfördelningen inom näringslivet. För ett hushåll med övervägande kvinnor, var träslavstillverkning i större skala uteslutet. På motsvarande sätt var dussinsömnaden i Morjhult en näring som endast kvinnor kunde ägna sig åt medan stickningen däremot stod öppen för alla. Inte heller bastslöjden eller bärplockningen var förbehållen någon särskild kategori. Laggkärllstillverkningen utövades endast av männen liksom långt senare julgranshandeln. Inom jordbruket däremot var förhållandena skiftande och en mera strängt reglerad arbetsfördelning var på de flesta håll svår att upprätthålla medan splittringen på olika näringar åtminstone periodvis fick till följd att dessa sysslor överläts på den som för tillfället var ledig. Å andra sidan anpassades många av binäringarna i möjligaste mån till jordbrukets årsrytm.

Bristen på permanent anställt tjänstefolk kompensades av tillfällig arbetskraft under jordbrukets säsongtoppar, vinterns skogsarbete, vid tvättning och bakning och större bjudningar. Byteshjälp var vanlig och som de flesta småställen saknade dragare ersattes körhjälpen med dagsverken på de större gårdarna, där behovet av arbetskraft periodvis var vida större än det fasta tjänstefolkets. Varje innehavare av häst och dessförinnan oxen hjälpte flera torp och smågårdar

med plöjningsarbete. Härifrån sände man i sin tur hjälp till slåttern och potatisupptagningen. De större bönderna bytte också sinsemellan djur då parhästar kunde underlätta åkerbruket. Ett fosterbarn gav i många gårdar ett gott arbetskraftstillskott.

Släktbanden mellan gårdarna är många och få familjer saknar helt anhöriga i byn. De täta släktförbindelserna, jämte den relativt homogena sociala strukturen och byns geografiska isolering, fick betydelse för arbetslivets ekonomiska och sociala organisation. Det sammansatta näringsmönstret bidrog ytterligare till att öka samarbetet inom arbetslivet. Ekonomiska relationer mellan enskilda individer inom byn förekom också ofta av bouppteckningarna att döma. Skulder och fordringar på småposter, ofta inte mer än några kronor, var mycket vanliga byborna emellan.

Inslaget av samägande har varit litet i Morjhult, likaså var ett mer organiserat samarbete mindre vanligt. Gemensamma ploglag för väghållningen ned till Henå, vid stora vägen har varit nödvändiga och en gemensam tullkvarn, också belägen i Henå, tillhör de få gemensamma institutionerna i byn. Senare ekonomiska korporationer har emellertid vunnit allmän anslutning och särskilt slakteriföreningen och lådcentralen som båda bildades omkring 1934, upplevs av många som en skjuts framåt för välståndet. Först i början av 1940-talet skedde anslutning till det nya mejeriet i Rävlanda. Trots bristen på fasta, organiserade lagbildningar har samhörigheten inom arbetslivet ändå varit påfallande. Ömsesidig handräkning mellan gårdarna har varit frekvent och självklar, både när det gäller arbete och lån i form av redskap. En solidarisk hjälpaktion i byn, kunde ta sig uttryck i en gemensam arbetsinsats i samband med sjukdom. Inom lådtillverkningen kan man till exempel bistå en granne genom att gå samman och spika ihop ett lass lådor. Likaså var det vanligt att byborna sinsemellan samlade in pengar när en ko hastigt avlidit på någon av de minsta gårdarna.

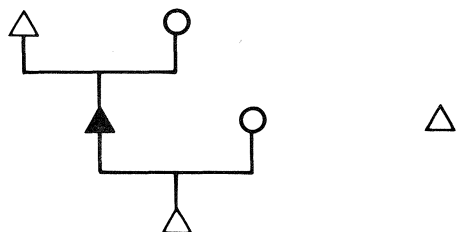
Bosgårdstorp

Ett hushålls storlek och sammansättning genomgår ständiga förändringar och dess arbetskapacitet kan växla kraftigt från en generation till en annan. På Bosgårdstorp levde år 1861 fem personer, medan samma gård födde tolv människor femtio år senare (nästa sida). Vid båda tillfällena ingick en anställd tjänsteperson i hushållet. I det första fallet en dräng som hjälpte till i jordbruket och kanske med hantverket, eftersom hustrun sannolikt hade fullt upp med hushållet och ett spädbarn. Huruvida fadern som satt på undantag men fortfarande ägnade sig åt hantverksnäringen också var en arbetskraft att räkna med inom jordbruket, är osäkert. Omkring sekelskiftet fanns i stället en piga anställd som hjälp med hushåll och barnpassning eftersom det vid denna tidpunkt fanns flera småbarn i familjen. Varken före eller efter dessa tillfällen förekommer tjänstefolk på gården.

Under de hundra år som undersökningen omfattar, klyves hushållet tre gånger. Första gången på 1850-talet, då äldste sonen torparen Olaus Johansson tar över gården från föräldrarna som sättes på undantag. Andra gången hushållet klyves är när Olaus Johanssons äldste son, Johan Fredrik Olausson gifter sig och övertar gården på 1880-talet. Även vid detta tillfälle är föräldrarna i livet och

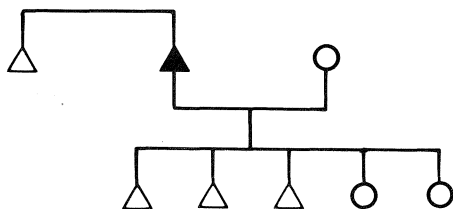
Figur 10. Hushållsstrukturen på Bosgårdstorp vid några olika tidpunkter mellan 1861 och 1945.

Källa: Husförhörslängder och mantalslängder.

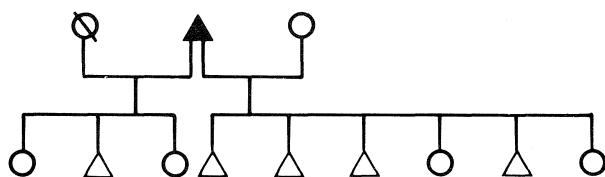
1861

På Bosgårdstorp bor undantagsmannen och torparen Johannes Hansson och hans hustru Anna Christina samt sonen, förpantningsägare Olaus Johansson som nu övertagit gården, tillsammans med sin hustru och en son. Familjen har också en dräng anställd.

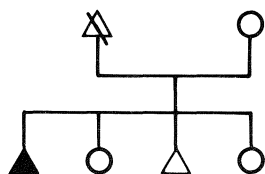
1886

Föräldrarna är nu döda och nuvarande hemmansägaren Olaus Johansson och hans hustru har fem barn. En yngre bror till gårdsägaren bor också kvar.

1914

Olaus Johanssons äldste son, Johan Fredrik Olausson har övertagit gården. Han är gift för andra gången, sedan den första frun med vilken han har tre barn, har avlidit. I det nya äktenskapet finns sex barn.

1945

Johan Fredrik är nu död, medan hustrun Anna Carolina, ännu lever. Deras äldste son har övertagit gården där också två systrar och en bror alltjämt bor kvar.

- △ = man
- = kvinna
- △/○ = avlidit
- ▲/● = hushållsföreståndare

delar nu hushåll med sonens familj. År 1931 övertar i sin tur Johan Fredriks äldste son gården, denna gång dock inte i samband med giftermål, varför hushållsstrukturen förblir ungefär densamma ännu en tid framöver.

Av Olaus Johanssons barn lämnar en av sönerna hemmet vid 25 år och den andre vid 31 års ålder, medan den äldste stannar kvar och övertar gården. Av döttrarna flyttar den ena vid 20 års ålder medan den andra förblir hemmadotter. Även nästa generation, alla födda mellan 1894 och 1912, lämnar hemmet sent. Den första vid 22 års ålder 1925, varefter flyttningarna följer slag i slag, 1928, 1929 och 1930. Ännu efter andra världskriget fanns fyra barn alltså hemma.

Hushållets arbetsorganisation, det sätt man valt att fördela arbetet mellan olika medlemmar med hänsyn till faktorer som ålder och kön, är ett område som är svårt att få grepp om under en tid som sträcker sig bortom mannaminne. Följande avsnitt inskränker sig därför till att belysa tiden från sekelskiftet 1900 och framåt.

Trots en periodvis god tillgång på arbetskraft, har en strikt specialisering med klara gränsdragningar mellan olika sysslor inte utmärkt arbetsfördelningen på Bosgårdstorp. I fråga om många arbetsuppgifter har hushållet tvärtom kännetecknats av en påfallande flexibilitet. Detta gäller särskilt jordbruket, bärplockningen och stickningen. I början av seklet, när hushållet var mycket barnrikt sköttes de flesta tyngre arbetsuppgifter inom jordbruket av fadern med hjälp av någon granne som kom och plöjde med häst. I gengäld skedde vanligen arbetsbytet mellan gårdarna genom att någon eller några av pojarna ställde upp vid behov. Flickorna hjälpte till vid slåttern och potatisupptagningen både hemma och ute på gårdarna i byn. Ladugårdssysslorna sköttes omväxlande av barn och vuxna oberoende av kön. I själva verket var det oftast praktiskt oförenligt med en mera strängt reglerad arbetsfördelning; då större arbetsinsatser krävdes, som vid slåttern var alla tvungna att ställa upp och när det var frågan om de löpande arbetsuppgifterna blev det den som för tillfället stod utanför sysslor knutna till annan produktion, såsom stickning, hantverk, försäljning, med mera. Jordbruket var aldrig huvudnäring och någon praxis i fråga om arbetsfördelningen kom inte att utbildas. Hushållsgöromål och barnpassning sköttes däremot på traditionellt vis av kvinnorna i familjen.

I likhet med vissa arbetsuppgifter inom jordbruket, var bärplockningen en näring som alla slöt upp kring. Särskilt under 1900-talets första decennier kom denna att få stor ekonomisk betydelse för det barnrika hushållet. Få sysselsättningar kan mäta sig med bärplockningen när det gäller att maximalt utnyttja arbetskraften. När barnen vuxit upp kom också dess betydelse att minska.

Inom hantverket var arbetsfördelningen mellan hushållets medlemmar mera konsekvent genomförd än inom de flesta andra näringar. Slevtillverkningen var helt och hållet förbehållen fadern även om de uppväxande pojarna också halvhjärtat deltog, dock mera sporadiskt. Liksom denne ägnade sig åt verksamheten fram till sin död år 1935, hade dessförinnan farfadern täljt slevlar långt efter det att han överlämnat gården och blivit satt på undantag. Yrket krävde en viss konstfärdighet som utslöt barnen, medan behovet av kroppskrafter var minimalt och gjorde näringen lämplig som pensionärssyssla. Ingen av flickorna del-

tog någonsin i denna produktion. Att det främst kom att bli fadern som under 1900-talet höll hantverket levande får mycket tillskrivas den dåliga förtjänsten. I början av 1900-talet fick man 75 öre dussinnet för träskedarna, vilket redan då ansågs vara en ganska dålig betalning. Ingen av ungdomarna var därför intresserad och villig att ta vid.

Bastflätningen var inte på samma sätt som slevtillverkningen bunden till ett bestämt kön. På Bosgårdstorp blev det modern som introducerade hantverket. Hon var född och uppvuxen i grannsocknen Ödenäs där verksamheten hade en långt starkare förankring än i Morjhult (Ingeborn 1969). Att dra bast ansågs inte kräva samma skicklighet som att tillverka skedar och barnen, både flickorna och pojkarna, började redan i sju- åttaårsåldern att bistå modern med detta arbete. Produktionen var tidvis ganska omfattande, när barnen höll på att växa upp och innan stickmaskinerna kommit. Fadern befattade sig aldrig med bastflätningen och det svåraste momentet, att skära upp basten, utfördes av en man från grannsocknen, som dök upp då och då för att hjälpa till. Att få bastfibrerna lagom tjocka var alltid ett problem och det hände lätt att de bröts sönder. Även koktiden var besvärlig att avpassa. Virket togs hem från skogen i meterlånga kubbar och kokades i en kittel i köket. Förbrukningen var mycket liten och den egna skogen räckte gott (se sid. 60).

Initiativet till hemstickningen togs 1918 av två av pojkarna, 13 och 15 år gamla. Senare deltog också flickorna men aldrig föräldrarna som höll fast vid sin slöjd. Modern hjälpte dock till med spolningen av garnet som kom i härvor från fabriken. Innan det färdigstickade arbetet levererades till Borås, pressades koftorna och syddes ihop i en annan av gårdarna i byn där det fanns gott om flickor som kunde sy. För arbetet fick de en tredjedel av vad företaget betalade för den färdiga koftan. Trots att det fanns gott om manlig arbetskraft i familjen lejde man bort sömnaden. Meningen var att mellansystemen som var duktiga att sy, skulle utföra denna, men hon dog i unga år och man blev åter utan hjälp. Samtliga pojkar i familjen kom så småningom att ägna sig åt stickningen, liksom senare den äldsta systemen. En av systrarna visade aldrig något intresse för det textila arbetet. Hon utbildade sig längre fram till sjuksköterska. Föräldrarna lät sig heller inte övertalas att överge sitt arbete för stickningen, trots bättre lönsamhet.

I likhet med hantverket hörde också avyttringen av produkterna till faderns verksamhetsfält. Denne var ute på försäljningsresor en stor del av året, oftast ensam, men ibland tillsammans med någon av sönerna. En av dem gav sig i 14 årsåldern ut på egen hand men gjorde enligt egen utsago ingen succé som försäljare och återvände snart hem igen. En bror till fadern som öppnat slöjdaffär i Göteborg tog hand om avyttringen av en del varor och när man behövde kontanter kunde man skicka en säck med skedar till Göteborg.

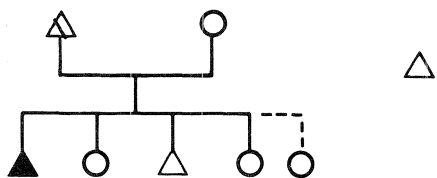
Baggegården

Också på Baggegården har hushållets storlek skiftat under den undersökta perioden, om än inte i samma utsträckning som på Bosgårdstorp. Gården har fött ett växlande antal människor och maximalt uppgick hushållet till 12 personer 1912 mot som lägst sex personer under 1940-talet (nästa sida). Hushållsstruktu-

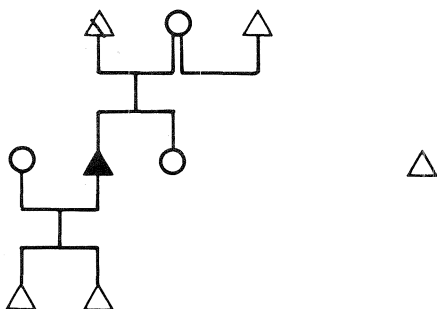
Figur 11. Hushållsstrukturen på Baggegården vid några olika tidpunkter mellan 1852 och 1945.

Källa: Husförhörslängder och mantalslängder.

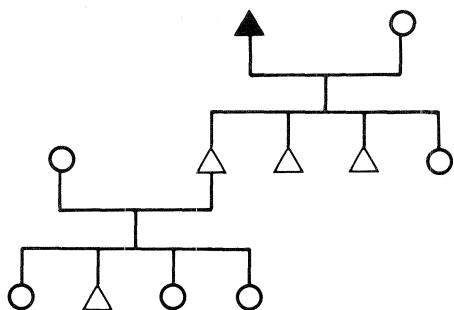
1852

Åbon Johannes Johansson har övertagit gården efter faderns död. På gården bor också modern, syskonen, en fostersyster och en dräng. Brodern är sjuklig, varför det är osäkert om han är arbetsför.

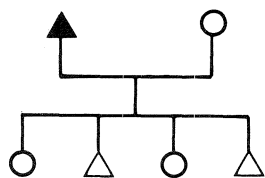
1886

Johannes Johansson är nu död och äldste sonen Johan Fredrik har övertagit gården där han nu bor tillsammans med hustru och två barn. På gården bor också modern och hennes nye man, vilka båda sitter på undantag. En syster till gårdsägaren ingår också i hushållet, liksom en dräng.

1914

Johan Fredrik och hans hustru har nu fyra barn hemma, tre söner och en dotter. En av sönerna är gift och har fyra barn, samtliga minderåriga. Några anställda förekommer inte längre, men antalet vuxna arbetsföra individer är ganska stort.

1945

En av Johan Fredriks söner har övertagit gården, där han bor tillsammans med hustru och fyra barn.

△ = man
○ = kvinna
△ ⊙ = avliden
▲ ● = hushållsföreståndare

ren uppvisar stora fluktuationer från en tid till en annan och i synnerhet växlar tjänstefolkets antal, särskilt i början av undersökningen. Anställningsperioderna är vanligen inte längre än ett till två år och ett större antal människor passerar gården för kortare vistelser under 1800-talet. Längre fram sker en nedskärning av tjänstefolkets antal och under 1900-talet förekommer endast sporadiskt anställda inom hushållet, som i huvudsak kommer att bestå av släktingar och familjemedlemmar. Under större delen av 1900-talet har gården en dagsverksarbetare anställd. Dennes tjänst är emellertid delad mellan Baggegården och Henå gård, också den tillhörande familjen.

Generationsväxlingarna på Baggegården är få under den period som undersökningen omfattar. Undantagsinstitutionen är föga utvecklad och gårdsägaren behåller som regel gården fram till sin död, då ägandet formellt övergår på någon av sönerna, vilken då hunnit nå en ganska hög ålder.

Efter faderns död vid 77 års ålder, övertas gården 1850 av äldste sonen Johannes Johansson, då 45 år. Modern, betydligt yngre än maken, sättes vid dennes död på undantag i sonens hus. 17 år senare övertar äldste sonen i Johannes Johanssons hus, formellt gården vid 11 års ålder. I praktiken kommer den att skötas av modern och hennes tio år yngre make i andra giftermålet. Ålderskillnaderna är på det hela taget höga och maken i andra giftet är nära 30 år yngre än den första äkta mannen (se föreg. sida). När sonen senare vid 21 års ålder även i praktiken tar över gården, sätts modern och styvfadern på undantag. Nästa skifte äger rum först efter 50 år då Johan Fredrik dör 1927, 71 år gammal. Efter att gården en kort tid innehafts av sterbhuset övertas den av näst äldste sonen i familjen, nu 49 år. Äldste sonen övertar tillsammans med en yngre bror, Henå gård, som ett femtontal år tidigare förvärvats av fadern. Med detta köp splittrades Baggegårdens hushåll och flera av medlemmarna flyttade över till den nya gården medan en av sönerna med familj stannade kvar på Baggegården. Dessa förändringar är emellertid svåra att utläsa i kyrkböckerna. Eftersom de båda gårdarna var så intimt sammanlänkade ekonomiskt och även arbetstekniskt, ägaren var ju densamme, var det inte som att flytta ”på riktigt”, man bytte bara hus och avståndet mellan fastigheterna var obetydligt. På Henå är man en tid 17 personer som delar hushåll, i Baggegården något färre. Fram till faderns död upptas de hemmavarande sönerna i kyrkböckerna som jordbruksarbetare alternativt sågverksarbetare. Några av dem har som nämnts hunnit bilda familj och hushållet består tidvis av flera kärnfamiljer. En annan av sönerna övertar med faderns hjälp ytterligare en gård i byn, medan dotter och måg på samma sätt övertar en tredje gård i Morjhult.

Arbetsorganisationen på Baggegården präglas av en skarp åtskillnad mellan utom- och inomhussysslor. Arbetsuppgifterna har varit mera strikt fördelade mellan könen än på Bosgårdstorp. Även här saknas stöd i materialet för en vidareutveckling av förhållandena längre tillbaka i tiden och avsnittet inskränker sig till att belysa 1900-talet. När det gäller hemmets arbetsuppgifter är den kvinnliga dominansen nära nog total, medan vad utomhusarbetet beträffar, vissa avsteg har gjorts från det gängse mansdominerade arbetsfältet. Det gäller framför allt vid de tillfällen då en kollektiv arbetsinsats varit nödvändig, som i samband

med slåttern, skörden och potatisupptagningen. Ännu en arbetsuppgift som inte direkt kan räknas till inomhussysslorna, men som ändå varit bunden till kvinnorna, är mjölkningen. Att ta hand om hönsen föll också på kvinnans lott. Ladugårdssysslorna i övrigt hörde däremot männen till, liksom övriga sysslor inom jordbruket som sådd, utdikning, nyodling, röjning av åker och äng med mera. Så gott som samtliga inomhussysslor har dock knutits till den kvinnliga arbetsfären och övertrampen härvidlag har varit mycket få. Till de arbetsuppgifter som självklart och traditionellt tolkats som kvinnogöra, hör matlagning, städning, tvättning, konservering och så vidare. Även hemsömnadsarbetet räknades hit. Alla döttrarna ägnade sig däråt under en tid. I den mån bärplockning förekom var det också en uppgift för barn och kvinnor.

På samma sätt som inomhusarbetet ålades kvinnorna, var utomhusarbetet i skogen, vid sågen och för det mesta också inom jordbruket ålagt männen. Skogen och sågverket var manliga arbetsplatser och inte heller vid lådspikningen deltog någonsin annat än män och pojkar. Den yngste brodern på Bagegården började spika lådor vid 12-13 års ålder, medan den knappt tio år äldre brodern fick assistera fadern vid sågen redan i nioårsåldern. Kvarnen sköttes alltid av män, liksom naturligtvis körsloerna och flottningen i samband med virkesförsäljning.

Tillgången till arbetskraft var som regel god på Bagegården, särskilt som man i kritiska situationer kunnat förlita sig på släktingar i granngårdarna. Samarbetet dem emellan har varit väl utvecklat och tycks ha fungerat tillfredsställande. Vid slåttern kunde arbetsstyrkan uppgå till 30 personer, av vilka flertalet kom från småställena i omgivningen. Slätterhjälpens enda ersättning bestod i riklig undfägnad vid kaffet och matbordet. Arbetsfördelningen var här strängt reglerad och aldrig sågs en kvinna hålla i lien. Den oavlönade slätterhjälpen pågick fram till 1938, varefter man i långt högre grad än tidigare blev tvungen att leja arbetskraft. Ett annat arbete som krävde en kollektiv arbetsinsats var potatisupptagningen på hösten. Här fanns dock ingen genomförd arbetsfördelning mellan manfolk och kvinnfolk, utan båda könen deltog gemensamt i samtliga arbetsmoment.

Situationen förändras inte nämnvärt under 1900-talet och arbetsfördelningen på gården förblev sig i stora drag lik. Allt inomhusarbete sköts fortfarande av kvinnorna som också tar hand om mjölkningen och hjälper till utomhus vid slätter, skörd och potatisupptagning. Skogsarbete är alltjämt ett arbete för manfolk, liksom alla aktiviteter vid sågen och flertalet uppgifter inom jordbruket. Både slätterhjälpen och potatisplockningshjälpen är kraftigt nedbantad.

Skogslund

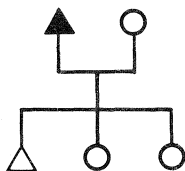
Först helt kort några ord om ställets förste ägare, om hans bakgrund och familjeförhållanden innan han tillsammans med hustru och barn, slog sig ned på Skogslund.

August Lorentson Hast var son till soldaten Lorens Hast och växte upp på ett torp i närheten, också detta tillhörande Morjhult Persgården. Efter moderns död emigrerade fadern och bröderna i olika omgångar till Amerika i början av 1880-talet. Den gamle soldaten var 71 år när han tillsammans med ett större sällskap

Figur 12. Hushållsstrukturen på Skogslund vid några olika tidpunkter mellan 1861 och 1945.

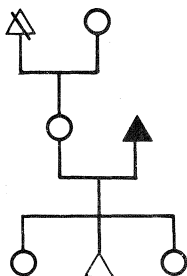
Källa: Husförhörslängder och mantalslängder.

1861

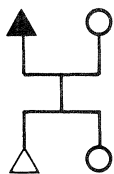
1885

Förpantningsägare August Lorensen Hast och hustrun Johanna Andersdotter har nyligen flyttat till Skogslund, som därförinnan var obebott. Makarna har en son och två döttrar.

1914

Johanna Andersdotter bor alljämt kvar på Skogslund efter makens död. Stället har nu friköpts av en dotter och måg, som nu står som ägare till gården. Dessa har två döttrar och en son som fortfarande är ganska unga.

△ = man
○ = kvinna
△ ⊗ = avliden
▲ ● = hushållsföreståndare

1945

Modern och den äldsta dottern är nu döda och kvar finns en liten kärnfamilj bestående av föräldrar och två barn.

följde efter sönerna 1882. Sammanlagt 13 personer emigrerade från Morjhult detta år. Kvar i familjen blev en efterbliven dotter och August, blivande förpantningsägare på Skogslund. Denne hade redan före familjens avresa lämnat hemmet och bodde tillsammans med hustru och barn under en tid på Svagåsen, liksom föräldrarhemmet ett torp under Morjhult Persgården. Familjen är redan fullständig när man flyttar till Skogslund och består av föräldrar, två döttrar och en son. Den äldsta dottern flyttar hemifrån och tar tjänst vid 16 års ålder, medan sonen lämnar hemmet först vid 23 år. Efter faderns död, strax före sekelskiftet, gifter sig yngsta dottern och övertar stället. Paret får så småningom tre barn och hushållet kommer som mest att bestå av sex personer, man och hustru, två döttrar, en son och mormor. Denna konstellation består fram till 1930-talet då först mormodern senare också en av döttrarna avlider. Senare följer ytterligare några avgångar genom dödsfall. Några anställda förekommer aldrig på Skogslund och den enkla kärnfamiljen utgör hela tiden den förhärskande hushållstypen.

Arbetsorganisationen på Skogslund har, till mycket stor del, fått sin prägel av att kvinnorna varit jämförelsevis fler än männen och att de senare arbetat utanför hemmet. Redan August Lorensen Hast hade på sin tid anställning utanför byn och vistades endast över helgerna i hemmet. Dennes måg arbetade som dagsverkare på ett par gårdar i Morjhult, men bodde hemma under nätterna, liksom senare även sonen. Ingen av de uppräknade har således sin arbetsplats förlagd till hemmet och belastningen på kvinnorna blev därför kraftigare än på andra håll. Huvudparten av allt jordbruksarbete tillföll dem och samma sak gäller bärplockningen som helt togs om hand av kvinnorna och barnen. På gamla dagar hjälpte också fadern till. Längre tillbaka, det vill säga omkring sekelskiftet och dessförinnan, omhändertogs också bärförsäljningen av kvinnorna. Att gå milslånga sträckor med tunga bärbördor på ryggen var kvinnogöra. Senare övertogs uppgiften av manliga bäruppköpare i trakten. Ett undantag var "Fina på Högåsen" som fortsatte sin hantering långt in på 1900-talet. Mellan 1916 när den första stickmaskinen lånades hem och fram till dess påsabilen började köra en bit in på 1920-talet, bar man också garner och färdigstickade arbeten mellan hemmet och förläggaren i Bollebygd. Färden gick genom skogen på upptrampade stigar och tog oftast en dag i anspråk. Dessa och liknande, mycket tunga arbetsuppgifter, var kvinnfolksgöra på Skogslund, men inte uteslutande här; särskilt när det gäller stickningen på småställena i omgivningen var det kvinnornas uppgift att lämna ifrån sig det färdiga arbetet och hämta nya garner med sig hem. Självklart hörde också allt hushållsarbete på Skogslund kvinnorna till, här liksom i alla hem.

2. Arbetsfördelningen

I Morjhult har vi kunnat skönja hur verksamheten inom somliga näringar varit bunden till ett bestämt kön och arbetsfördelningen strängare reglerad än inom andra områden där produktionen skedde oberoende av utövarns kön, ålder och samhällsposition. Går vi utanför detta begränsade område finner vi att förhållandena ofta, men långt ifrån alltid är likartade och att det ingenstans finns några

helt vattentäta skott. Inom alla verksamhetsområden stöter man på undantag från de regler som gäller i omgivningen. Ofta finns förklaringarna nära till hands medan sammanhangen andra gånger är mer komplicerade. Varför bryter man mot ett allmänt accepterat mönster? Kan man finna några mer generella förklaringar härtill eller annorlunda uttryckt, finns det kanske ett mönster även i avvikelserna?

Vem ska göra vad, när och i vilket sammanhang, är frågor som oftare måste aktualiseras i områden med ett mångsidigt och rikt sammansatt näringsliv. Undersökningsområdet bildar därför ett lämpligt laboratorium vid studiet av dessa frågor. Här finner vi exempel både på traditionell arbetsfördelning och på mera självständiga och avvikande ställningstaganden. Inom nästan samtliga näringsgrenar stöter man någonstans på undantag från ett gängse och mera traditionellt agerande. De flesta avstegen från den etablerade arbetsfördelningen ägde rum inom jordbruket medan olika former av hantverk och hemindustri ger intryck av att vara strängare reglerade. Även här finner vi dock att arbetet många gånger var tämligen obundet av restriktioner som band utövaren vid ett bestämt kön eller en viss social grupp.

Den maskinella hemstickningen är ett belysande exempel på en näringsgren som både kvinnor och män på många håll obehindrat kunde ägna sig åt. Sysselsättningen var relativt ny när den vann insteg i området och till följd härav obunden av normer och restriktioner som tvingar in verksamheten i bestämda banor. Samma förhållanden kom också att gälla lådtillverkningen längre fram.

När vi betraktar många av dessa yngre verksamheter ska vi också lägga märke till redskapens karaktär. Inom stickningen har vi att göra med maskiner i stället för de gamla strumpstickorna vilket sannolikt bidragit till att göra sysselsättningen mera attraktiv även för männen. Inom de flesta äldre, mer manuella och hantverksmässigt inriktade näringsgrenar inom den textila sektorn dominerade kvinnorna. ”I fördelningen av hemarbetarna på kön hade också förändringar inträtt. Under hemvävningens glansdagar var det ovanligt, att männen satt vid vävstolen, och de redovisade hemarbetarna var nästan uteslutande väverskor. Männen och barnen uppträdde som hjälparbetare vid rullning och spolning. I både stickning och sömnad kunde allt fler män sysselsättas. Redan arbetets karaktär och maskinernas storlek bidrog till denna förändring” (Sterner 1973:98).

Stickningen hade en mycket stark förankring i området och utövades inte endast i ekonomiskt svaga hushåll utan även på medelstora och lite större gårdar, som på Bagggården i Morjhult. Betraktar vi arbetsfördelningen inom hemstickningen totalt sett, i hela häradet och i hela dess utbredningsområde, det vill säga stora delar av Marks, Bollebygds och Kinds härad, visar dock den kvinnliga arbetskraften en mycket markant övervikt. Björn Sterner har genom att studera listor över arbetare inom hemstickningen hos olika förläggare i Sjuhäradsbygden, fått fram att man bland 3555 hemstickare endast finner 342 män (Sterner 1973:115). I verkligheten torde dock det manliga inslaget ha varit avsevärt mycket högre. Från förläggargårdar uppges att man som regel endast uppgav namnet på en person från varje hushåll, då vanligen en kvinna. Detta trots att karlarna ofta i lika hög utsträckning varit behjälpliga. Detta antyder att man trots allt betrak-

tade stickningen som en "kvinnlig" näring. Det starka manliga inslag som vi funnit inom hemstickningen i Morjhult torde däremot varit mera ovanligt. Överlag hade den manliga arbetsstyrkan inom hemstickningen en mycket stark ställning i Töllsjö, där denna på det hela taget visade en kraftigare koncentration än på de flesta andra håll. Hur förklarar man sådana skillnader mellan angränsande områden som i många avseenden har en tämligen homogen struktur? Låt oss göra ett försök att närma oss problemet genom att inledningsvis utgå från produktionsinriktningen i Töllsjö som i vissa avseenden skiljer sig rent allmänt från området i övrigt.

Jordbruket har alltid haft en svagare ställning i Töllsjö och övriga näringar, främst hemslöjd och hantverk, var starkare representerade och spelade en större roll än på andra håll i området. Många av dessa äldre näringsgrenar försvann senare än i Bollebygd och Björketorp och efter första världskrigets slut när förlagsstickningen gjorde sitt intåg var hantverket fortfarande levande men lönsamheten var låg och verksamheten hölls på sparlåga. Här fann vi en dold arbetskraftsreserv av manligt kön som välkomnade hemindustrin. Bristen på tätorter och dåliga kommunikationer i Töllsjö fördröjde och försvårade industrietableringar och hemindustrin upplevdes därför som ett bra alternativ. I Bosgårdstorp har vi ett exempel på hur det kunde se ut; de yngre familjemedlemmarna ägnar sig halvhjärtat åt de arbetsuppgifter som de övertagit från föräldrarna och som gav hushållet dess viktigaste inkomst, man knorrade över den dåliga lönsamheten och grep tveklöst den möjlighet som stickningen gav familjen. Ungdomarna lämnade hemmet sent, vilket annars knappast varit möjligt.

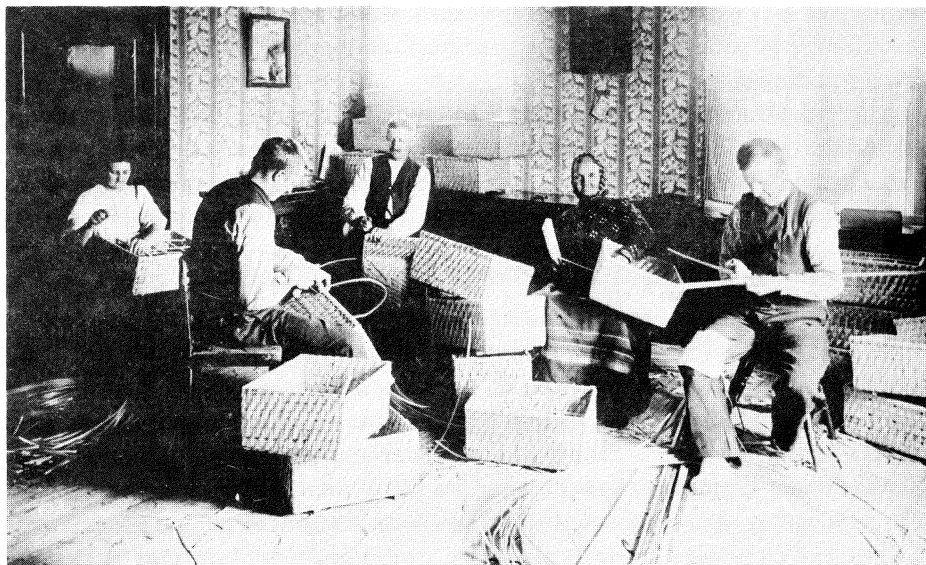
Sålunda kan vi förklara det starka manliga inslaget inom hemstickningen i Töllsjö med hänvisning till den ovanligt goda arbetskraftstillgång som förelåg i området vid tiden för näringens genombrott. Förklaringen gäller ett speciellt fall vid en bestämd tidpunkt men jag vill hävda att man också kan finna mer generella förklaringar till avvikelser av detta slag vilka i en eller annan form uppträder inom de allra flesta näringsgrenar.

Näringens ställning i området

Vi har kunnat konstatera att det manliga inslaget inom en i övrigt kvinnodominerad näringsgren som stickningen är mera markant i ett område som Töllsjö där verksamheten har en stark förankring. Förhåller det sig på samma sätt inom andra näringsgrenar där omständigheterna är likartade, det vill säga har näringens ställning, dess intensitet och omfattning i ett område någon betydelse för arbetsfördelningen?

Hemsömnadens utbredningsområde i Töllsjö avstannar några kilometer från socknens norra gräns, varefter följer ett mindre område där verksamheten knappast vunnit någon terräng alls (Sterners 1973:73). Området tillhör en utpräglad korgmakarbygd som sträcker sig utanför sockengränsen och har sitt starkaste fäste i Hedared i Vedens härad. Att sömnaden inte fått något fäste i korgmakarbygden beror sannolikt på att korgtillverkningen har en mycket fast ställning och att hela familjen, alltså även barnen kunde beredas arbete. Där sömnaden vinner insteg sker det bland de unga och det är mera sällsynt att äldre människor slår sig

på verksamheten. I korgmakarbygden är de flesta yngre människor alltsedan barndomen upptagna med korgflätningen, där de utgör en länk i den produktionskedja som familjen utgör. Näringen sysselsätter en överväldigande majoritet av hushållen i området och en fast organisation finns uppbyggd kring tillverkning och försäljning.

I Hedared ägnade sig nästan varje hushåll åt korgtillverkning som här sysselsatte både kvinnor och män. "Korgningen" ägde oftast rum inne i bostaden. Foto: Göteborgs Historiska museum 1919.

I den genuina korgbygden är både kvinnor och män sysselsatta med tillverkningen. Går vi däremot utanför detta område och söker oss längre söderut, till Bollebygds socken och till Björketorp, finner vi ett avvikande mönster. Enstaka korgmakare finns här utspridda över området men alla av manligt kön. Barnen hjälper till även här, men knappast i större utsträckning än inom andra näringar. (Man kan förklara den kvinnliga frånvaron genom att hänvisa till den besvärliga materialanskaffningen som alltid var förknippad med korgtillverkningen, men som vi har sett på Bosgårdstorp kan sådant arbete lika gärna skötas av någon utomstående).

Går vi vidare och betraktar sömnaden från samma perspektiv finner vi att det i Morjhult var uteslutande kvinnor som ägnade sig häråt. Arbetsfördelningen var i själva verket ganska strängt reglerad som vi har sett på Bosgårdstorp där man avstår från verksamheten trots att den skulle ha varit ett bra komplement till stickningen. Utanför Morjhult var reglerna likartade på de flesta håll. Sömnaden visar sällan samma starka koncentration som stickningen. Den vinner i allmänhet insteg först i slutet av 1920-talet och början av 30-talet och sysselsätter nästan uteslutande kvinnor. Den regel finns emellertid inte som saknar undantag, varför vi också kan finna platser, där motsatta förhållanden rådde. Ett sådant område är Hedegärde, i skogsbygden i Bollebygds sockens norra del. Här var sysselsätt-

ningen inom näringen hög och det manliga inslaget stort. I nästan varje hushåll var en eller flera medlemmar sysselsatta med sömnaden och produktionen var tidvis mycket omfattande. I många familjer i Hedegärde, ägnade sig samtliga söner åt hemsömnad.

Här har vi ytterligare ett exempel på att en hög institutionaliseringsgrad hos en näring influerar arbetsfördelningen i riktning mot en liberalare syn, där män gör intrång på en kvinnomarknad och vice versa. Könstriktionerna blir med andra ord mindre kännbara i ett område med stark näringsintegration där majoriteten av befolkningen får sin utkomst från samma källa. I Marks härad där den textila förlagsindustrin är som starkast är förhållandena likartade, i Mårdaklevs socken i Kinds härad är nästan alla, oberoende av kön upptagna med att "binda vanter" och i delar av Halland är männen lika väl förtrogna som kvinnorna med strumpstickning (Johansson 1974:13). Exempelen skulle kunna mångfaldigas.

Ekonomiska och sociala begränsningar

Ofta finner man att enstaka hushåll bryter mot ett i omgivningen vedertaget handlingamönster. Sådana avsteg är vanliga inom jordbruksnäringen och vi har sett hur man på Skogslund, liksom för övrigt också på flera andra mindre ställen i området, överlåter många tyngre arbetsuppgifter på kvinnor, sysslor som enligt ett traditionellt synsätt brukar betecknas som mansgöra. Det är lätt att förklara sådana undantag med hänsyn till praktiska och ekonomiska orsakssammanhang, däremot ställer man sig mera frågande inför andra former av agerande. Varför avstår man på Bosgårdstorp från att ägna sig åt hemsömnad trots att detta skulle innebära ett bra komplement till stickningen?

Antagligen har man på de flesta håll tämligen bestämda föreställningar om hur arbetsfördelningen bör vara utformad. Möjligheterna att realisera det eftersträvalde mönstret begränsas emellertid ofta av de ekonomiska och även arbetskraftsmässiga tillgångarna. Resurser saknas med andra ord för att man ska kunna upprätthålla den önskvärda arbetsorganisationen i alla hushåll och den ideala formen tillåts inte att utvecklas. Tvånget att överleva är alltid starkare än trycket från omgivningen men så långt det är möjligt rättar man sig efter det föreskrivna handlingsmönstret. På Bosgårdstorp finner man alternativa vägar att söka sin utkomst vilket man trots vissa förluster väljer för att slippa bryta mot traditionella värderingar. På Skogslund saknas däremot dessa möjligheter och här liksom på andra håll där arbetsfördelningen strider mot den gängse, är drivfjädern det primära målet att överleva.

Exempel på att karlar övertagit traditionellt kvinnliga arbetsuppgifter saknas inte men det motsatta förhållandet är vanligare.¹ Arbetsuppgifter vilka inte av ålder har tilldelats kvinnan, överläts trots detta åt henne om den ekonomiska situationen gör ett sådant handlande nödvändigt. Således har kvinnorna haft hand om avyttringen av vissa varugrupper, trots att försäljarens yrke som regel också är mannens (IFGH 5130 och 6097).

Försäljningen av möbler och laggkärl sköttes av karlar och bärgubbarna i grannsocknen Ödenäs var män (Ingeborn 1973). Kvinnliga knallar har alltid varit sällsynta och lanthandlarna som ofta uppträdde som förläggare var män, liksom

de verkliga förläggarna i textilbranschen. Som regel har det alltid varit mannens uppgift att avyttra de i hemmen framställda produkterna men när det verkligen knep grep även kvinnorna in (GMA 1032, IFGH 5130 och 6097). "Efter oxen företogs också mången färd till Alingsås och Borås, när det gällde att avyttra virke och hemslöjdsalster. Vid sådana tillfällen fingo mången gång även kvinnor tjänstgöra som kuskar" (Gammalt och nytt i Töllsjö 1955:43). Särskilt i ett område öster om Nedsjön, i de karga och mer otillgängliga delarna av Bollebygds härad, var det vanligt att kvinnorna hade hand om försäljningen (Sandklef 1973:79). "Här hemma gjorde de träslöjd och vispar som jag stod i Göteborg och sålde. Det var mest träskedar. Vi brukade vara flera i sällskap, när vi skulle till Göteborg. Vi stodo på det nuvarande Grönsakstorget och sålde våra slöjdsaker" (Borås Museum). Dessa färder skedde till fots och tog sällan mindre än en dag i anspråk, ofta gick man för övrigt nattetid för att hinna fram till morgonen då handeln kunde börja. Försäljning i hemmen förekom också, ännu så sent som på 1920-talet (GMA 1032). Långa vandringar till fots var ingenting ovanligt för kvinnorna i området.² Sådana färder har en fast tradition i stora delar av Sjuhäradsbygden och går tillbaka till 1700-talets slut då förläggarverksamheten på allvar kom igång. Allt sedan dess har kvinnor vandrat omkring på vägar och stigar i området, fram och tillbaka mellan hemmet och förläggaren, med sina vävbuntar på ryggen (Sockenkrönikan 1959:28). Hemvävningen upphörde som regel vid 1880-talets slut men fortsätter på sina håll långt in på detta sekel. "Fru Rydberg har gått otaliga gånger till Borås med sina vävbuntar på ryggen. Ibland gick man hemifrån vid 3—4-tiden för att vara framme på morgonen. Och vid de tider på året, då det gick för sig, gick kvinnorna barfota tills de kom nära stan, och då först drog de på sig skorna som det gällde att vara rädd om — man fick väva många dagar för att få ihop till vad ett par kängor kostade (Borås Tidning den 4/71956). Med stickningens intåg togs dessa vandringar åter upp och fortsatte ända till dess "påsabilen" övertog ansvaret vilket skedde omkring mitten av 1920-talet (sid 94).

Familjestrukturen och den ekonomiska situationen fungerade således ofta som begränsningar vilka gjorde det omöjligt för många hushåll att handla i enlighet med de värderingar som rådde i samhället, när det gällde arbetets organisation och fördelning mellan medlemmarna i den enskilda familjen. Begränsningarna tvingade fram nya arbetssituationer där kvinnorna övertog gängse manliga sysslor vilket vi har sett exempel på i samband med försäljning och inom jordbruket på många håll. Ekonomiskt mindre svaga hushåll, som exempelvis Baggegården, hade följaktligen större möjligheter att förverkliga det eftersträfvade idealet. Utanför jordbruket var situationen annorlunda, valmöjligheterna var större och endast sådana näringar vann insteg i området som lätt kunde anpassas till hushållets sammansättning. Därför kunde hemsovnaden inte få något fäste på Bosgårdstorp där majoriteten av familjemedlemmarna var pojkar. Inte heller skulle till exempel slevtillverkningen få någon större betydelse i en familj med övervägande kvinnliga medlemmar i en by som Morjhult.

Arbetsplatsen

Lådspikningen var en klart ”manlig” sysselsättning men drog under sina glansdagar på 1930- och 40-talet till sig en hel del kvinnor i vissa områden. Det är desto mer förvånande som tillverkningen ägde rum utanför själva bostaden. Detta kan till en del förklaras med hänvisning till att det här var frågan om en ny näring som saknade den belastning i form av traditionella könsrollsvärderingar som ofta äldre verksamhetsformer var behäftade med. Arbetslokalernas placering har vanligen ett mycket starkt inflytande över arbetsfördelningen inom olika näringar och bestämmer i hög grad utövarens kön. Utom lådtillverkningen finns det ingen, varken industri- eller hantverksnäring i området där kvinnorna lyckats göra sig gällande när verksamheten är förlagd till en från hemmet avskild arbetslokal. Däremot är de starkt representerade inom alla de näringsgrenar där arbetet är av den karaktären att det kan äga rum i hemmet. Det gäller förutom stickning och sömnadsarbete också bastbindning, korgflätning och i enstaka fall också skedtillverkning. Inom sådana skrymmande och stökiga verksamheter som möbeltillverkning, årtillverkning, träskomakeri och laggkärlstillverkning, där all produktion är förlagd till uthus eller särskilda verkstäder vid sidan av bostadshuset, är däremot männen huvudansvariga. Kvinnorna kan vara behjälpliga vid mindre kvalificerade moment inom till exempel möbeltillverkningen men något självständigt arbete är det aldrig tal om. Hennes huvudsakliga arbete var ägnat åt traditionellt kvinnliga sysslor i hushållet och med det textila hemarbetet. Bara i undantagsfall var hon med ute i snickarboden och då som hantlangare och enklare hjälpre. Ibland hjälper hon till med hyvlingen och i något fall omnämns hon för sitt arbete vid målningen eller poleringen av möblerna (GMA 5231). Däremot utförde kvinnan aldrig något arbete som krävde yrkesmässigt kunnande, baserat på färdigheter som hon aldrig fått tillfälle att förvärva eftersom hon redan som ung flicka fått sig tilldelad den husliga arbetsfären. Kvinnans huvudsakliga arbete var som handräckare åt mannen och endast ifall annan arbetskraft saknades. De anställdas antal både när det gäller snickarutbildad arbetskraft och jordbrukets tjänstefolk var dock betydligt högre inom möbeltillverkningen än inom till exempel korgmakeriet. Detta bidrog naturligtvis också till att upprätthålla en arbetsfördelning baserad på könstillhörighet.

Arbetsplatsens lokalisering påverkade således i mycket hög grad arbetsfördelningen inom olika näringar i området. Arbetslokalerna var i sin tur ett resultat av arbetsuppgifternas karaktär, genom att smutsiga och utrymmeskrävande näringar förlades utanför hemmet medan på motsvarande sätt renliga och mindre skrymmande verksamheter vanligen ägde rum i bostaden. Det har hänt att näringar som stickning och korgflätning vilka eljest brukade utövas inne i bostaden, förlades till ”lillstugan” eller uthuset, men i sådana fall kan man alltid vara säker på att finna en karl vid arbetet.

Arbetslokalernas läge influerade arbetsfördelningen även inom sådana näringsgrenar som varit begränsade till vissa platser, där de i gengäld haft en mycket stark förankring och därför enligt en tidigare framförd tanke borde varit underkastade samma regler som gäller för andra verksamheter under liknande

*Mjölknigen är traditionellt ett kvinnogöra, trots att arbetet är förlagt utanför själva bostadshuset. Även här har dock männen gripit in om det varit nödvändigt.
Foto: Göteborgs Historiska Museum, 1921.*

betingelser, det vill säga haft en arbetsfördelning kännetecknad av en utjämnad könsdifferentiering. De flesta teorier har emellertid sina begränsningar och det torde vara omöjligt att finna någon slags överordnad styrmekanism som bestämmer arbetsfördelningen vid alla tillfällen och i alla situationer. Däremot kan man alltid peka på tendenser som visar den ungefärliga graden av sannolikhet för att man ska uppträda på det ena eller andra sättet i en given situation. Vi har kunnat konstatera att könsbarriärer inom många näringsgrenar tenderar att utplånas ifall verksamheten blir mycket väl integrerad i ett område, det vill säga blir så betydelsefull att nästan varje hushåll får en väsentlig del av sina inkomster härifrån. Är arbetet däremot av den karaktären att det inte kan utövas i hemmet hjälper det inte att ovan nämnda krav uppfylls, verksamheten blir i sådana fall en avgränsat "manlig" sysselsättning. Detta kommer klart till uttryck inom bland annat möbeltillverkningen som är mycket starkt koncentrerad till vissa tillverkningscentra i Bollebygds socken men som aldrig gått samma utveckling till mötes som sömnaden, stickningen, korgtillverkningen med flera arbeten.

3. Arbetsorganisationen

Vi har funnit att hushållet vars ekonomiska funktion var långt större än idag, oftast var den centrala enheten i arbetslivet. Den prekära ekonomiska situationen

i många hushåll tenderade i vissa fall att ytterligare stärka dess ställning som produktionsenhet. Sammanhållningen inom gruppen, som arbetsenhet betraktad, hade en avgörande betydelse för hemmets fortsatta existens och ledde ofta till en mer praktisk än traditionell fördelning av arbetet. Inte sällan förekom en viss gradering av arbetsmomenten. Inom korg- och bastillverkningen var det vanligt att männen släpade hem råmaterialet och kvinnorna flätade, även om den senare sysslan inte enbart var förbehållen dem. I något fall uppges barnen företrädesvis ha flätat bottnarna men även här har förhållandena varierat. I somliga gårdar har familjestrukturen haft ett mera påtagligt inflytande över näringsmönstrets utformning. I Assarsgården i Morjhult bodde byns största tillverkare av träskedar under 1900-talets första decennier. Här finner vi ett annat exempel på en rationell fördelning av arbetet. Samtliga sex söner ägnade sig tillsammans med fadern åt träslavtillverkning vid sidan av ett litet jordbruk på 2,5 ha, några kor, en gris och lite höns. Här har man utvecklat framställningen enligt en modern löpandeband-princip där slevämnet gått från hand till hand. Rationaliseringen av arbetet, har gjort en helhjärtad satsning på en enskild näringsgren, ekonomiskt fördelaktig, vilket i sin tur lett till en radikal nedskärning av övriga stödnäringar. En av sönerna har lämnat följande redogörelse över arbetet i hemmet:

På en lång bänk i lillstugan satt man uppradade och täljde, aldrig mer än sex åt gången, mer fick inte plats i stugan. Förste man i raden högg till ämnet med en yxa och formade det. Härefter grovhögg fadern som satt nästintill, varefter ämnet överlämnades till nästa man som ”grävde ur det med ett skeajärn”, varefter det fick torka, antingen så att man knöt upp ett antal skedar på ett band som hängdes upp någonstans, vanligen i spisspjället, eller också radades skedämnen upp i den öppna, renrakade spisen. Nästa man i ledet hade alltid ett redan färdigtorkat lager att börja arbeta med. Denne gröpte ånyo ut dem med skedjernet för att få fram den vita färgen. Det färskas virket hade en gulaktig färg som skeden i färdigt skick inte fick ha. På skedens utsida putsades med en skalekniv (påminner om en bandkniv). Nästa man tog bort det grova på skaftet med en spånhyvel varefter han putsade till med skalekniven. Ju bättre man hyvlade desto mindre behövde man använda kniven. Vid skaftandan var det lite svårt att komma till med hyveln och här gick det ofta bättre med kniv. På skedbladets baksida drog man korta, karvliknande tag med kniven. Slutligen putsade siste man skaftet med baksidan av kniven varefter skeden finputsades med sandpapper.

En mångdubbling av arbetsinsatsen (i paritet med antalet arbetsföra män i familjen), där tillverkningen sker på traditionell, hantverksmässig väg, det vill säga där den enskilde individen själv står för samtliga arbetsmoment fram till den slutgiltiga produkten, skulle inte medföra en motsvarande ökning av produktionen (jfr Nash 1961:188). Den rationella framställningen medförde att kapaciteten ökade och tillvägagångssättet var möjligt därför att antalet familjemedlemmar av rätt kön var tillräckligt högt. Kvinnorna i Morjhult ägnade sig inte åt träslavtillverkning. En på likartat sätt rationaliserad arbetsfördelning är naturligtvis inte möjlig inom alla näringsgrenar. Inom hemstickningen och även dussinsömnaden var möjligheterna att rationellt fördela arbetet begränsade. Med ett eventuellt tillskott av de arbetsföra familjemedlemmarnas antal, skedde endast en motsvarande ökning av antalet maskiner. Familjens framträdande plats som produktionsenhet får emellertid inte skymma blicken för att det även fanns andra verksamma relationer inom arbetslivet. Familjen var inte alltid den centrala enheten och sekundära gruppbildningar spelade många gånger en betydelsefull roll.

Mellan hushållen fanns otaliga länkar, vars existens i hög grad bidrog till att prägla näringslivet.

I vilken utsträckning och i vilka avseenden kan komplexiteten i näringsmönstret ha satt sin prägel på den sociala organisationen i området? På sätt och vis kan man naturligtvis säga att de kontakter som här knöts var av precis samma karaktär som överallt annars. Inom de allra flesta hantverks- och hemslöjdsgränar i nyare tid, har produktion och försäljning gått skilda vägar varför ekonomiska relationer med nödvändighet etablerats utanför hemmet. De kontakter som knöts i anslutning till jordbruket var också i stort sett desamma som på andra håll. Det är ytterligt vanligt att småställen lånar dragare i utbyte mot dagsverken och att större jordbruk drar till sig extra folk under säsongtoppar. Ett likartat handlingsmönster återfinns man på många håll i landet. Skillnaderna torde snarare ligga i omfattningen av de relationer man har till omgivningen. Det ekonomiska nätverket måste helt naturligt bli mycket tätare än i områden med ett mera ensidigt inriktat näringsliv. Lägg bara märke till hur ett litet ställe som Bosgårdstorp faktiskt har utvecklat en tämligen hög grad av marknadsekonomi och skapat en hel mängd kanaler som leder utåt mot kontaktpunkter både i och utanför byn. Först och främst inom jordbruket där man har ett stort antal relationer av olika karaktär med många gårdar i omgivningen. Dels lånar man ut sin egen arbetskraft under vissa hektiska perioder som slåtter och potatisupptagning; sådant arbete ger ingen egentlig ekonomisk vinning för det egna hushållet utan utgör snarare ett led i en slags allmän anda av samanhållande gemenskap som finns i byn. Dels arbetar man också mot utbyte av gentjänster som man senare kan komma att behöva, till exempel lån av dragare vid plöjningsarbetet på gården. Genom bärplockningen knyts andra band med gårdar i byn, dels genom upplåtelse av bärmarker och dels med uppköpare som tar hand om den vidare hanteringen av bären. Vidare gav hemstickningen upphov till nya relationer, för det första med förläggare i staden och för det andra också med flickorna i granngården som sydde ihop tröjorna innan de gick tillbaka till förläggaren. Genom bastbindningen var man bekant med Samuel från Ödenäs och med Eliasson som var kombinerad lanthandlare och uppköpare. Vidare utnyttjade man en släkting i Göteborg vid avyttringen av de alster som träslöjden frambringade och slutligen även Carnegies porterbryggeri som tog hand om ytterligare en del av produktionen.

Jordbruket är den enhet där familjen som arbetsenhet har den största betydelse, samtidigt som beroendet av relationer, utanför det egna hushållet, är större än inom andra näringsgränar. I Baggegården har vi ett exempel där släktingar spelar en avgörande roll vid sidan av grannrelationerna, som utgör ett viktigt inslag inom nästan all jordbruksrörelse. Mycket få jordbruk kan agera helt självständigt i sitt förhållande till omgivningen. Gårdens storlek avgjorde ofta arten och omfattningen av beroendet och ju större gården var, ju fler personliga kontakter måste som regel knytas utanför familjen. Det nät av relationer som omger en större gård är periodiskt betingat och är som störst under sommarmånaderna, i anslutning till slåttarn och andra tillfälliga toppar i arbetscykeln. På småställena är kontakterna av en annan karaktär och har inte samma omfattning. Den egna

arbetskraften lånas i stor utsträckning ut till gårdarna i omgivningen, medan man för de egna jordbrukets del inte kräver samma gentjänster. Framför allt dragare och någon gång även redskap ingår som en viktig del i det tjänsteutbyte som äger rum mellan torpet och gården. Mellan Baggegården å ena sidan och Bosgårdstorp och Skogslund å den andra framträder dessa skillnader ganska markant.

Hantverk och hemindustri är mera fristående och oberoende verksamheter än jordbruket och kontakterna utåt är färre men vanliga i samband med avyttringen av produkterna där mellanhänder i ganska stor utsträckning brukar träda emellan. Av naturliga skäl var inte längre familjen eller hushållet den centrala enheten vid försäljning, i stället träder nu andra samarbetsrelationer in. Korgarbeten, skedar, slevar, vispar och laggkärl avyttrades i stor utsträckning genom mellanhänder, först och främst lanthandlare, men också genom rena slöjdhandlare. Möbler däremot liksom större laggkärl såldes för det mesta direkt till kunderna via marknader men också här träder uppköpare i stor utsträckning in under 1900-talet. Fisklådor avyttrades genom en ekonomisk intresseorganisation och skog och även förädlat virke såldes för det mesta till upphandlare. Vid de långa försäljningsresorna som var vanliga före järnvägens tid, slog sig ofta flera hantverkare samman under färderna till marknaderna och städernas torgdagar (Sockenkrönikan 1959:28). Många minns ännu när vägarna var fulla i slutet av veckan med foror på väg till staden (GMA 5232, EU 44258, Borås Tidning den 20/11 1956). Även sedan järnvägen öppnats gick man ofta samman för att gemensamt hyra vagnar för transporten (GMA 5431). Också inom bärplockningen tillhörde produktion och handel två skilda verksamhetsfält.

Skogsarbete och flottning är andra områden inom arbetslivet där hushållet som produktionsenhet fått stå tillbaka för sekundära grupper. Särskilt flottningen hade ett intensivt och välutvecklat lagarbete. "När flottningen stod i sitt flor kom det folk från alla håll och ville vara med och arbeta. Som regel höll sig personalstyrkan vid åtta à tio man, men ibland var det en 25, ja ända upp till 30 man som höll på med flottningen (Borås Tidning den 30/11 1962). Skogsarbetet var ett lönearbete som lejdes ut av ägaren eller uppköparen till skogen. Vanligen åtog sig "körare" vilka till nästan uteslutande del bestod av självägande bönder som hade tillgång till häst, både huggning och utdrivning för en bestämd summa varefter huggningen lejdes ut till småbönder och torpare medan man själv tog hand om körningen.

Ett sammansatt näringsmönster skapar vanligen fler kontakter, framför allt av ekonomisk karaktär, men också av mera personlig art. Beroendet av omgivningen ökar således emedan det uppstår många fler situationer då individen eller hushållet ensamma är otillräckliga vid utförandet av samtliga de arbetsmoment som förekommer inom en näringsgren.

4. Socialisation

De faktorer som reglerar arbetsfördelningen och arbetslagets sammansättning är till stor del beroende av lokala förutsättningar, men givetvis också av mer all-

mängiltiga faktorer såsom svårighetsgrad och den fysiska styrka som krävs vid utförandet av vissa arbetsuppgifter. Så betraktas det som självklart att inte tilldelna barnen mer komplicerade arbetsmoment. I vilken utsträckning dessa bidrog till familjens försörjning varierade mycket från fall till fall. Den gradvisa och tämligen långvariga inlärningsprocess som föregick varje självständig arbetsinsats tillhör etnologins mera försummade forskningsområden. Hur det gick till att inlemma barnen i förvärvslivet, är det problem vi här ställs inför.

Den ålder vid vilken barnen började delta med enklare uppgifter skiftade från familj till familj men i ännu högre grad mellan olika näringar. Yrkesutbildning via skolor saknades men däremot anordnade länets hushållningssällskap vid ett par tillfällen kurser i möbeltillverkning (Hushålln.säll. kvartalsskrift 1900:39, Länsmansrapp. 1886-90). Dessa torde dock ha varit av underordnad betydelse. I vanliga fall hade utbildningen aldrig karaktären av instruktiv inläring, typ skolundervisning, utan byggde på imitation och deltagande i arbetet. Tillrättavisning var ett viktigt led i inlärningsprocessen. Utbildningen var informell och skedde gradvis och tämligen obemärkt. Få är riktigt på det klara med hur kunskaperna förmedlats och den yrkeskunnskap man besitter upplevs i regel som självklar. Varje individ tillägnar sig en mängd färdigheter genom att växa upp i en familj eller någon annan form av samhällslig gemenskap. De kunskaper och den yrkesfärdighet som gradvis och oundvikligt inhämtas under uppväxten, ingår som ett led i inläringen som är en del av livet (jfr Nash 1961:219).

Inläring genom imitation, tillrättavisning och deltagande i arbetet var naturligtvis i än högre grad en metod som tillämpades inom de näringsgrenar som utövades i hemmet, såsom inom bast- och korgtillverkningen där arbetet ägde rum inne i stugan. Kunskapsinhämtandet var oundvikligt och automatiskt och barnen deltog även i de lägre åldrarna. Allt yrkeskunnande som fanns i familjen överfördes till den yngre generationen som efter hand utvecklades till mångkunniga och vanligen ekonomiskt välanpassade individer. I något fall har undervisning dock förmedlats på traditionellt vis av en yrkeskunnig vuxen. ”Pappa va laggare så dä yrket kan jag också. Men jag lärde mek å binna å en främmande kvinna, sum då bodde i sockna. Ho va å lärde oss barn ett par dar, så sen bann vi kassar å matter å mjärdar” (NM 44272). Citatet låter antyda att man ansåg bastbindningen särskilt lämpad just för barn men sannolikt har ovannämnda typ av yrkesutbildning varit mindre vanlig och barnarbetet mest utpräglat i de hem där näringen utövades av familjen i sin helhet.

Barnens arbete fördelades inte efter kön på samma sätt som de vuxnas. Vi kan emellertid spåra en tendens till att gossarna i större utsträckning än flickorna deltog i sådant arbete som var förlagt utanför hemmet. Det finns inga exempel på att flickorna följt med sina fäder till arbetet i skogen vilket pojkar ofta gjorde, många gånger i ganska tidig ålder (Sjuhäradsbygdens Tidning den 1/5 1956, Borås Tidning den 20/11 1956). Det var också vanligare att söner deltog med enklare göromål inom till exempel möbeltillverkningen som försiggick i en särskild byggnad på gården. Det gradvisa, nästan omärkliga kunskapsinhämtandet som ofta utmärkte yrkesutbildningen framträdde särskilt klart inom de mer krävande och specialiserade näringsgrenarna. Här brukade barnen fungera som hantlanga-

re och enklare hjälpreda. De var alltid närvarande och deltog utan att ändå utföra något som hade med den egentliga produktionen att göra.

Ett dokument från en "laggestuva", berättaren född år 1855:

"Vad som var mest besvärligt var belysningen. Visserligen brände det ju i spisen hela kvällarna, men det kunde icke så lysa att det räckte till för noggrant arbete och därför måste den uppfyllas på annat sätt — genom att lysa med stickor, kluvna av furuträ, och det var mitt sorgligaste minne att behöva sköta denna syssla, ty jag blev så sömning. Visserligen fanns det ju alltid en "vallpajk" till hjälp, men räckte ej alltid till, kanske han behövdes för hjälp med oxhyvlingen eller dylikt. En lysekärring med trappavsats att föra upp och ned fanns ju, men den var så besvärlig att sköta, så det var endast i nödfall, då man var ensam, som den användes. Att sköta stickklyvningen var inte lite arbete med, ty det var inte nog med "laggestuvan", fruntimren uppe i sin stuga behövde också lyse då de skulle spina sina blånor" (Borås Museum).

Efter denna, ska vi kalla det gesälltid som hjälpreda och alltiallo, skedde den egentliga debuten som snickare, vanligen vid 15—16 års ålder. Tidpunkten varierade, delvis beroende på var utbildningen ägde rum. Gick yrket i arv, det vill säga skedde inläringen i hemmet, började man som regel tidigare. "Själv var jag en 12-13 år när jag började lära mig göra stolar. Det hände ibland att jag fick stanna hemma från skolan för att hyvla virke" (Borås Tidning den 23/11 1922). Som en av orsakerna till den höga frånvaron i skolan, anförde också skolläraren i Bollebygd C.J. Mellander i början av 1860-talet det faktum att föräldrarna utnyttjade barnen till förvärvsarbete i hemmet och vid handelsresor (Mellander 1871/1965:72). Inom bastbindningen och korgtillverkningen skedde debuten i arbetslivet som regel långt före skoltiden (Borås Tidning den 20/3 1958, Ingeborn 1969:17).

Det har också förekommit att de yngre familjemedlemmarna ägnat sig åt mer självständiga och fristående verksamheter, bland vilka vispbindningen hört till en av de mera omfattande. Visparna gjordes av björk- och enekvistar som man skar eller plockade i skogen utan hänsyn till markägaren. Grenarna skalades av, jämnades till och bands sedan samman. Tillverkningen var enkel och en vanlig kniv var det enda redskap som behövdes. Det är svårt att få ett grepp om visptillverkningen eftersom den inte räknats som ett hantverk i egentlig mening. Vid ett tillfälle uppges visplagret hos Eliassons ha uppgått till 5000 dussin (Berg 1964:17). Sannolikt har frånvaron av ett mer påkostat redskapsbestånd, liksom den enkla tillverkningsprocessen och den ringa materialåtgången, befrämjat en rekrytering bland människor i låg social position. Detta kan också ha förstärkt verksamhetens ringa anseende i förhållande till hanteringar som kräver större yrkesskicklighet. Vid sidan av visptillverkningen hör också bärplockningen till de områden där barnen gjorde den största insatsen.

Bakom varje föremål framställt av en yrkesskicklig hantverkare, ligger ett gediget kunnande, resultatet av en långvarig inlärningsprocess. Vi uppfattar det närmast som självklart att all yrkesutövning och speciellt hantverksyrket, alltid måste föregås av någon form av utbildning. Däremot förbiser vi ofta den mycket väl utvecklade insikt i materialkännedom som ligger till grund för all hantverksutövning och alldeles särskilt trähantverket. Denna typ av kunskaper är ofta starkt lokalbunden och växlar från trakt till trakt beroende på områdets förut-

sättningar och de näringsformer som man framför andra är fokuserad på (Nils-son 1966:46, Peesch). Den speciella och delvis komplicerade och mycket omfattande kategori av kunskaper som kännedomen om de olika träslagen omfattar, torde i ännu högre grad än det direkta yrkeskunnandet ha bibringats hantverkaren gradvis under en lång inlärningsperiod och varje slöjdare besitter en kunskapsfond i ämnet av oant slag. Denna kunskap innefattar all möjlig kännedom om de skilda träslagens olika egenskaper. Att björk drar till sig vatten, att tall lämnar smak och att al och asp är lätta träslag som passar bäst till träskor, men att den senare gärna vill spricka. Att friväxt gran som växer vid myrar passar bäst till mattor och sillakassar och att fallfur är lättare och segare än björk (IFGH 6688). Att laggkärl vanligen tillverkas av fur men att banden göres av granvidjor (Borås Tidning den 20/11 1956). Redan på trädets växt i skogen kan korgmakaren se om det duger till korgämnen. ”Så skola till exempel barkflaken på fur sitta rakt över varandra för att trädet ska kunna användas, i annat fall ej. På gran rättar man sig dels efter flaken, som böra sitta rakt över varandra, dels på svällningarna från rötterna. Gå dessa svällningar rakt uppåt eller eventuellt medsols är ämnet användbart, men går de motsols kan trädet ej användas” (GMA 986).

Dessa kunskaper baserade på livslång erfarenhet fick man till skänks genom att växa upp i skogsbygden med hantverket inpå sig. Redan vispbindingen som barnet ägnade sig åt krävde hänsynstagande vid materialanskaffningen; bäst var enris eller björk och helst när björken savade för då gick det lätt att dra av barken (Västgöta-Demokraten den 8/12 1937). Man tillbringade mycket tid i skogen, vid bärplockning, vid handräckning under skogsarbetet, sökande efter betande boskap och på väg till skolan eller till utombys vänner och släktingar. Genvägarna över skogen var vanliga och de upptrampade stigarna många. Dessa vistelser ute i markerna under barndomen och uppväxttiden öppnade ögonen för det enskilda trädets inneboende möjligheter och efter hand utvecklades en initierad kännedom om skogen som man finner väl utbredd bland gemene man i området. Att på rak arm värdera en trädstam till dess rätta belopp var en självklar tillgång hos en övervägande del av områdets manliga invånare. Domböckerna är fulla av vardagsnära detaljer, exempel på en erfarenhetsvärld, specifik för människorna här. Soldaten Olaus Stenberg vittnar vid sommaringet 1890 i ett tämligen ordinärt mål om olaga avverkning.

”En dag sistlidne höst, iakttog vittnet, att i kärandens skog fanns en med mossa övertäckt stubbe efter ett bortfört sågtimmerträd av furu värt på rot minst två kr samt att barr och ris av furu låg på en i samma skog varande väg, som endast leder till svarandens bostad. På morgonen den 27 nästlidne december, då vittnet var stadd på vandring i kärandens skog, såg vittnet att svaranden på något stånd från vittnet var i samma skog sysselsatt med att söndersåga i bitar ett nedfällt sågtimmerträd av furu, medelstort och på rot värt en kr, när vittnet hunnit närmare stället, bemärkte vittnet, att svaranden gick därifrån bärande ett 6 à 7 fot långt stycke av sistnämnda trädstam och att vid samma träds stubbe, som var alldeles färsk, låg kvar tre liknande stycken av samma trädstam, vilka senare stycken några dagar därefter blivit bortförda enligt vad vittnet bemärkt”.

Samma goda iakttagelseförmåga stöter man ofta på i rättegångsprotokollen (se bla vintertinget 1892 och 1893). Detaljriekedomen, den insiktsfulla kännedomen om virkesslag, mått och priser, vittnar om besittningen av ett kunskapsstoff långt utöver det vanliga.

Utbildning och uppfostran utgjorde viktiga led i individens utveckling och mångsidigheten var en av de viktigaste förutsättningarna för den ekonomiska anpassningen. Det yrkeskunnande föräldrarna besatt, tillägnade sig efter hand också barnen, även om de som vuxna kom att välja andra vägar. Under 1900-talet stöter vi på allt fler fall där ungdomarna överger en utstakad väg som snickare eller slöjdare för att i stället ägna sig åt något helt annat. De kunskaper man förvärvat i unga år kunde likväl aktiveras när som helst senare i livet, ett förhållande som gjorde hantverket särskilt lämpat att passa in i den flexibla hushålls-ekonomi som utmärkte området. Så återupptog man på Skogslund en gammal färdighet i bastbindning när inkomsterna tillfälligt sinade och under 1930-talets krisår levde slöjdandet åter upp i många hem, en möjlighet som varit utesluten utan det latenta kunskapskapital som på de flesta håll fanns lagrat (jfr Levander 1944:164).

Helt nya näringar vann mera sällan insteg hos den vuxna generationen som ihärdigt höll fast vid sina sedan ungdomen förvärvade färdigheter. Många äldre hantverk upphörde slutgiltigt först genom ett generationsskifte och det blev ungdomen som kom att introducera stickning, hemsömnad och i någon mån även lådspikningen, medan de äldre höll stånd mot nya inflytanden.

5. Årscykeln

Ju mer sammansatt och ju mindre specialiserat näringslivet i ett samhälle är, desto högre är som regel periodiciteten inom arbetslivet och desto större är beroendet av naturårets växlingar. Undersökningsområdet med sitt komplexa näringsmönster har följaktligen ett tämligen rikt omväxlande arbetsår där variationerna i det ekonomiska livet är stora.

*Många sysslor, särskilt inom jordbruket, var strängt årstidsbundna. Härigenom påverkade de även andra näringsgrenar som i sig var helt oberoende av årstidernas växlingar.
Foto: Göteborgs Historiska Museum, 1921.*

Det är ganska självklart att naturgeografiska förhållanden och årstidernas växlingar hade större betydelse vid utövandet av många verksamheter i ett område där jordbruk och boskapsskötsel ingick som en oskiljaktlig del i näringsmönstret. Framför allt genom att jordbruket faktiskt styr många aktiviteter på så sätt att dessa kom att utövas vid de tidpunkter då jordbruket krävde mindre uppmärksamhet. På det hela taget reglerades hantverket i stor utsträckning av bärplockningen och jordbruket, två näringar vilka i allmänhet avbröt ett mera intensivt utövande av hantverket, vilket sommartid kom att sysselsätta färre familjemedlemmar, vanligen på morgnarna innan utarbetet började och på kvällarna efter detta arbetes slut. Således kom de allra flesta näringsgrenar i området att utövas vid bestämda tidpunkter i årscykeln, även om naturårets växlingar i sig saknade betydelse för den enskilda näringen. Vid sidan av jordbruk och bärplockning fanns emellertid även andra verksamheter vilkas beroende av naturåret var mera direkt. Det gäller framför allt sådana sysslor som på ett eller annat sätt varit knutna till skogs- och virkeshantering. I likhet med jordbruket hade även dessa näringsgrenar ett påtagligt inflytande över arbetsårets utformning. Å andra sidan kunde ett arbete som stickningen verka återhållande på nästan samtliga övriga sysselsättningar. Hemstickningen gav en löpande inkomst och gjorde hushållen mindre beroende av såväl jordbruket som övriga stödnäringar. Man fick härigenom tillgång till mera regelbundna arbetsinkomster och verksamheten gav delvis arbetsåret ett nytt förlopp.

Genom diagram som baserar sig på några enskilda hushålls arbetsliv, kan vi åskådliggöra hur olika förvärvskällor växlar inbördes och ständigt sinsemellan avlöser varandra i den kretsgång som arbetsåret utgör. För enkelhetens skull väljer jag de tre Morjhultshushållen vars bakgrund vi nu är ganska väl förtrogna med. Båda de uppställningar som följer nedan visar årscykeln så som den utformades under större delen av 1920-talet.

Årscykel på Bosgårdstorp:

	Jan	Feb	Mars	Apr	Maj	Jun	Jul	Aug	Sep	Okt	Nov	Dec
Slevtillverkning												
Bastflätning												
Försäljning												
Bärplockning												
Stickning												
Jordbruk-övrigt												

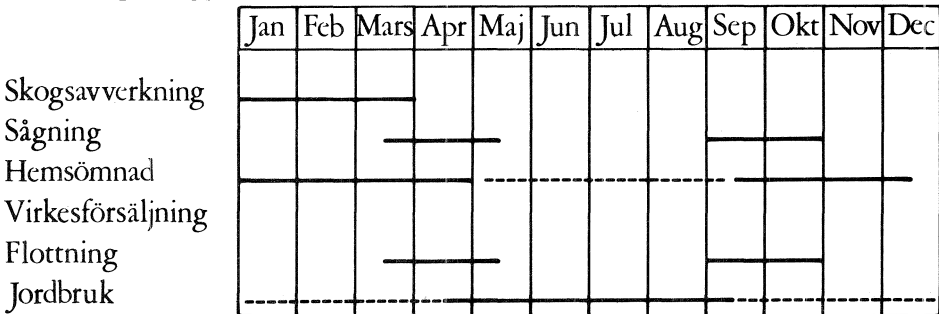
Figur 13

En schematisk uppställning enligt ovanstående mönster, avser att ge en översiktlig och låt vara summarisk bild av arbetets årscykel så som den tidvis har förlöpt. Det är emellertid viktigt att betona att uppställningen inte får tas helt ad notam. De till synes fasta och klart avgränsade säsongväxlingarna är i själva verket vaga och högst skiftande. Vissa näringar ägnade man mera energi vissa år än

andra och särskilt sådana sysslor som är bundna till naturåret och årstidernas växlingar.

Stickningen utövades tämligen regelbundet, utan längre avbrott året om. Tog leveransen av garner slut, vilket tillfälligtvis kunde inträffa, hjälpte man modern med bastflätningen. Låg även denna sysselsättning nere, kanske för att Samuel som skar basten inte kom, så ägnade man sig åt att bryta sten, ett evighetsarbete på Bosgårdstorp där marken var svårbearbetad och kraftigt stenbunden. Garnhämtning och avlämning på fabriken tog också mycket tid i anspråk innan stickebilen började köra, liksom naturligtvis faderns marknadsresor. Under beteckningen jordbruk ryms en mängd olika sysslor vilka var för sig står i en ständig växelverkan med andra näringar. Under slättertid ställer alla upp och varje annan syssla får stå tillbaka, detsamma gäller vid potatisupptagningen. Vad beträffar jordbruket gäller för övrigt att härmed inte blott avses den egna gårdens, vilket bara tar en ringa tid i anspråk, utan framför allt det arbete man lägger ned hos andra i byn. Smärre och helt oregelbundna avbrott i yrkesverksamheten som då och då inträffar, kan inte utläsas av uppställningen. Exempel på sådana är när fabriken inte levererar nya garner eller när bastgubben inte kommer. En syssla som att bryta sten, med vilken man ofta fyllde ut tillfälliga dödpunkter, kan heller inte utläsas av bilden ovan. Inte heller det skogsarbete som tillfälligtvis utföres åt andra i omgivningen.

Årscykel på Baggegården:

Figur 14

Samma problem som alltid uppstår vid försök till rekonstruktion av arbetsårets förlopp, gäller även här och samma förbehåll som i föregående exempel måste också här göras. Säsongväxlingarna är inte alls så markerade som diagrammet ovan låter antyda. Dessutom kan de växla från år till år.

Liksom i föregående exempel speglar diagrammet gårdens aktiviteter under 1920-talet. Redan i början av 1930-talet ändras mönstret radikalt. Man skaffar sig motorsåg och lådtillverkningens guldålder börjar. Produktionen var som regel intensiv under större delen av året och verksamheten fick naturligt nog ett stort inflytande över gårdens övriga näringar. Med inköpet av den nya sågen upphörde också sågarbetets säsongbundenhet, man var inte längre beroende av vattentillgången. Under 1930-talet övergick man också mera konsekvent till virkesfrakter med bil och härmed upphörde flottningen att spela någon mer betydande roll.

Klart årstidsbunden är hela den grupp av aktiviteter som är knuten till skogen, dess avverkning, bearbetning och slutliga avyttring. Nästan all avverkning ägde rum under vinterhalvåret, då skogarna var framkomliga. Vanligen började arbetet strax efter jul och pågick fram till snösmältningen. Härefter tog sågningen av det avverkade virket vid. Det var nödvändigt att passa på då vattentillgången var god. Trots att man alltid tvingades stämma i ån blev det ofta ont om vatten framåt sommaren. Också flottningen var beroende av vattentillgången och liksom sågningen förlagd till vår och höst. Under sommaren lät man virket torka för att till hösten återuppta sågningen och härefter försäljningen av de bearbetade virket. Parallellt med sågen utnyttjades också kvarnen i Henå som drevs med samma turbin och därför också var bunden till de tider då vattenståndet var högt. Kapaciteten var dock inte tillräcklig för att båda skulle utnyttjas samtidigt varför kvarnen ofta var igång nattetid.

Hemsömnadsarbetet var inte direkt årstidsbundet och utövades under större delen av året men påverkades förutom av hushållsarbetet också av sådana uppgifter inom jordbruket som potatissättning, potatisupptagning, slåtter och skörd. Trots sin marginella ställning sysselsatte ändå jordbruket hushållets medlemmar under större delen av sommaren. Redan i maj började vårarbetet med rójning av åkrar och ängar, med potatissättning och sådd. Slätterarbetet sträckte sig över en längre period, vanligen tre till fem veckor beroende på vädret medan skörden längre fram på sommaren var en kort period av intensivt arbete, då allt övrigt sattes åt sidan. Potatisupptagningen i september avverkades som regel på en vecka. Att jordbruket trots allt inte var huvudnäring framgick klart under 1930-talet då endast en svag avmattning förmärktes under sommarmånaderna, i den eljest så intensiva lådtillverkningen. I vilken jordbruksbygd skulle det finnas utrymme för en "binäring" under den mest hektiska perioden på året? Höstens potatisupptagning var den enda längre period inom jordbruket då allt övrigt arbete avstannade och även nu blott för en vecka. Fram till andra världskriget då slätterhjälpen upphörde, varade detta arbete sällan mer än en dag.

På Skogslund står majoriteten av hushållets näringar obundna i förhållande till årscykel och årstidernas växlingar och beröringspunkterna med till exempel Baggegårdens arbetsår är mycket få. Bland mer betydelsefulla inkomstkällor är det egentligen bara bärplockningen som mera påtagligt, är knuten till en bestämd fas i årscykel. Medan jordbruket är så pass obetydligt är dess inflytande över andra näringar praktiskt taget obefintligt och både stickningen för hand och den maskinella stickningen utövas oberoende härav. Detsamma gäller männens anställningar utanför hemmet. Detta arbete är visserligen å sin sida i hög grad beroende av årscykelns förlopp och årstidernas växlingar, men arbetet utövas oberoende av det egna jordbruket eller övriga näringar som hushållet tagit på sig.

Många av de aktiviteter som äger rum i området står emellertid obundna i förhållande till årscykel och årstidernas växlingar. Somliga av dessa verksamheter är sporadiskt förekommande och därför svåra att inordna i ett mönster med regelbundet återkommande sysslor. Nyodling är ett sådant oregelbundet arbete som inte går att inordna i ett årscykel-diagram. Vidare hör också allt hushållsarbete som förekommer i hemmen till de aktiviteter som sällan är kalenderfixerade.

Dessa arbetsuppgifter kan knappast räknas till de sporadiskt förekommande, utan det mesta arbetet som utförs i hemmen är kontinuerligt återkommande sysslor, oberoende av årstider och säsongväxlingar. Till undantagen hör vissa typer av matberedning, såsom konservering på hösten och tillvaratagandet av slakt vid vissa tidpunkter på året. Dessa arbetsuppgifter och för övrigt alla sysslor som ombesörjs i hemmen, utförs emellertid överallt, varigenom det också visar en tendens att förlora i betydelse. I alla hem lagas det mat och konserveras, det tvätas, bakas, städas och uppfostras barn. Det är alltid underförstått att sådant arbete äger rum, en orsak till att det också försummas i de flesta undersökningar som rör arbetslivet. En annan förklaring till den gängse negligeringen av hemmets arbetssektor ligger självklart i en fast rotad nedvärdering av kvinnans roll i arbetslivet.

Överhuvudtaget bör det poängteras att ett diagram över arbetsårets årscykel inte alls gör det möjligt att ge en total bild av hushållens näringsstruktur. Endast sådana sysslor som är årstidsbundna och något så när regelbundet återkommande, kan tas upp. Det tidsödande arbetet med att frakta stickarbetet och hämta nya garner skedde inte vid några kalenderfixerade tidpunkter och finns därför inte medtaget i uppställningen. Inte heller sådana mer tillfälliga sysselsättningar som enskilda familjemedlemmar var involverade i och som därför inte haft så stor betydelse för hushållet som helhet har tagits upp.

VI Syntes

1. Ett ganska välmående folk trots allt...

Bollebygds härad tillhörde ett av de sämst lottade med hänsyn till areal odlad jord per invånare. Detta berättigar emellertid inte till att sätta likhetstecken med svag jordmån. Jordbrukets förutsättningar varierade ganska påtagligt inom området och både Bollebygds och Björketorps socknar hade bördiga lerjordar i dalgångarna. Töllsjö däremot hade ett sämre utgångsläge.

Använder vi tillgången till odlad jord som ett mått för besuttenhet kan vi konstatera att den ekonomiska strukturen i området var synnerligen homogen. De obesuttnas antal var visserligen mycket stort, särskilt i Björketorp men uppodlingsgraden var låg och böndernas jordtillgångar obetydliga. I Töllsjö som var en mer utpräglad skogsbygd var majoriteten av bönderna ägare till högst 2 ha och klyftan mellan besuttna och obesuttna mycket liten. Det står helt klart att endast ett litet fåtal av de besuttna bondehushållen har livnärt sig på jordbruket och bland de obesuttna var en sådan möjlighet helt utesluten.

Uppodlingsgraden var låg och de obesuttna många, sannolikt därför att man fann de rikaste utkomstmöjligheterna, inte inom jordbruket, utan inom hantverket, handeln, hemindustrin med flera arbetsområden. Proletariseringen var hög om man använder konventionella mätmetoder för att utläsa graden av besuttenhet. *Förhållandet till jorden var inte avgörande för hushållens välstånd därför fanns det ingen anledning att hejda proletariseringen till exempel genom att nyodla. Näringsutrymmet ökade parallellt med befolkningstillväxten men inte främst genom en intensifiering av jordbruket utan genom en ökad satsning på näringar utanför jordbrukets ramar.* De rika skogstillgångarna bidrog gott och väl till att kompensera det bristfälliga jordbruket.

Att definiera den resurs som skogen innebar för näringslivet och utkomstmöjligheterna i området, som en "kompensation" visar hur lätt en traditionell uppfattning kan influera språkbruket. Kompensation innebär som bekant en ersättning för något som kommer i första hand, som har ett högre värde och i Sverige har alltid jordbruket betraktats som den primära näringskällan. Genom att bruka en terminologi som i sig bekräftar en sådan uppfattning, befäster man förutsättningslöst tesen om jordbruket som den självklara modernäringen.¹ Förhåller det sig ovillkorligen så att hemslöjd för avsalu alltid framtvings av dåliga försörjningsmöjligheter inom jordbruket, att näringen alltid utövas av tvång, i brist på bättre alternativ? Många forskare i ämnet har intresserat sig för att påvisa hur en dålig jordmån skapat sämre villkor för invånarna i vissa områden och att förknippa saluslöjden med dåliga förutsättningar för jordbruket är ett mycket allmänt och vida utbrett synsätt.²

Samma uppfattning återkommer ständigt. Varje analys, varje uppsats som behandlar saluslöjden på landsbygden inleder med att framhålla jordbrukets dåliga bärkraft, den svaga jorden och de magra tegarna som tvingar fram en produktion av överskottsvaror utanför jordbrukets ramar. Den bärande idén här, är just tanken på jorden, dess uppodling och brukande som det primära i tillvaron. ”Ser man först på hemslöjdens roll inom jordbruket, så var dess mest uppenbara funktion att kompensera en svag jordbruksavkastning, att leverera motprestationen för den spannmål eller de andra livsmedel som bönder med svag jord måste köpa. Det är möjligt att detta rent av för utövarna var den viktigaste bland hemslöjdens uppgifter” (Heckscher 2 1949:560f). Särskilt när det gäller Sjuhäradsbygden med dess omfattande hemslöjd, har denna föreställning vunnit terräng och man ser aldrig området nämnas utan att i nästa mening följas av de välbekanta utjutelserna över de ofruktbara markerna och jordbrukets dåliga lönsamhet (sid. 23). ”I dessa trakter ha ända sedan äldsta tider hantverk och handel utgjort befolkningens huvudsakliga inkomstkälla, då landets karga och ofruktbara natur lade hinder i vägen för ett åkerbruk i den utsträckning, att allmogen därav kunde hämta sin bärgning” (Hemslöjdsutredn. bet. 1 1918:153). Ändå är det mest frapperande med området det faktum att det faktiskt är ganska välmående. Sin överraskning över detta förhållande ger lokala författare och forskare allt emellanåt luft åt. Upptäckten följs alltid av samma klarögd förvåning. Förtjänsten av välståndet nödgas man tillskriva hemslöjden, likväl fortsätter man att hålla fast vid den gamla övertygelsen att betrakta alla näringar utanför jordbruket som sekundära i förhållande till modernäringen/jordbruket. Även när det gäller Bollebygd som har den lägsta uppodlingsgraden per invånare räknat i hela Sjuhäradsbygden, tvingas man gång på gång medge det överraskande faktum att man här har att göra med ett ganska välmående område. ”Den inkomst skogshanteringen och hemslöjden bereda, förklarar emellertid den jämförelsevis goda ställning flertalet intar i ekonomiskt hänseende”. ”I allmänhet råder välstånd till följd av kvinnornas flit och männens spekulativa anlag” (E.A. 1898/1960:38). ”Allmogen har i regel ej sin tillräckliga utkomst av jordbruket, ehuru detta under senaste årtionde delvis ryckts upp till mönstergårdar, i synnerhet å slättbygderna inom Bollebygds och Björketorps socknar, utan fastmer är det den rika skogstillgången som utgör befolkningens existensmedel. Binäringen slöjd för tillverkning av enklare möbler, laggkärl och korgarbeten med mera utövas nästan i varje hem, där den även inbringar så stora förtjänster, att man med trygghet kan påstå att befolkningen i stort sett är välburgen” (Emigrationsutredn. bet. 1913:380). Samma resultat kommer också 1912- års hemslöjdsutredning fram till (Hemslöjdsundersökning 1912:8).

När den bild som utkristalliseras av undersökningsområdet inte stämmer med den uppfattning vi skapat oss, kommer avslöjandet som en överraskning vilket kan bero på att vi länge haft alltför lätt att stirra oss blinda på jorden, att övervärdera jordbrukets betydelse på bekostnad av andra näringskällor. Små åkerlappar behöver inte nödvändigtvis betyda svält och elände. Här är det frågan om en gammal vanföreställning, en väl omhuldad myt som det är dags att avliva. Andra resurser, lika outtömliga som jorden, har inte alls rönt samma intresse

från forskarens sida. Detta förbiseende förklarar den förvåning som de uppnådda resultaten ofelbart ger upphov till.

Hur ser det ut på andra håll i landet, förhåller det sig med nödvändighet så att hemslöjden alltid är intensiv på de platser där de naturliga förutsättningarna för jordbruket är dåliga? Ser man sig omkring på den svenska landsbygden finner man att hemslöjden i likhet med andra "binärningar", har en fast förankring på väldigt många håll i landet men att det är svårt att slå fast något självskrivet samband med de ekologiska förhållandena. Visserligen vinner saluslöjden mera sällan terräng på den egentliga slätten där jordbruket vanligtvis har en stark ställning, men å andra sidan är heller inte de rika slöjdbygdena särskilt ofta identiska med de sämsta jordbruksbygdena (jfr Boger 1963:7 samt Forssell 1953:10). Däremot är uppodlingsgraden som regel låg, vilket dock inte säger så mycket om de verkliga förutsättningarna för ett mera intensivt bedrivit jordbruk. I de flesta fall finns det utrymme för en viss nyodling, men man har valt att avstå härifrån, kanske för att jorden verkligen är mager men lika ofta för att man frivilligt väljer att satsa på hemslöjden som visat sig vara mera lönsam än jordbruket. Det mest sannolika förefaller vara att de naturgeografiska förutsättningarna faktiskt har spelat en underordnad roll vid etableringen av olika former av slöjdverksamhet. Kravet på råvaror på tillverkningsorten har inte heller varit så strängt som man gärna velat tro. Linslöjdens uppsving i Hälsingland, liksom förlagssmidet i Västergötland är exempel på hur oberoende av råvarorna den lokala produktionen kan vara.³

De viktigaste slöjdbygdena i landet ligger i norra Skåne, i västsverige, i Dalarna och i Norrland, områden där den ekonomiska och sociala differentieringen som regel varit svag. I Mälardalen däremot liksom i stora delar av Skåne där jordbruket varit helt dominerande, var avsaluslöjden praktiskt taget obefintlig. Den ekonomiska strukturen i dessa områden kan ha motverkat uppkomsten av ett mera mångsidigt näringsliv, medan frånvaron av feodala produktionsförhållanden, gynnat en sådan anpassningsform. Dessa faktorer, snarare än ekologiska förutsättningar torde ha befrämjat mångsyssleriet — uppkomsten av det sammansatta näringsmönstret. Eftersom den sociala differentieringen som regel är störst i de rika spannmålsbygdena där jordbruket dominerar, medan den demografiska profilen i skogsbygden på motsvarande vis brukar sammanfalla med en mera homogen social struktur, kan det emellertid vara svårt att särskilja dessa båda faktorer (Fridholm et al 1976:48, Utterström 1 1957:47f). Som en annan orsak till att slöjden som regel saknar större betydelse i de mer utpräglade slättbygdena, har anförts, förutom bristen på råvaror, det faktum att bebyggelsen här är tätare och urbaniseringsgraden högre, vilket resulterar i att stadshantverkets betydelse är större. Enligt många äldre utsagor lär också bristen på ved till bränsle och ljus om kvällarna, ha influerat utvecklingen i vissa trakter (Utterström 2 1957:5). I 1700-talets Österlen fanns de flesta trähantverkarna i närheten av vägarna, oftast i utkanten av skogen (Hanssen 1952:262). Ännu en förklaring bygger på att man på sina håll i Sjuhäradsbygden kan ha "gått på" allt tal om bygdens allmänna ofruktbarhet och slentrianmässigt ägnat sig åt olika former av hemslöjd som i samtliga härader har fasta rötter sedan mycket långt tillbaka. En-

staka forskare har framfört tanken att den ständiga klagan över jordbrukets dåliga bärkraft ursprungligen har utformats av knallarna och deras företrädare i riksdagen, i avsikt att motivera de handelsprivilegier som området av ålder innehaft och som ständigt var hotade fram tills näringsfriheten slutgiltigt infördes i hela landet vid 1800-talets mitt (Boger 1963:8). Man menar också att andra områden med likartade förutsättningar, vad jordens beskaffenhet beträffar, ändå lyckats klara sig på jordbruket eventuellt i kombination med skogsarbete men utan att det förelegat något tvång att ta till hemslöjden som en extra inkomstkälla.

Jorden har varit dålig på sina håll i undersökningsområdet, men inte så dålig som man velat göra gällande. Visst röjde man sten och nyodlade både under 1800- och 1900-talet, men hantverket och övriga ”binäringar” expanderade. Också hemindustrin kom att betyda mycket för utkomsten. Det är oerhört vanskligt att uttala sig om vilka reella möjligheter man hade när valet stod mellan hantverket och jordbruket, men säkert är i alla händelser att man valde hantverket och att jordbruket än om det aldrig skulle kunna ge tillräckligt, alldeles säkert skulle kunna ge betydligt mer än som nu var fallet. I det närliggande Lindome, tog möbeltillverkningen överhanden över jordbruket som blev uppenbart vanskött och liknande exempel kan hämtas även från andra håll (von Schoultz 1942:87). Hantverket var här det centrala medan jorden kom i andra hand. I Lindome och på sina ställen även i Bollebygd framträder detta mera påtagligt i de fall där man lejde drängar för att sköta jordbruket, medan gårdsägaren själv kom att ägna sig mera helhjärtat åt möbeltillverkningen. Ofta fick kvinnorna ta på sig ett ökat ansvar för det mindre ansedda lantbruket (Borås Tidning den 20/3 1958, jfr även Löfgren 1977a:26).

Det är självfallet inte möjligt att negligera de förutsättningar en god jordmån skapade för utkomtmöjligheterna, vi har ju faktiskt markerade skillnader även inom undersökningsområdet, där hantverket visade en starkare ställning i Töllsjö än i övriga socknar där den bördiga lerjorden i dalgångarna skapade ett gynnsammare klimat för jordbruket. De ekologiska förhållandena har emellertid visat sig vara vida mindre avgörande än man tidigare velat påskina, detta inte endast i Bollebygd.

Enligt emigrationsutredningen var endast 1,9% av befolkningen i Bollebygd och Björketorp och 2,9% av Töllsjös invånare, beroende av fattigvården. Siffrorna är påfallande låga i jämförelse med landets övriga socknar där man endast i undantagsfall kommer under 3% (Emigrationsutredn. V 1910:359f). Det finns dock välgrundade skäl att ställa sig kritisk till dessa uppgifter eftersom kommunernas initiativ när det gällde fattigvården i stor utsträckning baserade sig på frivilliga åtaganden och somliga kommuner hade en generösare inställning än andra. Detta kunde i vissa fall resultera i att en högre procentuell andel av befolkningen fick tillgång till fattigunderstöd. Siffrorna är emellertid extremt låga i hela Bollebygds härad, det vill säga i samtliga tre socknar och även om detta förhållande inte kan uppfattas som ett bevis för ett förmodat välstånd pekar det ändå i en bestämd riktning. Svårigheterna att mäta fattigdom är dock uppenbara vilket nyligen Olle Lundsjö givit exempel på i sin avhandling om fattigdomen på den svenska landsbygden.⁴

Även emigrationen var emellertid låg och jämförbar med mer välmående bygder, snarare än områden med likartad ägostruktur och uppodlingsgrad där förhållandena vanligen var de motsatta, det vill säga hög emigration och många fattigvårdsförsörjda. Resultatet är både anmärkningsvärt och paradoxalt och står i strid med de flesta föreställningar man har byggt upp kring en stenig och dåligt uppodlad skogsbygd.

2. Välgrundade beslut

Näringsmönstret i majoriteten av hushåll i Bollebygd hade en komplex karaktär och byggde inte på en eller ett par primärnäringsar, utan på en kombination av flera skenbart marginella verksamhetsformer som tillsammans bildade grunden för hushållets existens. Familjen utgjorde som regel både en produktions- och en konsumtionsenhet och dess ekonomiska roll var mycket stor. En mängd avväganden i ekonomiska frågor ägde rum inom denna enhet som fick ett stort inflytande över näringslivet i området. Varje gång en ny näringskälla fogades till raden av aktiviteter som hushållet ägnade sig åt, ställdes man inför en valsituation där man tvingades att väga olika alternativ mot varandra med hänsyn till de resurser man förfogade över och de begränsningar som förelåg.

Många undersökningar kring marginella näringar har visat att lönsamheten, räknat efter timförtjänst ofta var anmärkningsvärt låg (se Tobiassen, Borgegård, Löfgren m fl). Vi måste emellertid hålla i minnet att man sällan räknade efter moderna lönsamhetsprinciper. I stället kanaliserades handlingsmönstret i familjen av en rad skenbart irrationella faktorer. Eric Wolf är en av de forskare som lite närmare utvecklat de bärande idéerna bakom bondehushållets ekonomi som han menar skiljer sig i väsentliga avseenden från andra former av ekonomiska enheter.

”Bondeenheten är således inte blott en produktiv organisation med si och så många par arbetsvilliga händer på åkrarna, det är också en konsumtionsenhet, med lika många munnar som arbetare. Den inte bara föder sina medlemmar, den förser dem också med många andra tjänster. Inom en sådan enhet uppfostras barn till samhällsmedlemmar, formade efter vuxenvärldens krav. Gamla tas om hand till sin död och deras begravning bekostas ur enhetens samlade tillgångar. Äktenskapet ger sexuell tillfredsställelse och relationer inom gruppen ger upphov till en tillgivenhet, som binder dess medlemmar samman. Då ceremonifonden utnyttjas, betalar en sådan enhet representationskostnader, vilka dess medlemmar ådragit sig inom det större samhällets ram. Alltså bidrar man i en mängd olika sammanhang med arbete alltefter behov. Utlägg i arbete har inget direkt samband med förekomsten av ett ekonomiskt system som styrs av priser och profit” (Wolf 1971:26).

Tvärtemot vad vi idag är vana vid, uppfattades arbetskraften som en fri tillgång vilket kom att prägla hela näringsbilden. Nästan samtliga verksamhetsformer i Bollebygd kan betraktas som kapitalsvaga men arbetsintensiva. Även jordbruket som så att säga sköttes med ena handen, var tämligen arbetskrävande, men priserna på livsmedel var höga i synnerhet som även de större gårdarna var tvingade att handla framför allt spannmål utifrån. Det låg därför i allas intresse att upprätthålla ett visst mått av självhushållning och jordbruket utgjorde en oskiljaktlig del i det ekonomiska systemet. Ottar Brox har också visat i sina undersökningar av norska fiskarbönder att den dåliga lönsamheten hos de så kal-

lade husbehovsjordbruken ofta endast är skenbar. Han menar här att det är missvisande att såsom brukligt är, beräkna jordbrukets lönsamhet efter produktens försäljningspris. I stället bör man räkna efter det pris som varorna kostar bonden om han är tvingad att köpa samma produkter på den öppna marknaden. "Vi mener at en nøjere analyse av deres økonomiske valgssituasjon vil vise at deres valg mellom alternativer er tilstrekkelig forklart med referanse til økonomiske hensyn, at deres tilpasning gir dem optimalt økonomisk utbytte" (Brox & Seierstad 1966:59).

Man har således ihärdigt hållit fast vid ett anpassningsmönster som länge betraktats som olönsamt och otidsenligt och som tidigt övergivits på många håll i landet. Även i Bollebygd har man haft möjlighet att räkna med flyttningsalternativet, att ta arbete vid industrierna i städerna. Att man i majoriteten av fall avstått härifrån måste innebära att man uppskattat nackdelarna med en sådan möjlighet som fler än fördelarna, att det sammansatta näringsmönstret uppfattades som "lönsammare" än flyttningsalternativet med åtföljande heltidsarbete företrädesvis inom industrin. Kontakterna utåt har alltid varit tämligen frekventa varför vi lugnt kan utesluta möjligheten att en bristfällig information på något sätt skulle ha "hindrat utvecklingen". Möjligen bidrog länge jordbrukets starka ställning överallt på den svenska landsbygden till att man aldrig på allvar ifrågasatte dess strikt ekonomiska berättigande. Långt fram på 1900-talet satsade man på en begränsad självhushållning. Så gjorde även andra marknadsinriktade yrkesgrupper som i likhet med bollebygdssborna hade en ekonomi som baserade sig på en rad marginella inkomstkällor utan någon direkt anknytning till jordbruket (jfr Löfgren 1976).

Vi kan omöjligt nå samtliga de faktorer som ingick i beslutsprocessen men många av de mera grundläggande levnadsbetingelserna är kända. Ägofördelningen och de ekonomiska förutsättningarna var några, hushållsstrukturen och därmed arbetskraftstillgången var en annan av de primära faktorer som styrde människornas handlande. I vilken ekonomisk situation hushållet befann sig, avgjorde i stor utsträckning produktionsinriktningen; ägde man mycket skog, kanske bara några hektar, eller var man helt obesutten? En annan viktig faktor att ta hänsyn till var arbetskraften. Hur många munnar skulle mättas och hur många arbetsföra individer förfogade man över? Vilka kön fanns företrädare i familjen och vad slags expertis hade man tillgång till? Periodiciteten hos olika nischer bestämde också näringsmönstrets sammansättning.

Tillgången till och fördelningen av naturresurserna var kanske de viktigaste styrfaktorerna. Resultatet härav var väldigt ofta avgörande för vilken anpassningsform det enskilda hushållet valde att inrätta sig efter. Som vi tidigare har kunnat konstatera, hade fördelningen av jorden mindre betydelse för den enskilda än fördelningen av skogstillgångarna. Skogen kom att exploateras mera intensivt under 1800-talets senare hälft och blev i de allra flesta avseenden en oersättlig tillgång för näringslivet. Den besuttna bonden med stora skogar valde som regel att utnyttja helt andra nischer än torparen som saknade dessa tillgångar. För den förre gav försäljning och virkeshantering den största inkomsten. Ofta förenades skogshantering med sågverksarbeten vid den egna sågen. Majoriteten av mind-

re och medelstora bönder valde som regel i likhet med de flesta obesuttna att utnyttja de råvarutillgångar som skogen kunde erbjuda en hantverkare i form av råmaterial. Inte heller den stora skaran av slöjdare utgjorde emellertid en homogen grupp och mellan den slöjdande bonden och den obesuttne torparen kunde man i allmänhet dra ännu en gräns. När valet stod mellan vilka slöjdgrenar man skulle ägna sig åt, valde bonden som regel ett av de mera skrymmande och materialkrävande hantverken medan den obesuttne föredrog någon av de så kallade småslöjderna. Härtill kom bärplockningen som var en fri resurs, att ge ett väsentligt tillskott till hushållskassan i dessa hem. Avsaknad av egen skog utgjorde således en viktig begränsning för många hushåll medan tillgången till jord hade mindre betydelse. Även de besuttna bönderna prioriterade olika beroende på skogstillgångarnas omfattning.

Bostadens geografiska läge i förhållande till avsättningsorter och viktiga transportleder var en annan hämsko för många slöjdare och en torpare i Töllsjös skogsbygder utan tillgång till dragare skulle aldrig ägna en tanke åt att syssla med möbeltillverkning även om råmaterialet varit överkomligt. För en bonde i Bollebygds centralare delar var emellertid valmöjligheterna större och möbeltillverkningen uppfattades som en självskriven näringskälla framför den oansenliga slevtillverkningen som de flesta töllsjöbor höll sig till. Självfallet hade också den historiska och lokala förankringen av olika näringsgrenar stor betydelse för den fortsatta utvecklingen. De kunskaper och den färdighet i olika yrken som större delen av den vuxna befolkningen besatt, hade förmedlats mellan generationerna i sekler och utgjorde en del av den lokala kulturen i Bollebygd. Denna fond av lagrad expertis hade ett mycket markerat inflytande över hela anpassningsmönstret och var en av de viktigaste förutsättningarna för näringslivets kraftiga expansion under 1800-talet. Detta massiva kunskapsarv fick självfallet betydelsefulla konsekvenser för den enskilde vars yrkesval härigenom kom att styras i bestämd riktning (Sterner 1936:55).

Familjestrukturen var en annan av de faktorer som bidrog till att kanalisera valet av näringskällor i det enskilda hushållet. Somliga näringar var bundna till ett visst kön och bristen på det ena eller andra slaget av familjemedlemmar innebar en kännbar restriktion i många hushåll. På vissa platser var det otänkbart för en man att ägna sig åt till exempel hemsömnadsarbete medan på motsvarande sätt möbeltillverkning, laggkärlsmakeri med flera verksamheter uteslutande förbehölls den manliga delen av befolkningen. Valmöjligheterna var emellertid stora och alternativa utkomstkällor fanns det som regel gott om. När det gäller arbetsfördelning som baserar sig på en bestämd könstillhörighet hade det stor betydelse var i området den tilltänkte producenten fanns. En verksamhet som på en plats var strängt knuten till ett visst kön, var på ett annat ställe inte förbehållen någon bestämd kategori. Som regel gäller att könsrestriktionerna var upphävda eller förmildrade på sådana orter där en speciell verksamhetsgren var väl integrerad och hade en fast förankring bland befolkningen (Wiegelmann 1975). Detta har vi visat genom att peka på bland annat hemstickning, sömnad och korgtillverkning. Olika motiv dirigerade således valet av verksamhetsformer beroende på var i området man befann sig.

Med ett periodiskt utnyttjande av resurserna följde en ofta mycket stark utvecklad flexibilitet som kom att känneteckna hela det ekonomiska livet i området. Avgörande för näringslivets utformning, för etableringen av olika verksamhetsformer var sådana egenskaper hos enskilda näringsgrenar som gjorde det möjligt att passa ihop dem med andra redan existerande sysselsättningar som gav hushållen en visserligen alltför liten men ändå säker inkomst. För att kunna knyta en verksamhet till jordbruket, skogsbruket eller någon annan av naturårets växlingar beroende näring, var just anpassningsbarheten hos en näring ofta avgörande för dess existens. Många sysslor var periodiskt betingade vilket man alltid var tvungen att ta hänsyn till vid beslutsfattandet. Iakttagelsen är inte ny och särskilt har den flexibilitet som präglar hushållningsmönstret i sådana områden som baserar sitt näringsliv på skilda, vanligen periodiskt betingade naturresurser blivit uppmärksammade. Fiskarbönderna i Värö utgör ett exempel på en av de kategorier som lyckades kombinera två, sinsemellan fristående näringar. ”Hushållningen präglades av en flexibilitet och arbetsinsatsen kunde dirigeras till den sektor som för tillfället gav bäst utbyte. Under goda sillår lät man jordbruket komma i andra hand, medan man under dåliga fångstår kunde falla tillbaka på den säkrare utkomst som småbruket gav” (Löfgren 1971:113). Just periodiciteten hos de olika nischerna påverkar i hög grad hushållningsmönstret. Ofta finner man en nisch vara blockerad genom att den inte tidsmässigt kan länkas samman med utnyttjandet av övriga naturtillgångar (Daun & Löfgren 1971:90). Flertalet slöjdgrenar var också av den karaktären att arbetet kunde utföras under dödperioder, vilket betydde att verksamheten inte krävde några större förberedelser. Det var inte nödvändigt att avsätta längre tidsperioder utan arbetet gick att avbryta så att även kortare stunder av ledighet kunde fyllas ut. Ännu en fördel var om arbetet gick att utföra i hemmet. Samtliga dessa faktorer var nödvändiga att överväga när den enskilde stod i begrepp att utforma sitt yrkesliv.

3. Befolkningsökning och marknadsbildning

Det sammansatta näringsmönstret är knutet till vissa, ofta geografiskt begränsade områden. Hårtill har en rad olika faktorer samverkat, bland annat tillgången till råvaror, goda flottningsleder, närheten till avsättningsplatser och inte minst en svag jordmån, ett kännemärke som emellertid inte bör överbetonas. Mellan skogsbygden och slättbygden i Västergötland existerade markanta motsättningar, särskilt gäller detta Sjuhäradsbygden gentemot spannmålsbygderna i framför allt Falbygden norr härom. Dessa motsättningar resulterade i ett omfattande varuutbyte på de många kringliggande marknadsplatserna.⁵ För Sjuhäradsbygden kommer också en särslagstiftning som gynnat en utveckling i riktning mot ett mera mångsidigt näringsliv. Nu ställer vi oss frågan om denna anpassningsform också är bunden till en viss tidsperiod eller om vi har att göra med en mera allmängiltig företeelse, vars existens i stort sett är oberoende av det historiska sammanhanget?

Det har hela tiden funnits en kontinuitet i näringslivet som bestått just i den mångsidighet som kommit att utgöra ryggraden i hushållsekonomi, de rika

kombinationsmöjligheterna som gjort det möjligt att existera och även att uppnå ett visst mått av välbstånd. Dessa egenskaper har kvarstått genom sekler och ser man enbart härtill kan man lugnt hävda att den ekonomiska anpassningen i området under 1900-talet är sig lik som den var ett par århundraden tidigare. Redan under 1600-talet ägnade man sig åt olika slag av träslöjd och härefter finns belägg för en rad verksamheter som utövats vid sidan av jordbruket ända fram till undersökningsperiodens slut i mitten av 1900-talet. Vetskapen härom stöder antagandet att det sammansatta näringsmönstret inte är någonting för undersökningsperioden unikt utan har en fast historisk förankring. Många faktorer pekar emellertid på motsatsen, att det omtalade näringsmönstret faktiskt visar en tendens att, i varje fall i sin mest renodlade form, ligga på en alldeles bestämd plats i tiden. Det är inget statistiskt samhälle som här beskrivs men vi frågar oss, vari består förändringarna?

Vid en jämförelse med Hufvedsson Dals beskrivning av området från början av 1700-talet (sid 28) finner vi en rad föremål som helt fallit bort ur produktionen redan vid undersökningsperiodens början kring mitten av 1800-talet. Hit hör bland annat olika slag av redskap, hattfoder, perukaskar med mera. Även längre fram sker förändringar genom att somliga inkomstkällor helt upphör medan andra träder i stället. Så förlorar laggkärllstillverkningen sin tidigare betydelse medan lådtillverkningen skapar nya möjligheter. Även den textila hemindustrin intensifieras bland annat genom den samordning av distributionen som genomförs under 1920-talet. Dessa händelser innebär dock inte några grundläggande förändringar. Äldre näringskällor som byts ut mot nya verksamheter är ofta formella och i grunden ytliga ingrepp och får därför sällan några mer djupgående konsekvenser. Det som här sker är endast en omvandling av de yttre formerna i anpassningsmönstret. Denna utveckling är särskilt markant när det gäller hantverket.

På det hela taget är, bortsett från redskapen, de föremålsgrupper som tillverkas under 1900-talet och 1800-talets senare del, mindre exklusiva än dem som finns uppräknade i ovanstående beskrivning (Hufvedson Dal 1719/1973:41). Man inriktar sig nu i långt större utsträckning på en massproduktion av varor gångbara på en större marknad. Tillgång och efterfrågan kommer att i högre grad styra produktionen och man blir mer beroende av konjunktursvängningar. Häri består de verkliga förändringarna. Bakgrunden till och förutsättningen för uppkomsten av ett sådant produktionsmönster som utgjorde grunden för människornas existens i Bollebygd, är att det finns en marknad för de varor som framställs. En del av den samlade produktionen exporteras utomlands, detta gäller framför allt trävaror och utgjorde endast en mindre del av allt som producerades i området. Hantverksalster, byggnadstimmer, textilier med mera stannade kvar i landet och avyttrades på marknader och torgdagar eller genom förläggare och olika typer av uppköpare. För att detta skulle vara möjligt måste det existera en inre marknad som kunde ta emot den växande varutillströmningen. Detta är självklara saker och innebär ingenting nytt. Vill vi emellertid hävda att det omtalade produktionsmönstret är bundet i tiden, att samma intensiva varuflöde mellan ett lokalt produktionscentrum och en marknad utanför, inte kunnat existera

ett sekel tidigare och ännu mindre om man går längre tillbaka i tiden, så måste vi ställa frågan, vad är det som hänt i Sverige, som gjort denna utveckling möjlig? Det som nu inträffar i Bollebygd måste ses i ljuset av den samhällsutveckling som äger rum i övriga Sverige under samma tid.

Både 1700- och 1800-talet kännetecknas av en rad mycket omfattande och genomgripande förändringar inom jordbruket, en utvecklingsfas som brukar sammanfattas under benämningen den agrara revolutionen. Under denna period skedde en utveckling mot en mera utbredd marknadshushållning. Förutsättningarna för att en marknad skulle kunna existera, var att det fanns potentiella konsumenter, människor som hade ekonomiska möjligheter och som efterfrågade de framställda varorna. Detta var otänkbart så länge alla krafter gick åt för att hålla svälten borta, så länge varje ansträngning behövdes för att uppfylla de mest primära behoven. Efter hand som jordbruket förbättrades genom bland annat skiftesreformerna och förbättrade brukningsmetoder, genom övergången till cirkulationsbruk, användandet av konstgödsel, effektivare redskap med mera, efterhand som dessa förbättringar slog igenom, ökade jordbrukets avkastning totalt i landet och välståndet torde ha stigit, trots den omfattande befolkningsökningen med en följande proletarisering av stora delar av den jordbrukande befolkningen.⁶ De stora reformerna inom jordbruket föregicks av en accelererad social och ekonomisk skiktning av befolkningen. Specialiseringen ökade och många mindre bönder slogs ut varvid arbetskraft frigjordes. Härigenom uppstod också en marknad för jordbruksprodukter och även för andra typer av varor som tidigare hade framställts inom självhushållets ramar.

”En förändrad inkomstfördelning leder således till ökad produktion, social differentiering och specialisering. Som en effekt av dessa processer uppstår automatiskt en inre marknad, först och främst av konsumtionsvaror, men också av kapitalvaror. Både de egendomslösa — eller nära nog egendomslösa — och de bönder som specialiserat sig på viss produktion behöver konsumtionsvaror. De senare och även andra bönder som ackumulerat kapital kommer att efterfråga kapitalvaror som kan höja produktiviteten i deras jordbruk” (Fridholm et al 1976:20f).

Under hela 1800-talet var det svenska näringslivet inne i ett starkt expansivt skede. Överallt märks en intensifiering av olika verksamheter och en mängd nya näringar etableras, särskilt inom saluslöjden (Utterström 2 1957:232f). Även hemindustrin börjar nu på allvar att skapa arbetstillfällen åt landsbygdens folk, inte bara i Sjuhäradsbygden. Framför allt satsade man dock på jordbruket och omfattande nyodlingsprojekt startades över hela landet. I Bollebygd, och inte endast här, avstod man från en ensidig satsning på jordbruket för att i stället koncentrera ansträngningarna på ”binäringarna”. Framför allt genomgick hantverket en förnyelse och ändrade delvis karaktär genom en övergång till mer hemindustriella former. En rad tidigare okända näringsgrenar uppstår, bland annat slevtillverkning, möbelsnickeri och korgslöjd. I allmänhet fortfor tillverkningen att behålla sin hantverksmässiga prägel, det vill säga den enskilde producenten behärskade samtliga moment i arbetsprocessen som i huvudsak var manuellt betingad. Vidare yppar sig nu möjligheter att sälja bär till den växande stadsbefolkningen och skogshanteringens betydelse ökar nu också mycket markant, särskilt efter 1880. Mot slutet av undersökningsperioden tilltar specialiseringen men det

sammansatta näringsmönstret kvarstår. Längre förblir man partiellt självhushållande och fortfar att driva ett till synes olönsamt jordbruk. Den textila hemindustrins betydelse ökar genom de säkrare och framförallt mer löpande inkomster som verksamheten medförde. Hemindustrin kom att sysselsätta ett allt större antal människor under en allt större del av året.

Inom den textila hemslöjden skedde tidigt en kapitalisering av produktionen och förläggaren/arbetsgivaren fick en vital betydelse för näringslivets utformning. Hemindustrin visade sig senare vara en övergångsform innan företagen sög åt sig arbetskraften som kom att heltidssysselsättas inom fabrikena (Fridholm et al 1976:53, Montgomery 1970:136). Motsvarigheten till den textila förläggarverksamheten återfinns även på andra håll i landet, bland annat i Dalarna där en omfattande produktion av moraklockor ägde rum på förlagsbasis. På liknande sätt organiserades också skomakeriet i Närke och på närmare håll smidet i Sjuhäradsbygden. Här uppträdde vapenfabrikanter främst i Småland som förläggare åt före detta slöjdare som tidigare ägnat sig åt smide i mer hantverksmässig form (Sternier 1970:81).

Det är naturligt att hemindustrin lättare fick fäste på sådana platser där hemslöjden redan grundlagt en erkänd yrkesskicklighet. Förlagssystemet är vanligast inom de näringsgrenar där råvaruanskaffningen är särskilt kostsam eller av andra orsaker medför komplikationer för den vanligen föga kapitalstarke producenten. Lösningen innebar en möjlighet även för mindre bemedlade personer att uppträda som producenter. Den tidsödande och kostsamma produktionsapparaten undviktes samtidigt som dock beroendet ökar och förtjänsten självfallet blir lidande. Nackdelarna med en sådan kapitalisering av näringslivet är uppenbara, likväl kom hemindustrin i undersökningsområdet att kraftigt bidra till utformningen av näringsmönstret, vilket på det hela taget utgjorde en tämligen lyckosam kombination av de mest skilda verksamhetsformer. Utan förlagssystemet skulle den textila hemindustrin aldrig fått den starka genomslagskraft som den nu fick. Verksamheten utgjorde ett välbehövligt tillskott till näringsbilden och bidrog till att hålla människorna kvar vid torvan för att ytterligare utveckla den ekonomiska anpassningsform som karakteriserade området och vars framgång manifesterade sig i låga emigrationssiffror och ett ofta uttalat välmående.

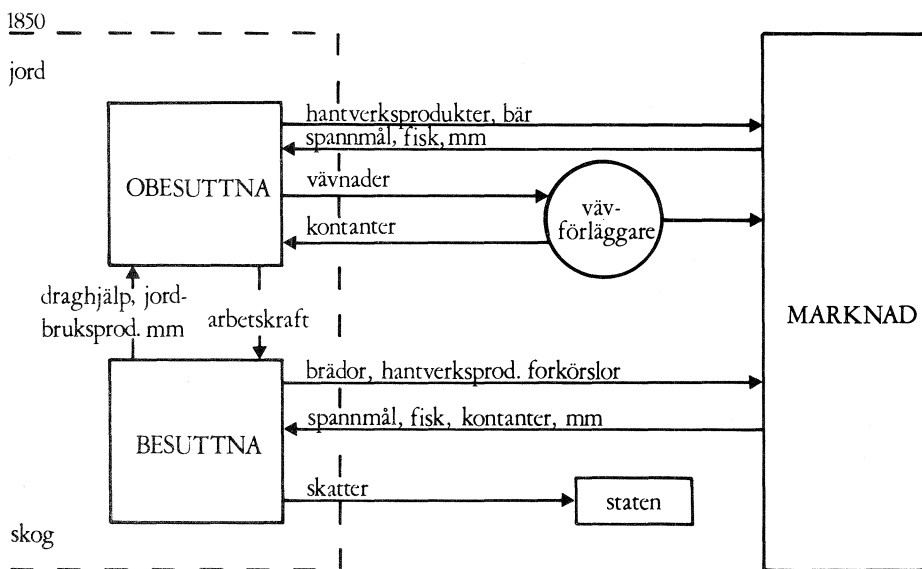
Inom hantverkssektorn kom lanthandlarna att i varje fall delvis överta förläggarens roll. Någon central överordnad distribution av råvarorna var emellertid inte aktuell och så tillvida avvek här mönstret från det gängse inom den textila förlagsverksamheten. Lanthandlaren kom dock i likhet med förläggaren att helt svara för distributionen och den vidare avyttringen av de färdiga produkterna och härmed fick han också ett uttalat inflytande över prissättningen inom branschen. De flesta slöjdare saknade egna resurser att ordna med transport och försäljning av sina varor och lanthandlarnas framträdande på scenen ökade möjligheterna att delta i produktionen. Denna utveckling ger ett exempel på hur specialiseringen inom näringslivet tilltar. Inom nästan alla sektorer stöter man på ett likartat förlopp under denna industrialismens första era i Sverige.⁷ Den enskilde producenten förlorar i allt större utsträckning kontrollen över det ekonomiska förloppet och förvandlas till en kugge i hjulet där distributörer, försäljare och

andra mellanhänder spelar en alltmer betydelsefull roll (Heckscher 1957:582, Montgomery 1970:135f, Utterström 2 1957:237).

Känningar av internationella konjunktursvängningar blev också vida mer påtagliga och man drogs in i världsekonomin på ett sätt som aldrig förr. Industrialiseringen ute i Europa slukade mängder med trävaror, bland annat byggnadsvirke, pit-props till framför allt de engelska gruvorna och slippers till järnvägarna (Stålberg 1947:23). Även inom landet var byggnadsverksamheten livlig och stora mängder med virke avsattes i Göteborg. Hela exporten av skogsprodukter var i stort en följd av lättnader i tullbestämmelserna som genomfördes omkring mitten av förra seklet (Hamilton 1970:163). De band som knöts med utlandet genom denna export gjorde området extra känsligt för svängningar i de internationella konjunkturerna. Så påverkades arbetsmarknaden i området av bägge de världskrig som rasade i Europa under 1900-talet. Vid båda tillfällena i positiv riktning genom en gynnsam prisutveckling på många av de produkter som framställdes. Negativt genom att exporten på bland annat trävaror kraftigt hämmades. Bland dem som klagade högljutt hörde årtillverkarna. Under hela andra världskriget låg högar med färdigskrädda åror under presenningar vid järnvägen i väntan på transport söderut. Överhuvudtaget blir ett starkt marknadsinriktat område mera sårbart i yttre krissituationer och i början av 1930-talet drabbas man hårdare än på många andra håll av depressionen som fick betydande återverkningar inom de flesta sektorer av näringslivet.

Den tilltagande marknadsbildningen hängde dels samman med befolkningsökningen som nu kulminerade och dels med den sociala differentieringsprocessen och självhushållets reträtt. Härvid breddades marknaden för nästan alla typer av konsumtionsvaror och möjligheten att expandera ökade inom de allra flesta sektorer. Det allt bredare kundunderlaget i förening med förläggares och lanthandlars benägna bistånd bidrog till att befrämja denna utveckling. Det sammansatta näringsmönstret var i detta läge mera expansivt till sin natur än det ensidigt inriktade jordbruket, som trots nya möjligheter i form av bland annat konstgödsel och förbättrade brukningsmetoder, ändå hade sina klara begränsningar på de flesta håll.

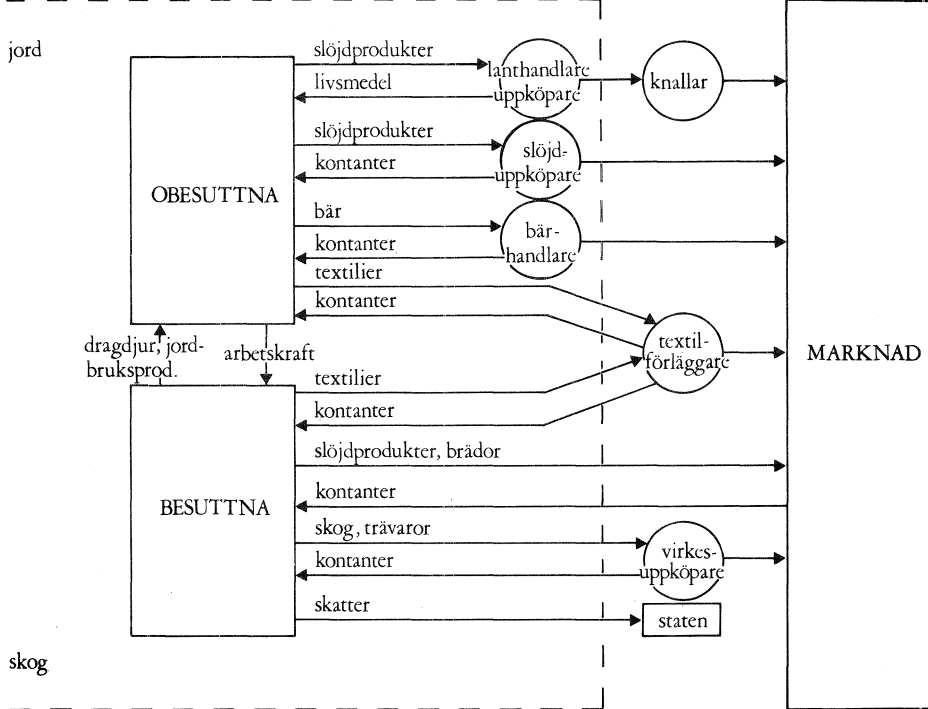
Bollebygdshushållens ekonomi har alltid varit marknadsinriktad och kontakterna utåt livliga. Som vi redan har visat framställde man redan i början av 1700-talet en rad produkter som inte fann avsättning i den egna bygden.⁸ Den ökade specialiseringen och den tilltagande marknadsbildningen i samhället under senare hälften av 1800-talet resulterade emellertid i en mycket markant förändring när det gäller karaktären på de utåtriktade kontakterna. Avståndet mellan producent och konsument ökade mycket påtagligt genom att mellanhänder av olika slag trädde in och övertog den vidare hanteringen av produkterna. Dessa uppträdde som länkar mellan befolkningen och marknaden och direktkontakterna blev allt färre. Samma iakttagelse har gjorts inom andra områden och på andra håll i landet och hela denna process ingick som ett led i den kapitalisering av näringslivet som följde med industrialismen (Winberg, Borgegård, Löfgren m fl). Det är nödvändigt att ha denna utveckling i bakgrunden om man vill få en klar uppfattning om hur näringslivet i området har gestaltat sig efter 1800-talets mitt.

Figur 15

Trots att det sammansatta näringsmönstret i grunden bestod under hela undersökningsperioden, åstadkom marknadsbildningen i samhället, att den inre strukturen i den ekonomiska anpassningen förändrades i väsentliga avseenden. Fig. 15 ovan visar flödet av varor och tjänster som hushållen i Bollebygd utväxlade sinsemellan och med kontakter utanför området. Dessa kontakter sammanfattas här kort och gott under begreppet "marknad" och häri inberipes stadsbor, slättbönder, lindomesnickare med flera. Den streckade linjen utgör gränsen för områdets geografiska räckvidd. De ekonomiska förutsättningarna mellan olika hushåll varierade självfallet, vilket i ett senare skede kom att influera arten av de kontakter man hade med marknaden. För att markera dessa skillnader har det för enkelhetens skull dragits en gräns mellan besuttna och obesuttna hushåll. Indelningen är något oegentlig och verkligheten betydligt mera komplicerad men uppställningen avser endast att schematiskt visa hur organisationen av de ekonomiska aktiviteterna i området var uppbyggd. Mellan de olika hushållen sker en rad transaktioner, framför allt genom att de obesuttna säljer sin arbetskraft i utbyte mot spannmål och andra jordbruksprodukter och mot draghjälp vid plöjningsarbetet. De direkta kontakterna mellan hushållen och en marknad utanför den egna bygden är likväl livliga för båda hushållskategorier. De obesuttna säljer framför allt hantverksprodukter och bär till stadsborna. Med sig tillbaka får man bland annat spannmål och fisk.

Vävförläggare i Borås och Mark tar emot textilier i utbyte mot en del kontanter. De besuttna böndernas yttre kontakter är av likartad karaktär och en rad hantverksprodukter avyttras på marknader och torgdagar. Härtill kommer också brädor som säljs till lindomesnickarna och forkörslor mellan Göteborg och Mark som också gav en del förtjänster.

Figur 16

Fig. 16 visar samma situation femtio år senare. En rad förändringar har ägt rum under dessa år, framför allt när det gäller arten av de kontakter man hade med omgivningen. Det blir här frågan om en slags nätverkmarknad av den typ som bland annat Wolf har beskrivit och som karakteriseras av inblandningen av en tredje part, bestående av andra producenter, av mellanhänder och av konsumenter. Relationerna mellan producenten och de olika grupperna är som regel tämligen komplicerade och majoriteten av dess vanligen strikt ekonomiska förbindelser, är ofta av mer tillfällig natur (Wolf 1971:65ff). För de obesuttna är förändringarna störst; direktkontakterna med konsumenterna har nästan helt upphört och olika mellanhänder har tagit hand om avyttringen av de färdiga produkterna. Utom textilförläggarna som till största delen fortfarande är förlagda till Borås och andra platser utanför Bollebygd dit man alltjämt själv fick ta sig med sina vävnader som på somliga håll nu bytts ut mot stickarbeten, finns nu lanthandlarna, bärhandlarna och andra uppköpare inom nära räckhåll i hela området. Inslaget av kontanter har ökat något men merparten av hantverksalstren byttes ut mot specerivaror, mot socker, kaffe, tobak och spannmål i lanthandeln. De besuttna hushållen fortsätter som regel att resa till marknaden med sina hantverksprodukter och likaså säljer man alltjämt brädor direkt till Lindome. Däremot har virkesuppköpare tagit hand om den lavinartade ökningen av virkeshandeln med oförädlade och halvförädlade skogsprodukter. Som regel mötte de upp i Göteborg och vid virkesuppläggningsplatser utmed flottslederna,

oftast utanför häradet. Inkomsterna från forkörslor upphörde däremot i och med att järnvägen stod klar i mitten på 1890-talet. Den textila hemindustrin har på många håll vunnit terräng även hos bönderna vars förutsättningar att transportera varorna mellan hemmet och förläggaren var långt bättre tillgodosedda. Tillgången till penningmedel har ökat och med jordbrukets uppsving i slutet av 1800-talet minskade också behovet av spannmål utifrån.

Denna utveckling bidrog på sätt och vis till en ökad isolering i varje fall för de mindre välbeställda hushållen (Carlsson 1964:55). De större gårdarna hade tillgång till dragare och därigenom större möjligheter att gå förbi uppköpare och förläggare i samband med varutransaktioner av olika slag. Den besuttna bonden stod i en långt större utsträckning själv på torget och sålde sina produkter och tog också hand om hela vinsten som varorna eventuellt kunde inbringa. Den ökade marknadsbildningen resulterade på så sätt i en ny och tilltagande skiktning av befolkningen. Denna process fördjupades och förstärktes under 1900-talet. Även för de ekonomiskt bättre ställda bönderna avtog dock de direkta kontakterna med konsumenterna och det blev allt vanligare att städernas slöjdhandlare tog hand om försäljningen. De påfrestande resorna till förläggarna upphörde på 1920-talet i och med att en samordning av transporter blev möjlig genom bilismen. Även för fisklådetillverkningen löstes transportfrågan efter hand genom gemensam fraktfart.

Den utveckling som följde med den tilltagande marknadsbildningen i samhället under 1800-talet var intimt förknippad med den kraftiga befolkningstillväxten vid samma tid. Marknadsbildningen ökade parallellt med näringsutrymmet som visade en tendens att expandera i takt med att befolkningen steg. Christer Winberg har i sin nyligen framlagda avhandling "Folkökning och proletarisering" tagit upp problematiken kring förhållandet mellan de båda faktorerna befolkningsökning — ökat näringsutrymme. Som utgångspunkt för sin undersökning har han valt tre västgötasocknar, samtliga belägna i en utpräglad jordbruksbygd.

Enligt Winberg var det marknadsbildningen i Sverige under 1700-talets senare hälft och under 1800-talet som var en av de viktigaste förutsättningarna för att öka näringsutrymmet och därmed också befolkningen i landet. Drar man ut konsekvenserna härav skulle ett mycket starkt marknadsinriktat område som Bollebygd, i ännu högre grad än de agrart präglade socknar som Winbergs avhandling är fokuserad på, påverkas av marknadsbildningen och som en följd härav få en ännu starkare befolkningstillväxt och en ökad ekonomisk skiktning. Många faktorer pekar också i en sådan riktning. Befolkningstillväxten var tämligen kraftig och stagnerade inte i samma utsträckning som på andra håll i slutet av 1800-talet. Eftersom inflyttningen var blygsam måste det ha varit frågan om en inre tillväxt. Vilken omfattning proletariseringen i verkligheten hade, är oklart men det lutar åt att denna var kraftigare än genomsnittligt under 1800-talet. Dock av delvis andra orsaker än i ovan relaterade bygder.

Samtidigt med befolkningstillväxten expanderade också näringslivet, flera nya verksamheter kom till och gamla näringar intensifierades ytterligare. Den typ av näringsmönster som dominerade i området var beroende av marknaden i långt större utsträckning än spannmålsproducerande bygder som alltid konsumerade

en stor del av produktionen inom området. I och med näringslivets specialisering och den tilltagande marknadsbildningen ute i samhället ökade näringslivets expansionsmöjligheter mycket kraftigt, mer än i jordbruksbygderna där ekologiska betingelser likväl satte en gräns för utvecklingen. I Bollebygd torde proletariseringen ha gått hand i hand med ett ökat välstånd. Även på andra håll har man lagt märke till att invånarantalet tenderar att stiga kraftigare i områden med hemslöjd och hemindustrier (Gaunt 1976:34f, Utterström 1957:166ff). I sådana distrikt skulle också fruktsamheten vara högre (Gaunt 1977:89).

Dessa faktorer sammantagna, den höga befolkningstillväxten, proletariseringen och näringslivets kraftiga expansion, stöder i väsentliga delar Winbergs tes att det var den tilltagande marknadsbildningen med en följande ökning av näringsutrymmet som möjliggjorde den starka befolkningstillväxten och proletariseringen i området. Många forskare har i motsats till Winberg inte så uttalat vågat ta ställning för ett direkt orsakssammanhang. Orvar Löfgren talar till exempel lite vagt om en "växelverkan mellan befolkningsökning och ekonomisk förändring" (Löfgren 1976c:6) och David Gaunt menar att det existerar "ett samspel mellan hushåll och produktion" (Gaunt 1976:35). Vad man vill hävda är att det ännu är oklart hur detta samband, mera exakt fungerar. Sannolikt betingas befolkningsökningen till mycket stor del av ekonomisk förändring medan denna i sin tur betingas av en ökad befolkningstillväxt. Det är denna dialektik som man ännu saknar tillräckligt med kunskaper om.

När invånarantalet således nått sin kulmen torde också den ekonomiska anpassningen varit optimal i förhållande till de resurser som stod till buds i området. Detta inträffade under 1880-talet. En mängd nya inkomstkällor hade nu tillförts den gamla näringsbilden och produktionen stod på topp. Vad som nu framför allt förändrades var de ekonomiska formerna kring verksamheten. Genom att mellanhänder trädde in och tog hand om den tidskrävande och vanligen kostsamma försäljningsapparaten, ökade möjligheterna för många fler att ägna sig åt något som tidigare varit förbehållet en begränsad skara. Samtidigt ändrade produktionen inriktning för att anpassas till en större marknad och man siktade på en massframställning av bruksföremål i långt högre grad än tidigare. Under 1880-talet ersattes också hemvävningen med den maskinella stickningen. I delar av området dröjde denna övergång emellertid till en bra bit in på 1900-talet. Stickningen fick också en långt starkare ställning än vad vävningen haft och försörjningsmöjligheterna ökade härmed mycket markant.

Speciella omständigheter vilka kulminerade ungefär samtidigt gynnade således en intensifiering och vidareutveckling av det sammansatta näringsmönstret. Detta måste betraktas som en övergångsform innan industrialiseringen var slutgiltigt genomförd. "They came to represent a transitory stage in the change from a pre-capitalist agrarian economy to one of industrial capitalism. It is not possible to understand the very nature of these adaptations without relating them to this macro-economic process" (Löfgren 1976a:109). På många håll blev det en period av relativt kort varaktighet medan det på andra platser dröjde längre innan denna anpassningsform övergavs. I Bollebygd trängdes det äldre mönstret slutgiltigt ut först efter andra världskrigets slut. Fram till dess behöll näringslivet i stora

drag sin ursprungliga, mångsidiga och komplexa karaktär. En tydlig tendens till uppluckring av den äldre anpassningsformen kan emellertid skönjas redan i början av 1930-talet. Visserligen ökar antalet slöjdare mycket markant under depressionen men samtidigt går lönsamheten kraftigt ned och vägen mot en slutlig upplösning börjar nu på allvar. En viss eftersläpning gör sig emellertid helt naturligt gällande och det dröjer ännu en tid, en tid med minskad lönsamhet och bristande nyrekrytering innan någon egentlig förändring äger rum.

Industrin fick nu helt övertaget över marknaden och nya, ofta billigare produkter i andra material ersatte hantverksalstren. De gamla redskapen i trä var de som först byttes ut mot modernare i järn och andra metaller. Laggkärnen ersattes med varor i plåt, porslin och senare plast. Visparna och skedarna i trä byttes ut mot nyare husgeråd och de gamla nedsaltningskaren upphörde slutgiltigt att tillverkas först när kylrummen och frysboxarna började komma. Storfabrikationer inom möbelindustrin startar på andra håll i landet och priserna pressas. Bostadsvanorna förändras också och funktionalismens trånga kök har redan under 1930-talet gjort kökssoffan omöjlig. De väggfasta köksskåpens tid är inne och den gren inom snickeriet som ägnat sig åt skåptillverkning, försvinner helt. På kommunikationernas område medförde bilismens definitiva genombrott att beroendet av på orten befintliga förvärvskällor slutgiltigt upphör och pendlandet blir en institution i sig. Alltsammans var utslag i olika former av den pågående samhälls-omdaningen och efter hand, men det kom att dröja ett tag, trängdes så det mångsidiga näringsmönster som präglade undersökningsområdet, slutligen ut, genom den allt högre, allt längre gående industrialiseringen.

Den anpassningsform som här utvecklats var i längden dömd att försvinna. Industrin var ingen jämbördig konkurrent och hade otvivelaktigt alla trumf på hand. Så länge det fanns tillgång till "stödnäringar" i form av hantverk, stickning, bärplockning, lådtillverkning med mera vilka kunnat kombineras med ett olönsamt jordbruk och med avverkningsarbeten i skogen, så länge höll man fast vid det gamla näringsmönstret, men med dessa möjligheter försvann den anpassningsform på vars grund hela det ekonomiska livet i området vilade. Särskilt har stora delar av Norrland, där man byggt upp ett näringsmönster baserat på olika slag av säsongnäringar, blivit hårt drabbade i samband med rationaliseringar inom framför allt skogsbruket. En tendens till helårsanställningar inom allt fler verksamhetsområden har kraftigt bidragit till att undergräva det äldre näringsmönstret (Östman 1973:106). Denna iakttagelse har man kunnat göra i bland annat Jokkmokk vars näringsliv för ett antal år sedan blev föremål för etnologiska fältundersökningar. Jordbruksnedläggningarna ökade här mycket markant i takt med att säsongarbetena i skogen upphörde.

"Jordbruket är ett stödjordbruk. Men främst genom den långtgående rationaliseringen och mekaniseringen inom skogsbruket har bönderna nu mycket stora svårigheter att erhålla tillfredsställande anställningar vintertid. Stödjordbruket tycks därför vara dödsdömt på de gårdar — och det gäller de flesta — där den egna skogen inte ger tillräckliga inkomster. Möjligheterna att fritt kombinera en rad olika inkomstkällor, så som för några decennier sedan, har inskränkts" (Hellspong 1969:34).

I Bollebygd bidrog länge lådtillverkningen och även det textila hemarbetet till att konservera det äldre mönstret men när dessa möjligheter började framstå som uppenbart olönsamma ökade avtappningen från jordbruket. Trots de sämsta förutsättningarna har jordbruket hållit sin ställning längst i Töllebygd som också var lådtillverkningens starkaste fäste. Avsaknaden av industrier och tätorter hejdade också jordbrukets tillbakagång här. En viktig förklaring till att mångsyssleri levde kvar längre i Bollebygd än på många andra håll, ligger i de nya, mer tekniskt avancerade näringsgrenar som erbjöd sig vid rätt tillfälle. När den hemindustriella stickningen på allvar började vinna terräng, var många slöjdverksamheter redan på upphällningen. Arbetskraft stod därför till förfogande, villig att överge det otidsenliga och med sjunkande lönsamhet bedrivna hantverket. En fast organisation kring distribution och försäljning fanns etablerad och vävförläggarna vilka stod för kapitalet, hade bara att gripa tillfället. När lådtillverkningen ett tiotal år senare fick insteg, var behovet av kompletterande näringskällor ännu större men några av de ovan relaterade förutsättningarna saknades. En distributions- och försäljningsorganisation bildades dock på enskilt initiativ från en av producenterna. Tidigare försök att på fabriksmässig väg framställa lådor, hade slagit slint och när bönderna tog över, var det en verksamhet som industrin inte förmådde konkurrera med. Näringen kom att spela en viktig roll även i kringliggande skogrika trakter.

Följderna av att beröva ett område viktiga delar av inkomstmöjligheterna blir att underlaget för det sammansatta näringsmönstret minskar och därmed också möjligheterna att bo kvar på platsen (Daun 1971:14). Generellt sett har hushållens ekonomiska självständighet minskat i och med det ökade kravet på helårsanställningar.

Noter

I Inledning

1. Stor förvirring råder när det gäller att avgränsa vilka typer av verksamheter som ska inrymmas under begreppen hantverk respektive hemslöjd. Skillnaderna är i de flesta fall hårfina och för att inte ytterligare bidra till förvirringen har jag avstått från alla försök att skilja dem åt. Hantverk och hemslöjd kommer i det följande att användas synonymt.

2. Förutom mera allmängiltiga och generaliserbara faktorer som har betingat utvecklingen i området, har naturligtvis även mer tillfälliga händelser givit upphov till att anpassningsmönstret har kommit att gestalta sig på det sätt som skett. Ett sådant exempel är lådcentralens tillkomst vilken kom att spela en viktig roll för utvecklandet av lådtillverkningen. I några fall kan man peka på det enskilda initiativet som ytterst utslagsgivande vid uppkomsten av olika näringar. Ett överbetonande av sådana förklaringsfaktorer leder emellertid sällan till något fruktbart resonemang av värde för den vidare forskningen.

3. Den nyligen utkomna avhandlingen "Fångstmän i industrisamhället" behandlar många av de problem som här tas upp (Löfgren dec 1977). Tyvärr tillåter inte tiden en jämförande diskussion kring gemensamma frågeställningar.

4. Länge ansågs mångsyssleriet av myndigheterna som något i grund förkastligt eftersom det drog folk från jordbruket. Alla binärningar bekämpades i enlighet med föreställningarna om arbetsspecialisering mellan landets olika näringar och mellan land och stad. Denna politik grundlades av merkantilisterna och spreds av de ekonomiska författarna under frihetstiden. När det gäller hemslöjden kom denna inställning dock att sätta sina spår långt fram på 1800-talet. Även idag prioriteras från centralt håll jordbruket framför det mera mångsidiga näringsmönster som fortfarande präglar många hushåll på landsbygden. Denna politik vilar dock på helt andra grunder (jfr Brox 1977:126).

5. Bouppteckningsmaterialet omfattar tiden 1860-1915. Vad beträffar perioden strax före 1860 är materialet skadat och i så dåligt skick att det kan betraktas som oanvändbart. Efter sekelskiftet är bouppteckningarna mindre värda ur källsynpunkt beroende på att förfarandet har förenklats varvid framställningen blir allt mindre detaljerad.

6. Djurklou färdas genom Bollebygd år 1869. Avsikten med resan är att efterforska eventuella fornlämningar i området och någon större uppmärksamhet ägnas inte bygden utöver vad som erbjuds inom detta fält. Amerikanen Charles Loring Brace passerar området omkring 1800-talets mitt. Han intresserar sig främst för den textila hemindustrin och imponeras väldeliga av det välstånd som kännetecknar de hem han besöker. Han jämför med England där förhållandena för hemarbetarna uppges vara vida sämre.

II Bollebygd

1. Härvid har jag gått igenom samtliga bouppteckningar från denna period och valt ut dem i vilka redskapsbeståndet är så pass väl utvecklat att det kan uteslutas att det varit frågan om husbehovsredskap. Jag har inte ansett det relevant att tex ange hur stor procentuell andel av hela beståndet de utvalda bouppteckningarna utgör eftersom mycket av detta material härrör från hemmasöner och -döttrar liksom från undantagsfolk vilka ofta vid dödsfallet stod som ägare till de egna gångkläderna.

2. Laggkärlsproduktionen har varit relativt lätt att dokumentera och förutom bouppteckningarna har också folkminnesarkiven, länsmansrapporter, tidningsreportage och intervjuer lämnat ett fylligt material.

3. Många blev pendlande byggnadsarbetare i Borås eller Göteborg medan andra tog anställning inom textilindustrin. Inom området etablerades också under 1900-talets tidigare decennier ett mindre antal företag i denna bransch.

IV Näringsliv

1. På de flesta håll har man funnit att hantverkaren inte går att hänföra till någon bestämd social eller ekonomisk kategori (Trotzig 1938:361). När det gäller stoltillverkarna i Östervåla, bastrepstillverkarna i norra Skåne liksom de småländska vävskedsmakarna, fastslår man dock mera direkt att producenterna vanligen var att finna bland småbönderna (Lagerqvist & Schoultz 1942:21, Bringéus 1962:84, Svedenfors 1952:75).

2. Somliga forskare har uppfattat råvaruanskaffningen som en relativt problemfri del av hantverkarens vardag men förhållandena varierar från plats till plats eller snarare från fall till fall troligen mindre beroende av den faktiska verkligheten än av den eventuella vikt författarna lagt vid ämnet. "Tillgången till skog hade åtminstone i äldre tid med dess låga virkespriser mindre betydelse. De som ingen hade, tycks rätt ogenerat tagit vad de behövde på andras ägor utan att detta väckte särskilt uppseende" (Lagerqvist & Schoultz 1942:20). På andra håll uppges däremot att virke togs från den egna skogen eller köptes i trakten. Från Örkened meddelas tex att de flesta korgmakare köpte sitt virke, samtidigt som det påpekas att det också fanns andra metoder. Här hade torparen tillåtelse att ta hand om torra träd, varför han borrade hål i stammen, fyllde i hålet med salt och täppte till det varpå trädet vissnade och fick huggas ned (Bäckström 1953:8). Om bastrepstillverkningen i Skåne skriver Bringéus att denna var förbehållen bönderna som hade bastträd på egna ägor men "byordningarnas vitesföreskrifter var i icke ringa utsträckning föranledda av de obesuttnas olovliga basttäckt" (Bringéus 1962:85).

3. I Östervåla där stoltillverkningen var omfattande fanns det också fler dragdjur än boskap för varukörslornas skull (Lagerqvist & Schoultz 1942:17). Från Silkeborg i Danmark omtalas att försäljningen av träskor vanligen sköttes av bönderna vilka var ägare till dragdjur, en förutsättning vid transporten av de i likhet med möblerna tunga produkterna (Jørgensen 1973:22).

V Arbetsliv

1. Detta att män utför "kvinnoysslor" dvs arbetsuppgifter som av hävd har tillhört kvinnorna, är ett känsligt och värdeaddat ämne vilket jag ofta har fått vidkännas. En fråga vem som sköter mjölkningen (för hand) på gården, kan avfärdas med: "det gör Sven men det är inget att skriva om". Samma avisande hållning har jag vid uprepade tillfällen stött på. Mannens skräck att bli avslöjad vid en kvinnoyssla, är påfallande och överallt möter man rädslan, att visa att man i det egna hemmet avviker från ett gängse mönster när det gäller fördelningen av arbete mellan kvinna och man.

2. Även i omgivande trakter stöter man då och då på exempel på en liknande arbetsfördelning. Från Hyssna berättas bla om en kvinnlig spinnrocksförsäljerska som bar tre spinnrockar åt gången på ryggen, den fem mil långa sträckan till Göteborg (Johansson 1952:233) och i Lindome var det på sina håll mera regel än undantag att kvinnorna skötte om försäljningen (von Schoultz 1942:93). I Våmhus stod de berömda hårkullorna både som producenter och försäljare av hårabetena som spreds långt utanför landets gränser (Björklund 1966:125ff).

VI Syntes

1. Ett annat språkligt missförstånd som troligen bygger på en mera medveten politik men som på samma sätt avser att förringa hantverksnäringarna på bekostnad av jordbruket, har uppmärksamats av Börje Hanssen. Det gäller här det vanliga misstaget att beteckna allt hantverk på landsbygden som hemslöjd, därmed antydande att verksamheten alltid är sekundär i förhållande till huvudnäringen jordbruket. Detta till skillnad från hantverket i staden som aldrig betraktas som bihang

till jordbruket, trots att dess ställning ofta inte var väsentligen annorlunda än hantverket på landsbygden. Här har merkantilisternas strävanden att särskilja de olika näringarna genom att förlägga den ena typen av verksamhet till landsbygden och den andra till staden slagit igenom i språkbruket, men knappast i verkligheten (Hanssen 1952:155).

2. När i skilda sammanhang lokalt förankrade hantverksnäringsar behandlas, brukar man nästan utan undantag poängtera sambandet mellan den svaga jorden och förekomsten av hantverk i området. "Denna bygdetyp med ett måttligt eller magert jordbruk och där befolkningen till stor del måste lita till diverse binäringsar, är ju ej ovanlig i denna del av landet" (Lagerquist & Schoultz 1942:17f). "Binäringsar till jordbruket var nödvändiga, för de nordskånska socknarnas befolkning, då hela den norra delen av Kristianstad län har mager jordmån" (Bäckström 1953:5). "I de delar av Blekinge där träslöjden spelar någon större roll är den en nödvändig binäring till åkerbruket..." (Lidström 1939:161). "Åkerns ringa avkastning har tvingat bönderna i denna gränstrakt" (Sjuhäradsbygden) att driva fram överskottsproduktion inom boskapsskötsel och hemslöjd" (Larsson 1949:57). Se vidare Brisman 1819:4 samt Nelson 1963:112.

3. Självfallet kan inte den ekologiska miljön ensam vare sig bestämma eller förklara den ekonomiska anpassningen i ett område. En hel rad andra faktorer har påverkat och styrt människornas utnyttjande av naturen. Det är emellertid ofrånkomligt att naturmiljön utgör en spärr, att den slår fast gränserna för näringslivets utveckling i ett område och det vore ohållbart att helt negligera den fysiska miljös inverkan men dess inflytande ska givetvis heller inte överbetonas (jfr Brox 1968:2).

4. Lundsjö baserar sin undersökning på beskattningsmaterial och fastslår med utgångspunkt härifrån att, den person är fattig som inte förmår att betala skatt. Andra försök att tidigare definiera fattigdom diskuteras också i avhandlingen och här framgår klart vilka problem som är förknippade med alla försök att finna en måttstock för detta tillstånd (Lundsjö 1975:21ff).

5. Allan Nilson har i sin doktorsavhandling lagt ned ett omfattande arbete på att kartera den handelsverksamhet som ägde rum på olika marknadsplatser i Västergötland omkring sekelskiftet 1800/1900. Han presenterar ett schema som visar mångfalden i det varuutbyte som ägde rum mellan slätten och Sjuhäradsbygden. Uppställningen visar hur de olika häraderna i södra Västergötland avyttrade en rad olika slöjdprodukter, bla textilier, träslöjd, smide och bleckslageri medan slättbygderna norr här om kunde komplettera med ett helt annat varulager. Från Skånings härad som ligger i en utpräglad jordbruksbygd förde man bla spannmål, malt, ärtor, fläsk, svin och gäss med sig till marknaden (Nilson 1961:168f).

6. Christer Winberg har gjort en sammanfattning av enskilda forskares slutsatser när det gäller den totala ökningen av näringsutrymmet i Sverige under 1800-talet. Meningarna har varit delade men såväl Utterström som Hechscher liksom även Winberg är eniga om att en ökning av näringsutrymmet jämfört med tidigare århundraden faktiskt ägde rum under föregående sekel. Mot denna uppfattning står bla Montgomery som hävdar att näringsutrymmet tvärtom minskade under samma period (Winberg 1975/23).

7. I ett övervägande flertal av landets slöjdområden övergår försäljningen av hantverksvarorna på olika typer av mellanhänder i slutet av 1800-talet. Framför allt lanthandlarna hävdar sig i det här sammanhanget väl. (Johansson 1952:231, Svedenfors 1952:75ff) men även andra typer av uppköpare håller sig framme (Lagerström & Schoultz 1942:25, Bäckström 1953:10, Trotzig 1938:360). Däremot var förlagsindustri i verklig mening mindre vanlig om man bortser från den textila sektorn. I Hälsingland lär avyttringen av vissa produkter ha överlätit på speciella uppköpare redan under 1700-talet (Svensson 1966:46).

8. Att ett omfattande varuutbyte existerade på många håll i landet redan vid denna tid har bla Börje Hanssen och Ingemar Svensson visat (1952 och 1966).

Summary

The hidden economy

An ethnological study
of patterns of produktion
and the economic structure
in Bollebygd 1850—1950

I Introduction

The aim of this dissertation is to illustrate a pattern of production. The primary characteristics of this production can be described in terms such as complexity, differentiation, versatility and flexibility. Occupational pluralism and the complex pattern of production was the way of making a livelihood in Sweden for a long period of time, and the majority of the population made its living through a combination of two or more activities.

This dissertation is an in-depth study of economic adjustment in the district of Bollebygd, a handicraft dominated area in the southern part of the province of Västergötland. The area is comprised of three parishes: Bollebygd, Björketorp, and Töllsjö. This study covers the time period from about 1850 and until the end of the second world war. This time period witnessed, in all of society, a series of radical changes which almost universally had some connection with the enor-

mous transformation implied by industrialization. Bollebygd was on the outskirts, and while the development which occurred there is a part of that process, it is a rather unknown part which does not really fit into the pattern. In Bollebygd we can follow a phase somewhere between a traditional agrarian economy and incipient industrialization. Using this geographical area of study as a point of departure, I will attempt to answer a number of questions related to economic adjustment and the special pattern of production which is treated in this dissertation: How has this pattern developed? What factors have contributed to its formation and what forces lie behind the choices and the combinations of different livelihoods? According to what norms have the individual households established their priorities and how, within each household, has the order of precedence been established for the different occupations to which each family selected to devote itself? The solutions to these problems are closely related to the three dimensions of time, space and the social environment. I will also attempt to show the way in which the direction of production has influenced different cultural sectors, such as the division of labour and social organization.

Different sorts of problems often appear at different levels, and many mechanisms can, in reality, only be grasped at the level of the individual household. This applies, for example, to questions of annual cycles, familial cycles, household structure and division of labour. For a thorough illustration of these problems, I have chosen three properties of different sizes and of varying household structures. My aim is to bring to light the variations between different households by observing them and to show how the development of economic life developed in the day to day living situations of these individual households. Previous interest in the study of diversity of occupations has been slight, and existing efforts concentrated mainly on sectoral studies of individual means of livelihood.

The previous rather sparse crop of studies on the subject of the complex pattern of production is probably mostly due to a lack of source material. The focus on agriculture has obscured the real truth, and most economic activities not directly related to the agrarian sector are not documented in written source material. The title of this dissertation, "The Hidden Economy" refers to a way of making money which is mostly invisible in the source material we traditionally make use of. Many of the economically indispensable "sidelines" have carried a minimal amount of prestige and are therefore seldom touched on in any written source material. It has thus been necessary to make use of material of quite a varying nature. This heterogeneous collection of sources includes, among other things: parish registers, judgement books, estate inventories, the collection of peasant traditions in the ethnological archives, newspaper material, and interviews. Reports from government officials stationed in the area are an invaluable addition, and a certain amount of statistical material has also been used.

II Bollebygd

The population of Bollebygd, as well as that of the rest of the country, experienced a sharp increase between 1700 and 1880. In Bollebygd the number of inha-

bitants nearly tripled. With the exception of an insignificant decrease during the next decades, the population has continued to increase during the 1900's. This was different from the pattern in the rest of rural Sweden, where the population as a rule has decreased during the 1900's. The growth in the 1900's has been, however, considerably less than during the previous century. There was only an insignificant amount of emigration throughout the entire period of this study.

The area is comprised 75% of forest, and the land is poorly cultivated. Only 8% of the land is tilled land. Because of this, large amounts of grain and other staples were purchased elsewhere each year. The forest, on the other hand, yielded a large return and provided not only raw materials for such products as lumber, sleepers and pitprops but also the raw material necessary for an extensive amount of handicraft. Occupational pluralism was an important factor in the pattern of production and the area was well represented both by different forms of handicraft in wood, basketmaking and bastbinding as well as cottage industry in textiles. In addition, trade, carting and berry picking were important sources of income. Many persons were also employed at timber floating, forest work and lumber transport, and in the 1900's people were also employed at the sawmills and in the production of wooden boxes for fish. These livelihoods were characterized by a great deal of specialization in production, and the different activities were concentrated in definite thoroughfares or to definite places, often with rather clearly defined borders.

III A close-up of a village

Morjhult is a forest village in the southern part of the parish of Töllsjö. In the mid 1800's it included 22 households, and at the turn of the century there had been an increase to 40. Somewhat less than half of these households owned no land. During the same period, the population doubled. In the 1900's the population decreased, while the number of households remained unchanged. All the farms in the village are small, and all of them have relied on some kind of sideline incomes. The summer was usually devoted to farming, berrypicking and timber floating, while the winter was spent on forestry, carpentry, production of wooden crates, commerce in christmas trees, and cottage industry in textiles. The number of livelihoods practiced in the different households cannot be placed in direct relation to the size of the farm. The possession of forest and land are not absolute criteria for establishing capital in an area like Morjhult in which each household has had such a complex economy. The property owners did, however, show a tendency to devote themselves more to forestry than to craftsmanship.

Three properties in Morjhult — Bosgårdstorp, Baggegården, and Skogslund are used to illustrate the economic situation on the area as it has developed for the individual household. The three properties have in common the fact that agriculture has played a subordinate role, and that the households are characterized by a complex economy.

Bosgårdstorp was purchased in the latter part of the 1800's, and then included 1,5 hectares of arable land and a little forest. During the 1800's the household de-

rived most of its income from craftsmanship, and this included the making of wooden clogs, barrel making and the production of ladles. After the turn of the century they also made a certain amount of money at bast production. In the early 1900's the household contained a lot of children, and berry picking came to be an important source of income. The little bit of forest they owned had a large significance for both berrypicking, fuel supply and for raw materials for craftsmanship. Access to a large amount of manpower during most of the period of this study made a great contribution to increased well-being, and despite the insignificant amount of land owned, this estate can still be considered a rather well-to-do small farm.

After the first world war, cottage industry knitting completely took over the craftsmanship, and there was a successively increased specialization.

Baggegården was one of the larger estates in the village, not with respect to comprehensive farming efforts, but to forest. Forest felling and sales have been their major source of income, and during the 1900's the saw mill industry also entered the picture. The production of boxes then became a significant occupation. During the entire period of this study there was also a certain amount of income from cattle-raising, and the estate was more self-sufficient than, for example, Bosgårdstorp.

Skogslund is the smallest of the examples. There was no significant amount of arable land or livestock, and the household was small. During the 1800's there were periods when there were no animals at all, though later on there was a cow and sometimes also a pig. Skogslund was purchased in 1913, but there was no change in the direction of production. The males at Skogslund all had their main employment somewhere else. The first owner was a quarry worker and was only at home on the weekends, and later on the main occupations were those of farm-hand and daily-worker. The women took responsibility for the running of the estate as well as devoting themselves to berrypicking and cottage industry knitting.

IV Economic life

Arable land and forest were the prime factors governing economic adjustment in the area. The distribution of these resources was therefore of great importance. The land was in general poorly cultivated and the farms were all small in size. Many households had no arable land. However, the forest rather than the arable land was of greater importance to most families. The forest provided timber for planks, sleepers and pit props, raw material for handicrafts, grazing for animals, wild berries etc. Handicraft was in a particularly strong position, especially in Töllsjö. The proportion of landholders was relatively high amongst the craftsmen, especially in certain activities requiring a large amount of timber. More intensive labour and less raw material were typical of the handicraft of those without land. Records of court proceedings give ample evidence that the raw material needed for these activities was often stolen. Usually the land-holders carried on a more extensive handicraft than many of the people without land and they spent more time working on the land and in the forest. Researchers have tended to

overemphasize the role of the poor and disabled among the craftsmen. More often the craftsmen can be classified as a kind of lower middle class in contemporary society — a class usually represented among the crofters and the poorer farmers.

The economic investments which were required in order to follow different types of activities limited to a large extent the households' choice of income source. The number and kind of tools needed for different kinds of handicraft varied greatly and even costs in connection with the disposal of the finished products varied. A greater investment usually led to a greater demand for labour, which took place at the cost of other occupations. Furniture-making was an example of an occupation demanding considerable investment and which, in many cases, had the character of main source of livelihood. It was farmers who were mostly concerned with this activity. During the twentieth century boxmaking and the cottage textile industry developed rapidly, mainly due to the low investment costs.

Industrialization and the transition to a money economy often brought quite new consumer habits. More people acquired the economic means to obtain goods, which they had made themselves earlier, from other areas. They were supplied from all over Sweden and even from the other Nordic countries. Forest products in the form of pit props and sleepers were sold in large quantities to England.

In all production for sale competition plays a considerable part. The specialized production which was typical for the economic life of the area was probably a result of this. A relatively low standard of quality for mass-produced goods is another typical characteristic which competition helps to emphasize. During the depression in the 1930's competition became even more severe, so that many became dependent on the sellers. Within the box-making industry, however, the producers were able to strengthen their position by forming their own organization to protect their interests, which took charge of the distribution of the products.

Economic life in the area was characterized by a well-developed market production with a high turnover outside the district. This contributed to the fact that the development of communications at the end of the nineteenth century came to be of the utmost importance to trade and commerce. The waterways were abandoned in favour of the railways and, later, motorism. The many forest paths that criss-crossed the area were neglected and became overgrown. Inaccessible and isolated places were given new economic possibilities. This upheaval was a part of the process of industrialization in our country.

Communications overland were poor for a long time and large parts of the area were in an unfavourable position. Well into the twentieth century, people from many farms in the forest district were forced to carry goods on their backs many Swedish miles to the nearest town. With the coming of motorism the long journeys on foot ceased. As early as the midtwenties co-ordinated transport was organized within the cottage textile industry. This implied a completely new order in more outlying parts and it was now that the cottage industry became firmly established in many places for the first time. Even within the box-making

industry coordinated transport caused something of a revolution in that branch. Before the days of motorism only places with good communications could engage in industries with bulky products, while the more isolated parts of the district were forced to confine themselves to small handicrafts, such as the making of whisks, spoons, bast products, etc. Many people also rowed over the lakes with berries and handicrafts to Gothenburg. The railway, which was completed in 1894, became very important for parts of Bollebygd and Björketorp, while Töllsjö was excluded. The railway was also used for timber transports to Gothenburg and much timber was floated to the stations, particularly at Rävlanda and Hindås. The net of waterways, which covered large parts of the area in this study and which were a requirement for the considerable timber floating, enabled the growth of forestry and its increased production during the latter part of the nineteenth century. In those parts where the road network was poorly developed, floating continued well into the 1930's.

V Working life

Different criteria have steered the division and organization of labour, which was influenced by such factors as the comparative number of men and women in the household. In some industries activities have been dominated by one particular sex and the division of labour more strictly regulated than in other branches where production was not dependent on the worker's sex, age and social position. In this connection it has been shown that a high degree of organized production in an industry leads to a more liberal view of the division of labour, where men encroach on a women's market and vice-versa. Restrictions based on sex become, in other words, less obvious in an area with marked economic integration where the majority of people earn a living from the same source.

One often finds that individual households break the accepted pattern of behaviour in the neighbourhood. In these cases the economic and labour resources required for the ideal labour pattern are usually missing. The necessity of survival is always stronger than the pressure from the neighbourhood, but people conform to the prescribed pattern as much as possible. The structure of the family and the economic situation therefor functioned as limits. The limits caused the development of new work situations in which, for example, the women took over former male occupations — examples of which we have seen in connection with selling and within farming in many places. Outside farming the situation was different, choice was greater and only industries which could be easily adjusted to the composition of the household gained ground in the area.

Even the location of the place of work greatly influenced the division of labour within different industries and largely decided which sex should participate. The women usually had no possibility of competing within activities located in work places far from their homes.

The household was the central unit in the working situation. The family's primary position as the unit of production must not, however, draw attention from the fact that other forms of labour organization existed. Forestry and lumbering

and floating are areas in which the household as a unit of production had to withdraw in favour of secondary groups. The selling of goods from the area was another important activity. The household had to give way here too, while other forms of co-operation took over. A complex industrial pattern usually creates more contacts, especially of an economic character, but even of a more personal nature. Dependence on other people round about thus increases, because many more situations occur in which the individual or household is unable to carry out on their own all the phases of work within a given industrial branch.

Education and upbringing were important stages in the development of the individual and versatility was one of the most important requirements for economic adjustment. The skills which the parents possessed the children gradually acquired, even if they chose other ways of earning a living in adult life. Every independent work effort was preceded by a gradual and often quite lengthy learning process. Education never had the character of instructive learning, as found in schools, but was based on imitation of and participation in the work. Censure was an important element.

The more complex and less specialized the economic life of a society is, the higher the tendency towards periodic change within the working life and the greater the dependence on the seasonal variations in the natural environment. The area studied, with its complex economic pattern, has consequently quite a varied working year in which variations in the economic life are great. Economic activities which are clearly dependent on the seasons, such as agriculture, berry-picking, etc., also influence the other activities which must be carried on when the former need less attention. Thus most of the means of livelihood in the area came to be carried out at certain times of year, even if the individual industry was not dependent on seasonal variations. An activity such as knitting could have a restraining influence of nearly all other occupations and could in this way partly give the working year a new course. Home knitting gave a steady income and made households less dependent on other subsidiary occupations. In this way people were able to obtain more regular yearly incomes.

VI Conclusions

The area of cultivated land per capita was especially small in Bollebygd. Even the amount of farmland belonging to the farmers who owned their land was small and the economic structure in the area was fairly homogeneous, in spite of the fact that there were many who owned no land at all. Connection with the land was not a decisive factor in the prosperity of the household, and thus there was no need to set a stop to proletarianization by new cultivation. The economic opportunities kept pace with the increase of population, not primarily by an intensification of agriculture but by an increased investment in economic activities outside the framework of agriculture. The importance of agriculture has long been overemphasized and there is every reason to question the view that the production of handicrafts for sale was always the result of insufficient returns from farming. In the case of Bollebygd many local authors and researchers have

again and again been forced to admit the surprising fact that here we have to do with a relatively prosperous district. Even emigration was of little importance and was comparable with more prosperous districts. The same applies to information about the people in the area who were dependent on poor relief. The family was the usual production and consumer unit and its economic role was very great. A great deal of decision-making about economic matters took place within this unit, which thus gained a great influence over the economic life of the area. We cannot possibly discover all the factors which were part of the deciding process, but many of the fundamental living conditions are known. One of the factors which helped to canalize the choice of means of livelihood in the individual household was the structure of the family. How many males and females did the family possess and what kinds of expert skills did they have available? How many individuals capable of working did they control and how many mouths did they have to feed? One of the most important requirements was the economic resources and consequently the distribution of natural resources. It was also of great importance where one lived in relation to market centres and main lines of communication. Even periodic variations in various sectors decided the form of the economic pattern.

The complex economic pattern is restricted to a certain period of time. Even if it is of historical significance, as in the case of Bollebygd, the forms of this adjustment change during the nineteenth century. The whole of Swedish commercial and industrial life is now in a period of rapid expansion. An intensification of different activities is noticeable everywhere and an number of new industries are established, especially within handicraft for sale. Even cottage industries begin to develop in earnest. In Bollebygd a succession of new economic activities develops, both within craft industries and in forestry. Supply and demand come to steer production to a greater degree and people aim to produce goods which are attractive in a wider market, while they are, at the same time, at the mercy of trade fluctuations.

The background to this development was a succession of far-reaching agricultural reforms — usually collectively called "the agrarian revolution". From the beginning of the eighteenth century a considerable increase in population also took place, with a subsequent increase of proletarianization of large sections of the land-owning population. The increasing establishment of markets was a result partly of the increase in population, which now reached its height, and partly of the growth of social differences. The retreat of the self-supporting household widened the market for nearly all types of consumer goods and the possibilities of expansion increased in nearly all sectors. The complex economic pattern was at this stage more expansive in its nature than the more on-sided agriculture, which, in spite of new possibilities in the form of artificial fertilisers and better methods of cultivation, still had clear limits in most areas.

In the textile industry the capitalization of production took place early and the people who lent the capital gained much importance for development. In the handicraft sector the country storekeepers came to take over the role of these people, at least in part. The individual producer lost more and more control over

the economic process and changed into a cog in the wheel in which distributor, seller and other middlemen play an everincreasing role.

The increase in specialization and the growing market development resulted in a very marked change in regard to the character of the contacts with the outside world. The distance between producer and consumer widened greatly as many middlemen of different kinds entered into and took over the further distribution of the products. These acted as the links between the people and the market and direct contacts became fewer and fewer. The changes affected those without land most of all, direct contacts with the consumers ceased almost entirely and different middlemen took charge of the distribution of the finished products. This development contributed in a way to an increased isolation, at least for the less prosperous households.

Källor och litteratur

Otryckta källor

BOLLEBYGD

Bollebygd, Björketorp och Töllsjö socknars kyrkoarkiv

Befolkningsstatistiska tabeller

Flyttningslängder

Husförhörlängder

Sockenstämmoprotokoll

BORÅS

Mantalskontoret

Mantalslängder 1915—1950

Borås museum

Traditionsuppteckningar, bildmaterial

Borås stads arkiv

Bouppteckningar, Bollebygds häradsrätt 1900—1905

GÖTEBORG

Landsarkivet

Bouppteckningar, Bollebygds häradsrätt 1860—1900

Länsmansrapporter, Bollebygds härad, Länsmansarkivet 1856—1905

Rättegångsprotokoll, Bollebygds häradsrätt 1890—1900, spridda år fr. 1850

Befolkningsstatistiska tabeller

Husförhörlängder, Bollebygd, Björketorp och Töllsjö socknars kyrkoarkiv

Fastighetstaxeringslängder

Flyttningslängder

Lådcentralens arkiv

Medlemsregister

Göteborgs Historiska museum

Traditionsuppteckningar (GMA), bildmaterial

Institutet för folklore

Traditionsuppteckningar (IFGH)

STOCKHOLM

Riksarkivet

Mantalslängder, Kammararkivet 1850—1912

Nordiska museet

Traditionsuppteckningar (EU, NM), bildmaterial

Tryckta källor och litteratur

- Anderberg, Olof 1952: Möbeltillverkningens uppkomst och utveckling i Bjärnum. *Svensk geografisk årsbok*.
- Andersson, Gunnar 1907: Timmertransporten på de svenska vattendragen och dess geografiska förutsättningar. *Ymer*.
- Berg, Kenneth 1964: Träslöjd och knallar i Sjuhäradsbygden. *Sjuhäradsbygdens jul*.
- Beskrivning till ekonomiska kartan 1898 Älvsborgs län, Bollebygds härad. Stockholm.*
- Bidrag till Sveriges officiella statistik: *Serie N, Jordbruk och boskapsskötsel. 1865—1910. Stockholm.*
- Björklund, Stig 1966: *Indor i Våmhus socken. Något om en dalabys tillkomst-historia, dess folk och väg mot nya tiden. Malung.*
- Boger, Gustaf 1963: *Västgötaknallarna i historia och folkminnen. Ulricehamn. Bollebygds sockenkrönika 1959. Borås.*
- Boqvist, Agneta 1976: Möbeltillverkning i Bollebygd. *Från Borås och de sju häraderna.*
- Borgegård, Lars-Erik 1973: *Tjärhanteringen i Västerbottens län under 1800-talets senare hälft. En studie av produktion och transporter med särskild hän-syn till Ume- Vindelälvens dalgångar. Umeå.*
- Borås Tidning*
- Brandinger, Rune 1958: Möbeltillverkningen på sydsvenska höglandet. *Ekono-miskt forum.*
- Bringéus, Nils-Arvid 1952: Örkelljunga en hantverksbygd. *Katalog över hant-verkställningen i Örkelljunga 20–29 juni. Malmö.*
- Bringéus, Nils-Arvid 1962: Skånska bastrep. *Skånes hembygdsförbunds årsbok.*
- Bringéus, Nils-Arvid 1964: Från bondehantverk till småindustri. Ett räfsmakeri under tre generationer. *Skånes hembygdsförbunds årsbok.*
- Bringéus, Nils-Arvid 1974: Bouppteckningar som etnologiskt källmaterial. *Vetenskaps societeten i Lund, årsbok.*
- Brisman, Sven 1819: *Ett decennium i Västergötland räknat från år 1808. Vari framställes provinsens tillstånd i ekonomiskt hänseende... förändringarna i dess national välmåga, och orsakerna som vållat dem. Skara.*
- Brox, Ottar 1968: *Avfolking og lokalsamfunnsutvikling i Nord-Norge. Stencil.*
- Brox, Ottar 1977: *Lantbruket — utveckling eller avveckling? Bönders villkor, red. Knut Weibust. Lund.*
- Brox, Ottar & Seierstad, Ståle 1966: Yrkeskombinasjonens plass i den økono-miske utviklingen av utkantstrøkene. *Statsøkonomisk tidsskrift.*
- Bursell, Barbro 1974: *Träskoadel. En etnologisk undersökning av lancashire-smedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900. Stockholm.*
- Bäckström, Sture 1953: Korgtillverkning i Örkened. *Göinge hembygdsförenings årsbok.*

- Carlsson, Sten 1964: *Svensk historia II*. Stockholm.
- Daun, Åke 1969: *Upp till kamp i Båtskärsnäs. En etnologisk studie av ett samhälle inför industrinedläggelse*. Stockholm.
- Daun, Åke (red) 1971: *En svensk by. Sex etnologiska studier av förändringar i Leksandsbyn Laknäs*. Falun.
- Daun, Åke & Löfgren, Orvar 1971: Den ekologiska aspekten. *Nord-Nytt 2*.
- Diurson, Vera 1945: Hemslöjden i Bollebygds härad. *Från Borås och de sju häraderna*.
- Djurklou, Gabriel 1971: Ett besök i Bollebygd. *Från Borås och de sju häraderna*.
- E.A. 1898/1960: Om folkets hushållning i Bollebygd. *Från Borås och de sju häraderna*.
- Ehrnst-Bäckstrand, Elisabet 1973: Spånkorgar i Örkened. *Kulturen*.
- Eknaes, Åsmund 1975: Skogen som ressurser i folkelig kultur — et forsknings-Norveg.
- Elfsborgs läns Södra hushållningssällskaps Årsberättelse 1860 samt 1885*. Borås.
- Emigrationsutredningen 1910: *Bilaga V samt bilaga XVII. Bygdestatistik*. Stockholm.
- Emigrationsutredningens betänkande 1913*. Stockholm.
- Forssell, Nils 1953: *Borås stads historia del 2*. Borås.
- Fridholm, Merike et al 1976: *Industrialismens rötter. Om förutsättningarna för den industriella revolutionen i Sverige*. Lund.
- Gammalt och nytt i Töllsjö 1955*. Borås.
- Gaunt, David 1976: Familj, hushåll och arbetsintensitet. En tolkning av geografiska variationer i 1600- och 1700-talens Sverige. *Scandia band 42 häfte 1*.
- Gaunt, David 1977: Barnbegränsning förekom redan för 200 år sedan. *Forskning och framsteg*.
- Genrup, Kurt 1975: *Gåsskötsel. En etnologisk studie med särskild hänsyn till skånska förhållanden*. Lund.
- Granlund, John 1940: *Träkärl i svepteknik*. Nordiska museets handlingar 12. Stockholm.
- Granlund, John 1944: Lindbast och träbast. *Folk-liv*.
- Granlund, John 1958: Runnö i Kalmarsund, en skärgårdsöns omvandling. *Stranda härads hembygdsförenings årsskrift*.
- Hamilton, Henning & Petersson, Thorsten 1970: *Skogsbygd*. Kristianstad.
- Hannerz, Ulf (red) 1973: *Lokalsamhället och omvärlden*. Socialantropologiska studier. Uddevalla.
- Hanssen, Börje 1952: *Österlen. En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Ystad.
- Hanssen, Börje 1976: Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år. *Rig*.
- Heckscher, Eli 1959: *Sveriges ekonomiska historia del 2*. Stockholm.
- Heckscher, Eli 1957: *Svenskt arbete och liv*. Stockholm.
- Hellspong, Mats 1969: Bönderna och byarna. *Vad sker i glesbygden*. red. Harald Hvarfner. Luleå.

- Hemslöjdskommitténs betänkande 1918: del 1 och 2.* Stockholm.
- Hemslöjdsundersökning inom Elfsborgs läns Södra hushållningssällskaps område 1912.* Borås.
- Hufvedsson Dal, Nils 1719/1973: *Boerosia.* Borås.
- Hushållningssällskapetets kvartalsskrift 1898.*
- Ingeborn, Kersti 1969: *Granbastflätning i Ödenäs. 100-årig slöjd i utdöende.* Stencil. Etnologiska institutionen, Stockholm.
- Ingeborn, Torsten 1973: Bärplockare och bäragubbar i Ödenäs. *Borås och de sju häraderna.*
- Johansson, Ditte 1975: *Qvinfolk hafva strumpan med sig hvar de gå..... Några aspekter på avsalustickningen i Våxtorps sn, Höks härad.* Stencil. Etnologiska institutionen, Lund.
- Johansson, Hugo 1952: *Hyssna en socken i Mark.* Borås.
- Jonell-Ericsson, Britta 1975: *Skinnare i Malung. Från hemarbete till fabriksindustri.* Uppsala.
- Jörgensen, Stig Birte 1973: Träskomageriet på Silkeborgegnen i 1800-tallet. *Folk og kultur.*
- Kloster, Robert 1972: Håndverksbygden og bygdehandverkeren. *Nordisk folk-konst.* Red. S. Svensson. Lund.
- Kolsrud, Knut 1976: Lundefangst. *Norveg.*
- Lagerquist, Marshall & Schoultz von, Gösta 1942: Stolsnickeriet i Östervåla. *Folk-liv.*
- Larsson, Anders 1949: Näringslivet i Svenljunga under 1500- och 1600-talen. *Från Borås och de sju häraderna.*
- Larsson, Axel 1935: Bollebygd. *Sveriges bebyggelse. Älvsborgs län II.* Uddevalla.
- Levander, Lars 1944: *Våmhusfjärdingen. Den nya tidens genombrott i en Dalabygd.* Folklivsskildringar utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 4. Orsa.
- Lidström, Barbro 1939: Träslöjd och korgning i Blekinge. *Blekingeboken.*
- Lindberg, Folke 1947: Hantverkarna. *Den svenska arbetarklassens historia.* Stockholm.
- Lithberg, Nils 1921: Svensk korgslöjd. *Rig.*
- Lundsjö, Olle 1975: *Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet.* Stockholm.
- Löfgren, Orvar 1971: Tre fångstkulturer. *Nord-Nytt 2.*
- Löfgren, Orvar 1974a: Family and Household among Scandinavian Peasants. An exploratory essay. *Ethnologia Scandinavica.*
- Löfgren, Orvar (red) 1974b: *Familie hushold og produktion. Punktundersøgelser i 5 danske lokalsamfund.* Köpenhamn.
- Löfgren, Orvar 1975: Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in Schweden. *Ethnologia Scandinavica.*
- Löfgren, Orvar 1976a: Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation. *Ethnologia Scandinavica.*
- Löfgren, Orvar 1976b: *The making of a fisherman. The social context of socialization in a Swedish fishing community.* Stencil. Etnologiska institutionen, Lund.

- Löfgren, Orvar 1976c: *Potatisfolket*. Stencil. Etnologiska institutionen, Lund.
- Löfgren, Orvar 1977a: *Potatisfolket levde av nästan ingenting. Forskning och framsteg*.
- Löfgren, Orvar 1977b: *Fångstmän i industrisamhället. En halländsk kustbygds omvandling 1800—1970*. Lund.
- Mellander, Karl 1965: Carl Johan Mellander. Lärare i Bollebygd 1852—77. *Från Borås och de sju häraderna*.
- Montgomery, Arthur 1970: *Industrialismens genombrott i Sverige*. Göteborg.
- Nash, Manning 1961: The social context of economic choice in a small society. *Man*.
- Nelson, Helge 1963: *Studier över svenskt näringsliv, säsongarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen*. Lund.
- Nilson, Allan 1961: *Studier i svenskt repslageri*. Nordiska museets handlingar 55. Stockholm.
- Nilsson, Nils 1966: Krokvoxet och rätvuxet. *Det handlar om trä*. Red. Bengt Bengtsson. Karlshamn.
- Nylén, Anna-Maja 1968: *Hemslöjd*. Lund.
- Peesch, Reinhard 1966: *Holzgerät in seinen Urformen*. Berlin.
- Rosander, Göran 1967: *Herrarbete. Dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning*. Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Serie B.13. Uppsala.
- Rydén, Josef 1964: Från bajonettmeder till plastfabrikörer. Småindustrien i Gnosjö-Anderstorps-området och dess historia. *Småländska kulturbilder*.
- Sandklef, Albert 1973: *Allmogesjöfart på Sveriges västkust 1575—1850*. Vänersborg.
- Schoultz von, Gösta 1942: Möbelsnickeriet i Lindome. *Fataburen*.
- Schoultz von, Gösta 1958: Västsvensk hemslöjdsexport under 1600-talet. *Rig. Sjuhäradsbygdens Tidning*
- Sterner, Björn 1936: Sjuhäradsbygden och hemindustrin. *Form*.
- Sterner, Björn 1949: *Sjuhäradsbygden*. Industriens upplysningstjänst serie B, Stockholm.
- Sterner, Björn 1970: *Bygdeknallar och stadsköpmän. En krönika om Sjuhäradsbygdens gårdfarihandel*. Borås.
- Sterner, Björn 1973: *Textil hemindustri i Sjuhäradsbygden under 1900-talets första hälft*. Stockholm.
- Stålberg, Helge 1942: Några drag ur den sydsvenska möbelindustrins lokalisering. *Svensk geografisk årsbok*.
- Stålberg, Helge 1947: *Smålands skogs- och träförädlingsindustrier. En näringsgeografisk studie*. Lund.
- Sundblad, Johannes 1883: *Gömda blad. Biografiska notiser och strödda kulturdrag från Vestergötland*. Stockholm.
- Sundt, Eilert 1945: *Husfliden i Norge*. Oslo.
- Svedenfors, Folke 1952: *Vävskedsmakeri och hornslöjd, två utdöda hemslöjder*. Med särskild hänsyn till Sunnerbo härad i Småland. Svenskt liv och arbete nr. 16. Växjö.

- Svenska gods och gårdar vol 46, 1941.* Älvsborgs län, Bollebygds härad.
- Svensson, Ingemar 1968: *Helsingsk bondehandel*. Lic.avhandling. Etnologiska institutionen, Lund.
- Svensson, Jörn 1965: *Jordbruk och depression 1870—1900. En kritik av statistikens utvecklingsbild*. Lund.
- Tobiassen, Anna-Helena 1975: Sivslått utnyttelse av elvsnelle som for til husdyr. *Norweg*.
- Trotzig, Dag 1938: Lagningen på Sollerön. *Sollerön*. Nordiska museets handlingar 9. Stockholm.
- Utterström, Gustaf 1957: *Jordbrukets arbetare del I och II*. Stockholm.
- Vad sker i glesbygden? En etnologisk studie av näringslivet i Jokkmokk 1969*. Red. Harald Hvarfner. Luleå.
- Wallenstråle, D. 1960: Bollebygds pastorat 1773 ur Götheborgska spionen. *Från Borås och de sju häraderna*.
- Wallin, Ingegerd 1960: Charles Loring Braces resa genom Bollebygd till Mark. *Från Borås och de sju häraderna*.
- Wiegelmann, Günter 1975: Bäuerliche Arbeitsteilung in Mittel- und Nordeuropa – Konstanz oder Wandel? *Ethnologia Scandinavica*.
- Winberg, Christer 1975: *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturmöndlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg 10.
- Wohlin, Nils 1909: *Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751—1900*. Stockholm.
- Wolf, Eric 1971: *Bönder. En socialantropologisk översikt över bondesamhällets utveckling*. Halmstad.
- Västgöta-Demokraten (VD)*.
- Årsberättelse avgiven vid Elfsborgs läns slöjdförenings årssammanträde den 2 juni 1868*.
- Östman, Peter 1973: *Jordbruket och agrarlandskapet efter andra världskriget. Svensk landsbygd*. Red. Knut Norborg. Karlshamn.

SKRIFTER FRÅN FOLKLIVSARKIVET I LUND

(Liber läromedel i distribution):

1. John Pape, *Kloka flickan från Vallåkra*. Lund 1949. 176 sid.
2. Johan Pettersson, *Kupolbyggnader med falska valv*. Engl. summary. Lund 1954. 56 sid.
3. Norden och kontinenten. *Föredrag och diskussioner vid Trettonde nord. folklivs- och folkminnesforsarmötet i Lund 1957*. Deutsches Ref. Lund 1958. 208 sid.
4. Karl Mattisson, *Det sydsvenska halmtaket*. Deutsches Ref. Lund 1961. 179 sid.
5. Axel Hörlén, *Knyppling och knypplerskor i södra delen av Ingelstads härad*. Deutsches Ref. Lund 1962. 136 sid.
6. Nils-Arvid Bringéus, *Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning*. Engl. summary. Lund 1963. 183 sid.
7. Viktor Åkerman, *Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat*. Deutsches Ref. Lund 1965. 153 sid.
8. Selma Frode Kristensen, *Vid brunnen. En kulturbild från sekelskiftet*. Deutsches Ref. Lund 1966. 127 sid.
9. Artur Larsson, *Hur annorlunda då. Minnen från ett samhälle på Söderslätt*. Deutsches Ref. Lund 1967. 103 sid.
10. Gabrielle Jeansson och Inga Kindblom, *Kring livets högtider i Örkelljunga församling*. Engl. summary. Lund 1968. 95 sid.
11. Sven B. Ek, *Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie*. Engl. summary. Lund 1971. 240 sid.
12. Gabrielle Jeansson och Renée Valeri, *Viken, äldre bebyggelse och miljö*. Engl. summary. Lund 1972. 95 sid.
13. Anders Gustavsson, *Kyrktagningsleden i Sverige*. Deutsches ref. 1972. 338 sid.
14. Ernst Walerius, *Pottemakare Krukmakare Kakelugnsmakare i Falkenberg*. Deutsches Ref. Lund 1973. 185 sid.
15. Monika Minnhagen, *Bondens bostad. En studie rörande boningslängans form, funktion och förändring i sydöstra Skåne*. Deutsches Ref. Lund 1973. 161 sid.
16. Kurt Genrum, *Gåsskötsel. En etnologisk studie med särskild hänsyn till skånska förhållanden*. Deutsches Ref. Lund 1975. 235 sid.
17. Jóan Pauli Joensen, *Færøske slupfiskere. Etnologisk undersøgelse af en erhvervsgruppes liv*. Engl. summary. Lund 1975. 254 sid.
18. Tomas Jönsson, *Jordstugor i Sydsverige. Den ingrävda bostadens utbredning, form, funktion och konstruktion*. Deutsches Ref. Lund 1976. 82 sid.
19. Gösta Arvastson, *Skånska prästgårdar. En etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680—1824*. Deutsches Ref. Lund 1977. 160 sid.
20. Renée Valeri, *Le confit et son rôle dans l'alimentation traditionnelle du Sud-Ouest de la France*. Engl. summary. Lund 1977. 230 sid.
21. Agneta Boqvist, *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850—1950*. Engl. summary. Lund 1978.

”Den dolda ekonomin” syftar på en hushållning som till stor del är osynlig i det källmaterial vi traditionellt anlitar. Kyrkböcker och mantalslängder ger en missvisande bild av den svenska näringsstrukturen. Av verksamhetsformer utanför jordbruket märks sällan några spår. I de flesta fall, som i Bollebygd, är det frågan om en synnerligen sammansatt ekonomi.

Boken handlar om möbeltillverkning, laggkärlstillverkning, slevtillverkning och den textila hemindustrin. Vidare handlar den om skogshantering, fisklådetillverkning, flottning och bastbindning mm, tillverkningar som var och en var komponenter i den dolda ekonomin.

